

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Historické vědy – teorie a metodologie dějin

Bořek Neškudla

**Knihovny a čtenářská recepce
v období raného humanismu v Čechách**

**The Libraries and Reader's Reception
in the Early Humanism Period in Bohemia**

Disertační práce

vedoucí práce - doc. PhDr. Petr Voit, CSc.

2014

PODĚKOVÁNÍ

Tato disertační práce by nemohla vzniknout bez podpory mých blízkých a bez pomoci, rad a podnětů mých spolupracovníků.

Především děkuji doc. Petru Voitovi za přísné a podnětné vedení. Jemu vděčím za to, že práce byla završena. Prof. Zdeňku Benešovi děkuji za trpělivost, se kterou snášel mé studijní peripetie. Velký dík patří mým kolegům z mého pracoviště ve Strahovské knihovně, zejména panu řediteli P. Evermodu Gejzovi Šidlovskému za poskytnutí času a prostoru pro dokončení práce, dr. Hedvice Kuchařové, dr. Janu Pařezovi a mgr. Janu Pišnovi za cenné rady a připomínky a především za kolegiální výpomoc.

Jsem velmi vděčný svojí manželce a dětem, že mi umožnili na úkor společně stráveného času dokončit tuto práci. A konečně děkuji svojí sestře Jitce Jendruchové za nezištnou pomoc při nevděčných závěrečných redakčních úpravách.

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem dizertační práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 25. 3. 2014

ABSTRAKT

Práce zkoumá knižní kulturu, knižní tvorbu a čtenářskou obec v českých zemích v období raného humanismu. Zabývá se předpoklady pro vznik a přijetí knihtisku v českých zemích. Ukazuje se, že souběžné působení mentality utrakvistické společnosti, která se bránila pronikání cizích vlivů, vysoké míry mezinárodní izolace utrakvistických Čech a předchozí slabá původní rukopisná tvorba, nevytvořily příhodné prostředí pro příchod knihtisku. Počáteční rozvoj knihtisku byl velmi rozpačitý a nedokázal držet krok s vývojem řemesla v rozvinutějších zemích. Česká tisková produkce v návaznosti na reformní snahy o povznesení morálního stavu společnosti se rychle začala orientovat na šíření literatury v národním jazyce, často ovšem překladové. Raná česká tisková produkce ovšem trpěla nedostatkem kvality i kvantity a nedosahovala velikosti proklamované předchozími generacemi badatelů. V soudobé české společnosti byly cizím vlivům více otevřeny osobnosti z katolického prostředí. Proto katolíci nejen dříve přijali knihtisk, ale také se rychleji seznamovali s humanismem. Raná humanistická tvorba je v Čechách spojena s osobností neochvějného katolíka Bohuslava Hasištejnského nebo na Moravě kolem vzdělaných osobností blízkých olomouckému biskupství. V utrakvistickém prostředí přetrvávala reformní tradice tvorby a zejména překladů mravně výchovné literatury, která jen opatrně přijímala některé humanistické spisy. Vrcholný představitelem tohoto směru byl pilný překladatel Řehoř Hrubý z Jelení, který mezi utrakvistickými vzdělanci vynikal znalostí antiky a snahou zprostředkovat humanistickou moralistiku. Novodobá česká literární věda označila tuto tendenci za národní humanismus. Tato charakteristika ale je značně nepřesná a vyžaduje revizi i s ohledem na celé pohusitské období.

KLÍČOVÁ SLOVA

čtenářská recepce; dějiny knihoven; Hrubý z Jelení, Řehoř; humanismus; knihtisk; knižní kultura; renesance; soukromé knihovny; utrakvismus

ABSTRACT

The dissertation looks into the book culture, book production and readership in the kingdom of Bohemia in early humanism. It explores the conditions of rise and reception of book printing in the kingdom of Bohemia. The mind-set of the Utraquist society, resistant to the influence from abroad, international isolation of the Utraquist Bohemia and the previous insignificant manuscript production proved to be the factors which failed to encourage the arrival of book printing in the country. The initial advancement of book printing was hesitant and could not keep up with the more developed trade abroad. The Czech printing production related to the efforts of reformation to further enhance the moral status of the society soon turned to disseminating literature in the vernacular, yet often they were translated literature. The early Czech printed production however was affected by low quality and quantity of prints and was not of the significance declared by the previous generations of researchers. Personalities of the Catholic society were more inclusive about new ideas from abroad. In the contemporary society the Catholics were therefore the first ones to embrace book printing and also they were quicker in reception of humanism. The early humanist literature in Bohemia is related to the personality of Bohuslav Hasištejnský, a staunch Catholic, or in Moravia to the educated figures close to the Olomouc bishopric. The Utraquists, on the other hand, prevailed in the reformation literary tradition and mainly dealt with translating moralistic and educational literature which proved to be cautious in the reception of some of the works of humanism. Řehoř Hrubý z Jelení, an industrious translator, is the most significant representative of this trend. He surpassed other Utraquist scholars with his knowledge of Antiquity and his effort to bring humanist moralistic literature to the readers. The modern Czech literary theory describes this trend as national humanism. This description is however highly insufficient and requires revision taking the whole post-Hussite wars period into account.

KEYWORDS

book-culture; book-print; history of libraries; Hrubý z Jelení, Řehoř; humanism; private libraries; reader's reception; renaissance; utraquism

OBSAH

1. ÚVOD	9
2. ČESKÁ SPOLEČNOST NA PŘELOMU 15. A 16. STOLETÍ	13
2.1. Utrakvismus	15
2.2. Vztahy s vnějším světem	20
3. UNIVERZITA A ŠKOLSTVÍ	23
3.1. Pražská univerzita po husitské revoluci	23
3.2. Nižší školy	28
4. RECEPCE KNIHY – NÁSTIN DOSAVADNÍHO BĀDÁNÍ	31
4.1. Utváření knihy	32
4.2. Metodologické modely	39
4.3. Čtenářská recepce	41
4.4. Marginálie	44
4.5. Přehled dosavadního bādání o českém knihtisku a české knižní tvorbě	53
5. RUKOPISNĀ PRODUKCE V LETECH 1450-1550	57
5.1. Diachronní analýza	62
6. ČESKÝ KNIHTISK NA PŘELOMU 15. A 16. STOLETÍ	65
6.1. Knih tisk jako společenský a kulturní fenomén	65
6.2. Předpoklady vzniku českého knihtisku	68
6.3. Knih tisk - produkce v českých zemích	71
6.4. Prvotisky – žánrová skladba a návaznost na rukopisnou produkci	73
6.5. Tisky 1501-1520	78
6.6. Porovnání tištěné a rukopisné produkce	84
6.7. Tisky 1520-1550	85
6.8. Analýza vývoje českého knihtisku	89

7. KNIŽNÍ SBÍRKY A JEJICH ČTENÁŘI	105
7.1. Soukromé a institucionální knihovny v Čechách a na Moravě na přelomu 15. a 16. století	107
8. HUMANISMUS V ČECHÁCH	123
8.1. Exkurz: Kniha jako prostředek sebeprezentace v období humanismu	127
8.2. Pronikání humanismu do českých zemí	129
8.3. Recepce antiky v Čechách do husitského období	137
8.4. Humanismus v české historiografii	142
8.5. Český národní humanismus	154
9. ŘEHOŘ HRUBÝ Z JELENÍ A JEHO PŘÍSPĚVEK K ČESKÉ KNIŽNÍ KULTUŘE	159
9.1. Motivy překladatelské činnosti Řehoře Hrubého	160
9.2. Dílo Řehoře Hrubého	165
9.3. Řehoř Hrubý z Jelení a národní humanismus	171
10. ZÁVĚR	178
11. POUŽITÁ LITERATURA	184

SEZNAM ZKRATEK

AUC-HUCP	Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis
CK	Knihovna minoritů (Český Krumlov)
ČČH	Český časopis historický
ČČM	Časopis Českého Museum
FHB	Folia Historica Bohemica
KMKP	Knihovna Metropolitní kapituly (Praha)
KNM	Knihovna Národního Muzea (Praha)
MZA	Moravský zemský archiv (Brno)
NK	Národní knihovna (Praha)
SH	Sborník historický
sign.	signatura
SK	Strahovská knihovna (Praha)
SvJB	farní kostel sv. Jakuba (Brno)

ISTC

The illustrated incunabula short-title catalogue on CD-Rom. London, Primary source media and The British Library 1998 (druhé, rozšířené a doplněné vydání). Dostupné též na <http://istc.bl.uk/search/index.html>

Knihopis

Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. ... Redigoval dr. Zdeněk Tobolka [od 5. svazku dr. František Horák]. Díl I. Prvotisky (do r. 1500). Text + tabule. Díl II. Tisky z let 1501 – 1800. Svazek 1-9 (písm. A – Ž). Praha 1925-1967. Dostupné též na <http://db.knihopis.org/>

VD16

Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts. Herausgegeben von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. I. Abteilung. Verfasser – Körperschaften – Anonyma. Bd. 1-22. Stuttgart 1983-1995. II. Abteilung. Register der Herausgeber, Kommentatoren, Übersetzer und literarischen Beiträger. Bd. 23-24. Stuttgart 1997. III. Abteilung. Register der Druckorte, Verleger und Erscheinungsjahre. Bd. 25- . Stuttgart 2000- . Dostupné též na

https://opacplus.bib-bvb.de/TouchPoint_touchpoint/start.do?SearchProfile=Altbestand&SearchType=2

1. Úvod

Téma knižní kultury jsem si zvolil v průběhu svého doktorského studia díky svému působení v pozici knihovníka Strahovské knihovny. S laskavým svolením tehdejšího školitele prof. Zdeňka Beneše, kterému tímto děkuji za všestrannou podporu během mého letitého postgraduálního studia, jsem opustil staré téma disertační práce věnované předbělohorským partikulárním školám, které bylo pokračováním práce diplomové.

Téma práce je zvoleno velmi obecně. Původním záměrem bylo pojednání ve stylu přehledného a výpravného popisu vynikající české knižní produkce z doby počátků knihtisku, jako vítězného přechodu české knižní kultury od zastaralého rukopisu k modernímu tištěnému médiu. Rozsáhlé debaty s docentem Petrem Voitem i podrobnější studium zahraniční literatury ovšem vyvolalo mnohé otázky a problémy, které ovlivnily i podobu této práce.

Nové pohledy na dějiny knihy v zahraniční literatuře a zejména zjištění, že česká, zvláště pak tištěná knižní produkce je žánrově, typograficky i čtenářsky kvantitativně více odlišná od produkce v jiných zemích, a to nejen od daleké západní Evropy, ale i sousedního Německa nebo Polska, mě donutily vystavět disertaci jinak, než jsem původně zamýšlel. Ukázalo se, že kniha není jen trpné textové médium, nýbrž že má širší společenský a kulturní dopad. Existuje zde i zpětná vazba, protože kniha je také svědkem doby svého vzniku. Mimoto se jako nesporné ukazuje, že na zjištěných rozdílech v knižní produkci se nutně projevila dobová atmosféra pohusitských českých zemí.

Předkládaná práce se tedy pokouší u nás poprvé pohlédnout na dějiny knižní kultury a čtenářskou recepci ze široké perspektivy mezioborového hlediska. Dosavadní bádání v oboru dějin knih a knihoven v českých zemích se totiž odvíjelo na oddělených polích bibliografie, dějin umění, historie, knihovědy či literární historie. Interdisciplinární pojetí knižní kultury, která vlastně využívá znalostí všech těchto jednotlivých oborů, je v našem vědeckém prostředí záležitost velmi nová. Chtěl bych touto prací nabídnout především diachronní pohled zejména na dvě hlavní oblasti. Za prvé bych se chtěl zaměřit na možnosti, které nabízí historikovi kniha jako pramen. Už tedy nejen jako pramen literární, ale jako pramen hmotné kultury, na který je možné pohlížet i očima archeologa či antropologa. Za druhé na širší společenský dopad knižní tvorby a zároveň na vlivy, kterými společenské a kulturní prostředí knižní tvorbu utvářelo.

Práci jsem proto rozdělil do několika kapitol, které mapují jednotlivé aspekty knižní kultury. Vložil jsem do nich poznatky z četby zahraniční i domácí literatury a vlastní pramenné studium. Na tomto základě jsem pak přistoupil k pojednání o skutečném stavu české knižní kultury. Některé pasáže práce jsou proto více kompilační, než jsem původně zamýšlel. Příčiny jsou dvě. Za prvé nových podnětů v různých zákoutích tématu bylo tolik, že mi přišlo bolestivé je neuvádět, byť jen jako témata k dalšímu studiu. Za druhé některé dosavadní předpoklady a teze, které se týkají knižní kultury a šířeji myšlenkového obrazu české společnosti 15. a 16. století, se ukazují jako sporné. Zde mám na mysli především vztah utrakvismu a humanismu. Proto jsem těmto problémům věnoval hlubší pozornost, která vyžadovala i podrobnější zkoumání vzniku tradovaného obrazu.

První kapitola je věnována obecnému pohledu na historicko společenský kontext doby. Její charakter se snad může zdát příliš propedeutický, ale tento koncept má své důvody. Zaměřil jsem se především na vliv utrakvismu na mentalitu české společnosti. České reformní hnutí totiž vytvořilo velmi specifické prostředí, které se k cizím vlivům stavělo spíše odmítavě. To mělo dopad i na školství a vzdělání a v posledku i na knižní kulturu, jak se ukáže v dalších kapitolách. Samotnému školství je věnována zvláštní pozornost, protože je jedním z kořenů celkové gramotnosti a formuje budoucí vztah ke knize.

Protože jsem měl možnost navštěvovat zahraniční knihovny, podařilo se mi seznámit s řadou titulů zahraniční literatury. Zpočátku jsem opomíjel literaturu německou a středoevropskou. Lákalo mě poznání britských a amerických, případně francouzských postupů, které k domácím, ale i cizím a hlavně globálním tématům přistupují s velkým nadhledem. Jejich odstup má samozřejmě v sobě skryto nebezpečí chybných interpretací detailů či neúplného pochopení místních podmínek, pokud hovoří o cizím prostředí. Nelze však upřít, že badatelský nadhled zahraničních kolegů nabízí právě nám svěží pohledy, kterými se můžeme inspirovat. Poznatky z tohoto studia jsem zahrnul především do druhé kapitoly o recepci knihy. Právě zde jsem ovšem poprvé tvrdě narazil na limity, které v této oblasti české prostředí má. Spočívají nejen v samotné slabé knižní produkci v porovnání se zahraničím, ale překážkou je i slabá pramenná základna. Prameny institucionální povahy (smlouvy, privilegia) jsou totiž po celé 16. století u nás jen vzácné. Slabá knižní produkce ale vedla zpětně také k tomu, že o knihách se obecně málo psalo, takže ani vyprávěcí prameny zde nejsou příliš k užítku. Nabízí se zde ovšem pramen donedávna opomíjený, ale před časem objevený v zahraničí a postupně rehabilitovaný i u nás. Je jím kniha samotná,

případně knižní sbírka. Kniha jako pramen skýtá nepřehledné množství námětů ke studiu. Můžeme se zabývat nejen jejím autorem, obsahem a typografií jako takovou, ale můžeme všechny tyto prvky promítnout do dobových souvislostí společenských, kulturních a historických. Kniha není jen nositelem textu, ale také artefaktem a dokonce může být i "archeologickým nálezem". Studium čtenářské recepce, aktivní i pasivní, totiž nabízí nejen nové pohledy na studium mentalit, ale také otevírá skryté detaily života čtenářů či majitelů knih. Věnoval jsem tomuto tématu jednu kapitolu v souhrnu zahraniční literatury a sám jsem se pokusil s tímto tématem pracovat v kapitole věnované revidovanému pohledu na českého vzdělance Řehoře Hrubého z Jelení.

Vedle celkového myšlenkového klimatu formovala vztah ke knihám i předchozí knižní kultura. Proto je třetí kapitola věnována tématu, které jsem pracovně nazval „knižní zásoba“. Zde zkoumám jednak produkci rukopisnou a známé soudobé knižní soubory, jimž je věnována vlastní kapitola. Knižní kultura a knižní recepce v českých zemích byly doposud zkoumány především prizmatem bibliografickým. Výsledkem jsou pracné a cenné soupisy. Podstatným úkolem bylo poznání knižní produkce, zejména tiskové (Knihopis) i rukopisné (soupisy rukopisů). Doposud ale schází podrobné srovnání souběžné rukopisné a tištěné produkce. Předpokládá se, že tisk pozvolna vytlačil a nahradil rukopisnou produkci. Dosavadní představy o vysoké kvalitě a rozšíření českého knihtisku takový předpoklad jen utvrzovaly. Podrobný pohled na rukopisnou produkci ale ukáže, že takový přechod nebyl zcela hladký a že tištěná produkce nedokázala a ani nemohla v některých oblastech rukopisné texty zcela nahradit.

Po obhlédnutí dostupného materiálu jsem obrátil pozornost k vlastní knižní produkci. Zkoumal jsem, jak se dostupné knihy, kulturní tradice a společenské prostředí odrazily na knižní produkci a zejména na knihtisku. Tato část práce má formu bilanční, protože podrobný průzkum provedený předchozími generacemi a revidovaný recentním badáním mohou především reflektovat a případ od případu doplnit.

Jak jsem již naznačil, do množiny „knižní zásoby“ jsem zařadil i zjistitelné knižní soubory. Jejich rozbor je obsahem kapitoly o soukromých a institucionálních knihovnách. Na první pohled by se mohlo zdát nepatřičné její řazení před kapitolu věnovanou knihtisku, ale její umístění má svoji logiku. Záměrně jsem se totiž věnoval knižním celkům především z konce 15. a počátku 16. století. Zkoumal jsem, jaké knihy měli k dispozici čtenáři v době nastupujícího knihtisku a jakým způsobem se právě obsah knihoven mohl odrazit na knižní produkci. Vědomě jsem tak narušil chod komunikačního kruhu, který vede od výrobce

knihy k jejímu příjemci, protože jsem předpokládal, že vliv knihtisku se na skladbě knižních celků projevoval postupně a knihovny vznikající v době šíření knihtisku mohly být jen částečně ovlivněny novým výrobním postupem. Jedná se o určitý experiment, který završuje zkoumání, jak „knižní zásoba“ mohla ovlivnit vlastní poptávku po dalších knihách. Skutečný vliv knihtisku na knižní soubory se musel projevit až s určitým odstupem. Od tohoto výzkumu jsem opustil, protože již tak členité schéma práce by zbloudilo do dalšího zákoutí.

Poslední ze zkoumaných aspektů se obloukem vrací k myšlenkovému a ideovému charakteru zkoumaného období. Původním záměrem projektu bylo zkoumání knižní kultury „v období humanismu“. Sám jsem podlehl paušalizaci dosavadní literatury, která příliš snadno považovala jakékoli náznaky setkání s antikou či humanismem za autentický humanismus. V průběhu práce jsem však narazil na obtíže s tímto nazíráním, protože celkový pohled na knižní kulturu a produkci ukázal, že obecná tendence byla nehomogenní, charakterizovaná směsí nesoustavných jednotlivých znaků, které se vzpouzejí zařazení do jediného ideologického rámce. Úvahy věnované humanismu jsou, opět možná nelogicky, zařazeny na závěr práce. Přistoupil jsem k tomuto zařazení po dlouhých úvahách, protože ideové modely mají vytvářet myšlenkový základ, protože jsou podhoubím kulturní a umělecké činnosti. Ovšem poznatky, které předchozí kapitoly přináší i mé vlastní bádání na poli humanismu, mě přivedly ke konstatování, že problém existence a forem humanismu v českých zemích „v období humanismu“ vyžaduje revizi. Proto také je jejich smyslem nikoli primárně uzavírat nastolené problémy, ale s přihlédnutím k dosaženým zjištěním ukázat další možné směry bádání.

Specifické prostředí ovlivněné reformačním utrakvistickým myšlením i předchozí literární i intelektuální tradice se nutně projeví na způsobu přijímání humanismu a postojů k tomuto myšlenkovému směru. A protože některé z příčin těchto postojů jsou patrné na soudobé knižní kultuře, zařadil jsem kapitoly o humanismu až za pasáže materiálové. Celá problematika českého humanismu je natolik rozsáhlá a komplikovaná, že jsem se pokusil nabídnout revidovaný pohled pouze na jeden výrazný prvek dějin českého humanismu, na takzvaný humanismus národní. Aby obraz české knižní kultury pohusitské doby neztratil plasticitu, zařadil jsem vedle souhrnných a materiálových kapitol závěrečnou případovou studii o činnosti Řehoře Hrubého z Jelení, tradičně považovaného za národního humanistu par excellence. Jeho potýkání se s nastupujícím knihtiskem ukazuje, že ani vývoj knižní kultury se neodehrává nutně lineárně.

2. Česká společnost na přelomu 15. a 16. století

Dříve, než obrátíme pozornost k analýze materiálu, nastíníme historický kontext zkoumaného období. Uzavření basilejských kompaktát roku 1436 znamenalo oficiální ukončení válek mezi husity a katolickou Evropou a otevřelo cestu k přijetí Zikmunda Lucemburského za českého krále českým sněmem. Zikmund ovšem krátce poté zemřel a spory o jeho nástupce a následné období bezkráloví podlomily křehkou stabilitu a klesající autoritu královské moci. Boje o moc a o majetek zejména katolické církve, jejíž postavení bylo zcela marginalizováno, postavily do centra dění silné feudály, kteří neváhali využít příležitosti k prosazení svého vlivu a k bezprecedentnímu obohacení. Až teprve král Jiří z Poděbrad konečně nastolil zemský mír a otevřel cestu hospodářské konsolidaci země. Kompaktáta se stala základním zemským zákonem, ale jejich faktický dosah zůstal omezen na Čechy, a to ještě nebyla uznávána na celém území, a malou část Moravy. Zbytek korunních zemí (velká část Moravy, Lužice a Slezsko) zůstal katolický. Proklamovaná možnost svobodné volby katolické nebo kališnické víry pro všechny obyvatele království byla sice převratným krokem, ale jeho praktická realizace byla nedokonalá a stala se kořenem nadcházejících komplikací. Konfesionální dvojkolejnost ovlivňovala nejen politické a náboženské dění, ale odrazila se i na kulturním poli.

Jiří z Poděbrad se neúspěšně snažil o posílení mezinárodní prestiže Českého království. Počáteční naděje na zlepšení tvrdě zchladil v roce 1462 papež Pius II. zrušením platnosti kompaktát, která beztak papežská kurie ani předtím neuznala. Papež Pavel II. poté roku 1465 obnovil půhon Pia II. proti českému králi a uvalil na něho klatbu. Tím nadále zůstala českým zemím nálepka kacířského prostředí. Situace využil uherský král Matyáš Korvín, který se roku 1469 nechal prohlásit českým králem a dosáhl uznání ve všech korunních zemích kromě Čech. Dvojvládí v českém království fakticky trvalo až do roku 1490, kdy se země Koruny české dostaly v rámci soustátí s Uherskem pod vládu jednoho panovníka Vladislava Jagellonského.

Po nástupu Vladislava Jagellonského a po olomouckém míru (1478) se začali do řad stavovské obce vracet katoličtí představitelé, a to včetně královské rady nebo městských rad. Kutnohorská smlouva uzavřená roku 1485 zaručovala dlouhodobou náboženskou koexistenci obou konfesí v podobě legálního dvojvěří. Nevýbojná a snášlivá povaha Vladislavovi Jagellonskému paradoxně dopomohla roku 1490 ke zvolení i uherským králem. V jagellonském období ale docházelo k pozvolnému znovuožívání kulturních

kontaktů s cizinou, i když bylo stále nutné se vyrovnávat s negativním obrazem Českého království jako země kacířů.¹

Král Vladislav podporoval politiku katolíků, protože od vzestupu katolictví si sliboval zlepšení svého mezinárodního postavení, včetně vztahů s papežem. Díky tomu rostla aktivita katolických měst a pozvolna i duchovních institucí. Po smrti Jana Rokycany (1471), který byl zvolen českým arcibiskupem, ale nebyl nikdy uznán, zůstal pražský arcibiskupský stolec neobsazen. Církevní záležitosti spravovaly kolektivní orgány konzistoří katolické a utrakvistické, přičemž katolická konzistoř se v dobách nepokojů uchylovala ze svého sídla na Hradčanech do bezpečí mimo Prahu.

Politicky byly české země 2. poloviny 15. století stavovským státem.² Formování jednotlivých stavů začalo již v době předhusitské, ale na přelomu 14. a 15. století nejbliže k utvoření pojmu stav bylo české panstvo a teprve v průběhu husitské revoluce se výrazněji začaly formovat i města a nižší šlechta jako stav.³ Tři stavy postupně posilovaly svou moc a na úkor moci královské získaly převahu. Formování a emancipace třetího stavu, které proběhlo v průběhu 15. století, ovšem v důsledku událostí husitské revoluce přineslo třetímu stavu rozdílnou podobu v rámci zemí Koruny české. Třetí stav měl v Čechách podobu ryze světskou, protože byl tvořen pouze zástupci měst. V Moravském markrabství byli členy třetího stavu příslušníci městského stavu i preláti a na rozdíl od vlastních Čech na Moravě ve stavovské obci zaujal vlivnou pozici olomoucký biskup.⁴

Oslabení královské moci v českých zemích se prohloubilo za Jagellonců, kteří přenesli královské sídlo do Budína. Konflikt mezi šlechtou a městy pak dostal výraznější kontury. Faktickou moc v království vykonávaly zemský sněm, zemské úřady a soudy. Významnou sílu představovalo 32 královských měst, v jejichž čele stála tzv. velká obec,

---

¹ K situaci v Českém království za panování Vladislava Jagellonského a jeho syna Ludvíka srov. MACEK, Josef: *Jagellonský věk v českých zemích 1*. Praha 1992. PETRÁŇ, Josef: *Stavovské království a jeho kultura v Čechách*. In: HOMOLKA, Jaromír aj.: *Pozdně gotické umění v Čechách (1471-1526)*. Praha 1985, s. 13-72; EBERHARD, Winfried: *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478-1530*. München – Wien 1981; ČORNEJ, Petr – BARTLOVÁ, Milena: *Velké dějiny zemí Koruny české*. Sv. VI. 1437-1526. Praha – Litomyšl 2007. ŠMAHEL, František: *Basilejská kompaktáta*. Praha 2011.

² VÁLKA, Josef: *Stavovství a krize českého státu ve druhé polovině 15. století*, FHB 6, Praha 1984, s. 67. Stavovský stát je definován jako státní zřízení, kde jedna nebo několik stavovských obcí prostřednictvím svých institucí se podstatnou měrou podílela na zákonodárné, výkonné a soudní moci. PÁNEK, Jaroslav: *Stavovství v předbřlohorské době*, FHB 6, Praha 1984, s. 165.

³ POLÍVKA, Miloslav: *Některé aspekty vývoje stavovství v české společnosti předhusitské a husitské doby*. FHB 6, Praha 1984, s. 31.

⁴ ŠMAHEL, František: *Nástin proměn stavovské skladby Českého království od konce 14. do počátku 16. století*. In: *Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v českých zemích (1500-1619)*, Praha 2001, s. 72. VÁLKA, Josef: *Stavovství a krize*, s. 73.

aparát složený z nejmocnějších měšťanů.⁵ Snaha měst o emancipaci v rovině právní a politické se poprvé výrazněji projevila roku 1500 po vydání nového zemského zákoníku, Vladislavského zřízení zemského. Města se novou ústavou cítila znevýhodněna na úkor šlechty a pracovala na změně ve svůj prospěch. Úsilí městského stavu přineslo ovoce uzavřením svatováclavské smlouvy roku 1517, kterou bylo dosaženo smíru, a byly odstraněny nejkřiklavější disproporce. Právě toto období završilo konstituování městského stavu v českých zemích a pevně ho usadilo v politickém systému.⁶ Soupeření ale na sebe vzalo i podobu „každodennosti revolty“,⁷ otevřených násilných konfliktů, včetně dobývání šlechtických sídel měšťany a lokálních válek. Velká města, počínaje pražskými Městy, byla pravidelně ve víru nejrůznějších konfliktů a konfrontací. V roce 1483 vypuklo v Praze proti zkorumpovaným radním povstání, či spíše převrat. Podnětem byly nejen jejich podvodné praktiky při správě obecního majetku, ale projevila se i nevráživost vůči jejich vlašným postojům ve „věci utrakvismu“ a potlačování projevů radikálního utrakvismu.⁸ Převrat přinesl změnu ve vedení města, úpravu některých městských nařízení, ale ctižádost a nenasytnost nových představitelů obce vyvolala další povstání, která se cyklicky opakovala s větší či menší intenzitou přibližně v desetiletých intervalech. Podobný model se opakoval i v dalších českých či moravských městech.⁹

2.1. Utrakvismus

Utrakvismus je přímým dědicem husitství a jeho reformního programu. Zařazení husitského hnutí do kontextu evropské reformace je problém se širokým dopadem. Přední znalec českého reformního hnutí Amedeo Molnár zařadil husitství (a další radikální směry pozdního středověku) v rámci evropských reformačních hnutí do takzvané první reformace, pro kterou je primární imperativ bible jako univerzální a nenahraditelný Boží zákon, závazný pro celou společnost a volající po radikální změně.¹⁰ Druhá reformace, kterou představují luterská a kalvínská reformace, je sociálně konformní, konzervativní a Evangelium je podkladem a výzvou ke správné víře a získání milosti.¹¹

⁵ MACEK, Josef: Hlavní problémy renesance v Čechách a na Moravě, *Studia Comeniana* 38, 1988, s. 11.

⁶ PEŠEK, Jiří – ZILYNSKIJ, Bohdan, Městský stav v boji se šlechtou na počátku 16. století, *Fontes Rerum Bohemicarum* 6, 1984, s. 148.

⁷ MACEK, Josef: Jagellonský věk v českých zemích (1471 – 1526). Díl 3. Praha 1998, s. 155-157, s. 293.

⁸ Podrobně o celém povstání ŠMAHEL, František: Epilog husitské revoluce. Pražské povstání 1483. In: *Acta reformationem Bohemicam illustrantia* 1, Praha 1978, s. 45-127.

⁹ MACEK, Josef: Jagellonský věk 3, s. 314-315.

¹⁰ Husitské hnutí a husitská revoluce ovšem v sobě nesou i silný prvek sociální a ekonomický, na jehož základě je marxističtí historikové řadí do raně buržoazních revolucí (jako povstání Wata Tylera a Johna Balla či povstání ciompi ve Florencii).

¹¹ MOLNÁR, Amedeo: Husovo místo v evropské reformaci. *Československý časopis historický* 14, 1966, s. 6.

Samotné husitské hnutí je výslednicí působení dvou významných faktorů. Husitství vzniklo na jedné straně jako důsledek společenského napětí, které začalo narůstat po smrti Karla IV. v důsledku oslabení královské moci a rostoucího vlivu vysoké šlechty. Vedle toho se začal postupně emancipovat městský stav a v neposlední řadě se projevovala otevřená nespokojenost se světskou mocí církve, která se stále více nezastřeně odcizovala ideálu chudé církve Kristovy. Druhé jádro, a tím je české reformní hnutí specifické, určilo podobu reformního hnutí i do budoucna. Vykrytalizovalo v akademickém prostředí pražské univerzity, jejíž mistři promýšleli příčiny špatného stavu církve a jako jedno z východisek začali prosazovat v duchu *devotio moderna* častější přijímání svátosti oltářní, až dospěli k požadavku přijímání laického kalicha. Nový způsob christianizace vyvolal reakci u církve, která začala radikálně prosazovat každodenní rituální chování, ovšem odlišné od ortodoxie i od představ reformních teologů.¹² Utrakvismus si potom v sobě nesl dědictví těchto dvou proudů, které se podílely na vzniku husitství.

Král Jiří z Poděbrad pro svoji politiku potřeboval silnou zemskou církev, protože bez církevní organizace nemohl stát dokonale fungovat. Pro udržení svébytnosti české reformace v podobě zemské církve s králem úzce spolupracovali kněz a biskup Jan Rokycana i kališnické duchovenstvo.¹³ Vytvoření samostatné organizace se ale kališnickým představitelům nikdy nepodařilo, paradoxně také proto, že stále uznávali duchovní prioritu římské církve. Kališníci se totiž snažili o návrat k ideálu apoštolské církve, ale usilovali o reformu zevnitř systému, z něhož se neodvažovali vystoupit. Uznávali apoštolskou posloupnost v duchovní rovině, odmítali pouze současné představitele církve, kteří zabředli do vlivu pozdějších nepřípadných nánosů, jejichž důsledkem byla současná zkažená církev.

V Čechách se po husitské revoluci již neobjevila osobnost s autoritou Jana Husa, která by v sobě spojovala procítěnou religiozitu a skutečnou intelektuální hloubku a přitom by dokázala promyslet a analyzovat sociální a náboženské potřeby společnosti a najít přijatelná východiska a nakonec je prosadit. Taková osobnost se rodí jednou za desítky, ba stovky let, takže není divu, že po Janu Husovi se nenašel v Čechách další podobný reformátor, který by českou reformaci prohloubil a formuloval postuláty svébytné církve. Mučednická smrt duchovního vůdce na kostnické hranici, neukotvení nového myšlenkového směru a následné křížové výpravy vytvořily v české společnosti pocit

---

¹² NODL, Martin: Česká reformace. In: Umění české reformace (1380-1620). (ed. Kateřina Horníčková, Michal Šroněk). Praha 2010, s. 22.

¹³ NODL, Martin: Česká reformace, s. 28.

nejistoty a ohrožení. Výsledkem bylo „skupinové semknutí, nastartování společenských obranných mechanismů i pocitů vlastní výlučnosti, který mezi univerzitními mistry měl již silnou úlohu v době střetu o Dekret kutnohorský a o jazykově etnický charakter české reformace.“¹⁴ Kališnická teologie ustrnula převážně na odkazu tradic Jana Husa a jeho žáků, ale už nedokázala přesvědčivě a trvale zformulovat myšlenkový základ svého učení a přesvědčení v odlišných podmínkách, které nastaly po husitské revoluci a přijetím kompaktát. Pro mnoho kališnických duchovních neměly zásadní věroučné otázky tak klíčovou hodnotu, aby jim stálo za to za ně bojovat, jako první generaci husitských duchovních.¹⁵

Původní reformní program, tak jak byl formulován na počátku husitské revoluce a jak byl v podstatě zakotven v basilejských kompaktátech, zůstal po skončení husitských válek omezen fakticky na praxi přijímání podobojí pro laické věřící, přestože nebyl prosazen univerzálně na celém území českého království, a na svobodné kázání slova Božího. Další body husitského programu se dařilo naplňovat jen částečně. Snaha o oslabení světské moci církve se omezila velmi rychle na rozchvácení jejího majetku v revolučním období. Trestání smrtelných hříchů také naráželo na praktické obtíže v běžném životě. Ani v přijímání z kalicha se nepodařilo dosáhnout zcela naplnění programového záměru, protože přijímání pod obojí mělo být univerzální praxí celého křesťanstva, ale fakticky se stalo jen dočasně tolerovanou výjimkou, omezenou jen na malé území Čech a výjimečně i na Moravě.¹⁶ Přijímání z kalicha u laických věřících bylo ovšem prosazováno tím důsledněji i v běžném životě a přísaha na kompaktáta se stala i diskriminujícím faktorem pro přijetí do městského stavu v kališnických městech nebo ke vstupu do univerzitní pospolitosti. Amedeo Molnár popsal, jakým způsobem působila síla kázání na laické obyvatelstvo a zároveň jak se na vývoji kázání projevovala rostoucí bezradnost kališnického duchovenstva v pohusitském období. Po počátečních vysokých nárocích, kladených na mravní úroveň kněží a důrazu na jejich příkladný život pro církev i laiky se postupně přesouvá pozornost k úctě, již je laické obyvatelstvo kněžím povinno, aby se po polovině 15. století přešlo k výrazné polemice s odštěpenci, kteří se chtěli bez kněží obejít.¹⁷

---

¹⁴ NODL, Martin: Česká reformace, s. 23.

¹⁵ NODL, Martin: Česká reformace, s. 28.

¹⁶ Například Kroměříž zůstala utrakvistická až do počátku 16. století. PEŘINKA, František Václav: Dějiny města Kroměříže, Díl I. obsahující dobu po rok 1620, Kroměříž 1913, s. 121 a 132-133.

¹⁷ MOLNÁR, Amedeo: K otázce reformační iniciativy lidu. Svědectví husitského kázání. In: Acta Reformationem Bohemicam illustrantia 1978, s. 26.

Nemáme dostatek pramenů k tomu, abychom mohli posoudit, jak se reformní snažení a nábožensko-vzdělavatelství představy reformátorů podařilo uvést do praxe. Doba protkaná válkou s cizími nepřáteli a nakonec zatížená i občanskou válkou úspěchu nepřála. Podle kritiků z let 40. - 60. došlo k určitému „zplanění víry“.¹⁸ Dozvídáme se o nevázaném životě kněží a vybírání poplatků za jejich služby, tedy o nešvarech, vůči nimž se husitství ostře vymezovalo. Laikové nadále hojně navštěvovali raději hostince než kostely, do měst se vrátily prostitutky a podobně. Negativně se projevoval i nedostatek kališnických duchovních, protože dosažení svěcení pro kněze z Čech se setkávalo se značnými obtížemi. Rostl počet neobsazených farností, takže kontakt věřících s jejich duchovními správci byl mnohdy jen sporadický. Výnosy z obročí silně poklesly, takže duchovní povolání ztratilo svoji atraktivitu.¹⁹ Očividné rozpory mezi proklamovanými ideami a reálnou praxí musely vyvolávat u věřících zmatek a nejistotu.

Nedostatek kněžského personálu, který v Čechách byl citelný, ovšem museli kališníci naléhavě řešit. Východiskem bylo, že čeští adepti kněžského povolání se uchýlovali k žádostem o svěcení do zahraničí a to především do Itálie, kde bylo možné za úplaty kýžené svěcení získat. Takový postup byl ovšem nákladný, obtížný a málo efektivní. Proto se během jagellonského období dvakrát dostavili na pozvání administrátorů italských biskupové, nejprve Augustin Luciani (v letech 1482-1493), poté Filippo de Nova Villa (1504-1507). Nelze říci, do jaké míry se tyto kontakty odrazily na vnímání humanismu, nebo dokonce na šíření povědomí o antice v českém prostředí.²⁰ Toto jednání ovšem podtrhává schizofrenní prostředí českého kališnictví, kdy na jedné straně se utrakvisté snažili vymezit vůči Římu a papežství a zdůrazňovat svébytnost své liturgie, na druhou stranu utrakvisté s velkou námahou a vynaložením nemalých prostředků usilovali o uznání kněží ze strany katolické římské hierarchie.

Kališnické hnutí si naproti tomu neudrželo jednotnou linii, ale začaly se v něm vydělovat dva hlavní proudy. Umírněný směr spíše z pragmatismu hledal cesty ke smíru a spolupráci s katolíky. Většinou mezi nimi byli představitelé městského patriciátu a někteří šlechtici. Naopak radikální kališníci trvali neústupně na realizaci kompaktát a stavěli se

---

¹⁸ NODL, Martin: Česká reformace, s. 26.

¹⁹ NODL, Martin: Česká reformace, s. 26.

²⁰ Biskup Augustin Luciani. Řeči, mj. v řeči jemu připisované vyzývá Čechy k jednotě. Vzorem jim mají být Jeruzalémští, jak píše Josefus Flavius, i Římané. „Římané, dokud stáli v jednotě, podmanili si velkou část světa.“ MACEK, Josef: Víra a zbožnost, s. 122. VOIT, Petr: České tištěné bible 1488 – 1715 v kontextu domácí knižní kultury. Česká literatura 4/2013, s. 477-501 naznačuje možný podíl těchto italských biskupů na volbu benátské tiskárny pro tisk Benátské bible roku 1506.

proti vzestupu aktivity katolického duchovenstva a odmítali kompromisní smír s Římem. Oporu měli mezi širokými vrstvami měšťanů a nižší šlechty.²¹

Nejvlivnější postavou kališnického duchovního života 2. poloviny 15. a počátku 16. století mezi kališníky byl univerzitní mistr Václav Koranda ml. Tento vzdělanec měl mezi kališníky nezpochybnitelnou autoritu, držel se myšlenek konzervativního utrakvismu a pilně se věnoval jeho obhajování, ale nepřinesl nové svěží myšlenky. Na pražské univerzitě, která formovala názory a postoje kališnické části české společnosti, patřil k nejhrořivějším odpůrcům jakýchkoli novot a zejména těch, které přicházely z ciziny. I kvůli jeho odporu ztroskotal například pokus skupiny kolem Viktorina ze Všehrd o potlačení scholastiky a o další reformy na pražské univerzitě na počátku 16. století.

Plochosť a povrchnost utrakvistického teologického myšlení měla zřejmě dvě zásadní příčiny. První příčinou byla velmi omezená nabídka univerzitního vzdělání, protože pražské akademii mezi jinými chyběla i teologická fakulta. Od nízké obecné úrovně vzdělanosti se odvíjí i druhá příčina slabé teologické reflexe a tou je mnohdy přehnaná snaha popularizovat kališnické učení pro nejširší vrstvy. Jestliže chabá úroveň izolovaného univerzitního prostředí poskytovala jen malý prostor pro vývoj a výchovu nadaných jedinců i jejich další uplatnění, tak snaha přiblížit se široké veřejnosti jen podporovala sestupnou tendenci teologického i filozofického myšlení. Jako příklad můžeme uvést *Rozmlúvanie o viere*, kde samolibého, málo vzdělaného kališníka dráždí filozof svými otázkami a vyslouží si výtku „aby přieliš nemudroval, ale s jinými se srovnal.“ Na podobné typy se zřejmě zaměřuje i poznámka Řehoře Hrubého z úvodu k překladu *Chvály bláznivosti*, kterým vytýká, že „nic sami takového nikdy nedělají“ a jen „v zahálení rozmařilém malátnějíce mluví planě do všeho.“²²

Teologické myšlení bylo až příliš prodchnuto reminiscencemi na raně středověké pojetí tohoto světa jako nevládného a nebezpečného prostředí a snažilo se přivést věřící k myšlenkám na posmrtný život. Takové myšlenky měly mnohdy důsledek v nepřiměřených záchvatech prudernosti a moralistního sekýrování, zejména v dobách určitého napětí, zejména politického. Na druhou stranu například mezi kališníky se probouzelo vzepětí křesťanské lásky, která se projevila např. snahou o minimalizaci trestů smrti.²³ Pokusy o ustavení utrakvistické církve vyvolaly negativní reakci mezi některými skupinami

²¹ MACEK, Josef: Jagellonský věk 3, s. 302.

²² MACEK, Josef: Víra a zbožnost, s. 92.

²³ MACEK, Josef: Víra a zbožnost, s. 94.

utrakvistických laiků. Začal se šířit pocit, že Jan Rokycana dává kněžím příliš mnoho moci, což bylo v rozporu s utrakvistickými ideály omezení světské moci církve. Hledání nápravy v útěku od světa, v návratu k bibli, k absolutní platnosti Božího zákona, v odmítání světské moci a světských statků vedlo k vytvoření jednoty bratrské, která pro utrakvisty hrála úlohu čistého vnitřního nepřítele. Proti jejich působení vydal pastýřský list už Jan Rokycana 1468. Král Vladislav Jagellonský po svém nástupu vyhlásil všeobecnou amnestii i pro členy Jednoty bratrské a přenechal řešení náboženské otázky na stavovskou obec.²⁴

2.2. Vztahy s vnějším světem

Vyloučení Čechů z mezinárodního diskurzu a všeobecný přístup v ostatních katolických zemích k Čechům jako ke kacířům²⁵ měly hluboký dopad na kulturní, ekonomický a společenský vývoj Čech. Na druhé straně sehrála podstatnou roli nedůvěra českého kališnického prostředí vůči okolnímu světu. Kališníci byli přesvědčeni o své duchovní pravdě, posvěcené mučednickou smrtí Jana Husa, a trvání na přihlášení se ke kompaktátům v různých oblastech života, od přijetí do obce měšťanů po vstup na univerzitu. Izolace nebyla hermetická, nadále existovaly obchodní, kulturní i vzdělánecké styky, i když ve značně omezené míře. Zcela přirozené byly kontakty se sousedními zeměmi, které ovšem narážely na předsudky a nevrzivost. Příznačné byly obchodní vztahy. Obchodování s „kacířskými“ Čechy, na které byla navíc roku 1465 uvalena klatba, bylo zakázané. Překročení zákazu se odvažovali jen jednotlivci, případně bylo možné si vyžádat u papežské kurie zvláštní povolení.²⁶ Příznivější situace nastala po nástupu Vladislava Jagellonského na trůn a zejména po olomouckém míru roku 1479, ale obchodní vztahy byly omezeny takřka výhradně na výměnu s Norimberkem. Teprve v roce 1495 papež Alexandr VI. zrušil církevní zákaz obchodování s Čechy. V té době ovšem už významné obchodní trasy obcházely českou kotlinu a to jak při cestách severojižních i při cestách mezi východem a západem.²⁷

Kulturní styky s Itálií tvořily jeden z mála průlomů ve stěně izolace. Po husitských válkách začalo české prostředí navazovat řídké, ale podnětné styky s italskými humanisty. Navázalo tak na tradici, která vznikla již za doby vlády Karla IV. Postupně však rostl počet studentů odcházejících do Itálie, mezi nimi ovšem převažovali katolíci. Napětí mezi

²⁴ NODL, Martin: Česká reformace, s. 30.

²⁵ Například mistr Václav z Chrudimě se setkal s kaceřováním při svých dvou italských cestách za vysvěcením. ŠMAHEL, František: Svět antiky a česká vzdělanost ve 14. a 15. století. In: Mezi středověkem a renesancí. Praha, s. 303.

²⁶ NODL, Martin: Česká reformace, s. 116.

²⁷ MACEK, Josef: Jagellonský věk 1, s. 125.

utrakvisty vyvolávaly i ojedinělé případy, kdy významní kališníci se někdy po studiu v Itálii vraceli jako konvertité ke katolictví, byť mnohdy ze zjištěných důvodů, protože dostali nabídku bezpečného obročí. Mezi významné odpadlíky se zařadily i dvě osobnosti blízké biskupovi Janu Rokycanovi, Hilarius Litoměřický a Václav Křižanovský.²⁸ Styky s Itálií udržovala i kališnická obec sama, protože v důsledku zoufalého nedostatku kněží vysílala adepty kněžského svěcení právě do Itálie, aby zde od místních biskupů získali za tučnou úplatu kýženou vysvěcení. U vzdělanců z městského prostředí, pro které studium v Itálii bylo příliš nákladné, připadalo od 16. století v úvahu studium ve Wittenbergu, bližším geograficky i ideově.

Ztížené možnosti obchodní výměny se dotýkaly i knižního obchodu. Dopady ideologického konfliktu zde byly samozřejmě hlubší, protože knihy jako nositelé potenciálně závadných myšlenek měly v takto rozjitřeném prostředí velmi obtížné postavení. Znalosti o knižním obchodu v Čechách a na Moravě ve druhé polovině 15. a první polovině 16. století jsou zatím jen zlomkovité. Již v 15. století pronikali někteří němečtí nakladatelé a tiskaři přímo na český trh. Špýrský nakladatel a obchodník s knihami Petr Drach v osmdesátých letech 15. stol. realizoval svůj styk s českomoravským trhem prostřednictvím svého agenta, lipského knihkupce Johanna Schmidhofera. Ten měl své sklady přinejmenším v Mostě, Praze, Kutné Hoře, Jihlavě, Brnu a Olomouci. Významnou část trhu ovládal norimberský tiskař a nakladatel Anton Koberger.²⁹ V jižních Čechách byly vazby na obchod s knihami v Linci, v západních Čechách i jinde vazby na norimberské či augsburské trhy. Nejpozději na počátku 16. století měli knižní sklad v Praze někteří lipští obchodníci s knihami. Dovoz tisků z Německa měl již v 15. století masový charakter. Přiváželi je jak zahraniční, tak domácí kupci. Do následného prodeje se zapojovali i domácí knihvazači.³⁰

Německé obyvatelstvo v okrajových částech Čech nakupovalo literaturu v sousedních německých zemích. Jazykově německé oblasti v jižních Čechách zůstávaly Lutherovou reformací nedotčeny a při nákupu knih se orientovaly na katolické oblasti

²⁸ ŠMAHEL, František: Svět antiky, s. 303.

²⁹ GELDNER, Ferdinand: Das Rechnungsbuch des Speyrer Druckherrn, Verlegers und Grossbuchhändlers Peter Drach, Börsenblatt für den deutschen Buchhandel – Frankfurter Ausgabe, 18. Jg., Nr. 42a, 28. Mai 1958, zejm. s. 893; HLAVÁČEK, Ivan: Pronikání cizích prvotisků do českých knihoven. In: Knihtisk a Universita Karlova. K 500. výročí knihtisku v českých zemích. Praha 1972, s. 86-94.

³⁰ ŠIMEČEK, Zdeněk: Geschichte des Buchhandels in Tschechien und in der Slowakei. Wiesbaden 2002, s. 10-12. O dovozu si lze udělat představu dle explozivního nárůstu tuzemských knihvazačských dílen. Dostupné na sbírce Einbanddatenbank <http://www.hist-einband.de/>.

Německa a na Vídeň.³¹ Německé obyvatelstvo západních a severozápadních Čech se zase orientovalo na Norimberk a na Lipsko, kde také vycházely práce autorů z těchto oblastí. Luteráni ze severních Čech se obraceli na své centrum ve Wittenbergu, kam odcházela studovat řada mladých lidí.³²

---

³¹ BOK, Václav: Německá literatura v jižních Čechách do konce 15. století. In: Nadnárodní kontexty. Nadnárodní kultury. Ed. Marie Havránková. České Budějovice 2004, s. 62.

³² BOK, Václav: Zur deutschen Literatur des 16. Jahrhundert in den böhmischen Ländern. In: Deutsche in den böhmischen Ländern. Hrsg. von Hans Rothe. Köln – Weimar – Wien 1992, s. 128-129.

3. Univerzita a školství

3.1. Pražská univerzita po husitské revoluci

V době po uzavření basilejských kompaktát se vracela k běžnému životu i pražská univerzita. Zpočátku se zdálo, že naváže na svůj chod z předhusitského období. Císař Zikmund nařídil 6. července 1435, aby zboží, která byla za války univerzitě odňata, jí byla opět vrácena.³³ S určitou prodlevou dokonce pražské učení dosáhlo roku 1447 potvrzení svých privilegií papežem Mikulášem V.³⁴ Přesto hospodářská situace univerzity byla nevalná a sama univerzita se již do Bílé hory nedostala v počtu učitelů a studentů na předhusitskou úroveň. Srovnávat můžeme jen údaje o artistické fakultě, kde máme pro léta 1367-1418 zjištěno 4092 promocií bakalářů a 894 promocií mistrů, zatímco pro celé období 1433-1622 pouze 2214 bakalářů a 356 mistrů.³⁵ Chybějící studenti a personál zaniklých tří fakult jen zesilují žalostný pohled na úbytek akademiků v Praze.³⁶ Univerzitní budovy, používané méně, nebo vůbec, chátraly, bylo třeba nákladně opravit nebo zbourat.³⁷ Naopak byly zřízeny dvě nové koleje: 1438 Rečkova a 1460 Loudova pro studenty teologie.

Zdálo se, že snahy o obnovu univerzity zpočátku nebudou zatěžovat konfesijní rozdíly, protože stoupenci husitství na univerzitě byli zpočátku nakloněni kompromisu a nekladli překážky působení mistrů přijímajících pod jednou.³⁸ Po přijetí kompaktát se pražská univerzita dočasně vrátila i mezi destinace peregrinujících univerzitanů. V roce 1443 kvůli sporům na vídeňské univerzitě přišli odtud na pražskou univerzitu 4 bakaláři a s nimi několik studentů. Hejtmané pražských měst je přijali pod podmínkou, že nově příchozí nebudou kaceřovat Čechy pod obojí způsobou.³⁹ Celkem bylo na pražskou univerzitu v letech 1441-1449 přijato 22 německých bakalářů.⁴⁰ Stoupal i počet cizích mistrů, když v děkanském období Jana z Čáslavě na dva české mistry připadal jeden

³³ ŠMAHEL, František: Počátky humanismu na pražské univerzitě v době poděbradské, in: AUC-HUCP I, 1960, s. 56.

³⁴ tamtéž, s. 59.

³⁵ ŠMAHEL, František-TRUC, Miroslav: Studie k dějinám University Karlovy v letech 1433-1622, AUC-HUCP IV/2, 1963, s. 17. Nízká frekvence studentů je patrná i při kvantifikovaném srovnání se sousedními zeměmi. V letech 1385-1505 bylo na 12 univerzitách v říši imatrikulováno circa 205 000 osob (SCHWINGES, Rainer Christof: Universitätsbesuch im Reich. Wachstum und Konjunkturen. Geschichte und Gesellschaft 10. Jahrgang, Heft 1, Universität und Gesellschaft (1984), pp. 5-30 s. 11.).

³⁶ Jen na právnické univerzitě se v letech 1372-1418 imatrikulovalo 3563 studentů. ŠMAHEL, František-TRUC, Miroslav: Studie k dějinám, s. 17.

³⁷ V roce 1463 tak bylo zbouráno například Aristotelovo a Platonovo lektorium v Karlově koleji. ŠMAHEL, František: Počátky humanismu na pražské univerzitě, s. 56, MUPr I, 2, s. 81.

³⁸ ŠMAHEL, František: Počátky humanismu na pražské univerzitě, s. 56.

³⁹ ŠMAHEL, František: Počátky humanismu na pražské univerzitě, s. 58, Šimek, SLČ, s. 98-99.

⁴⁰ Stoupal i počet německých studentů. Zatímco počet bakalářských zkoušek mezi listopadem 1441 a dubnem 1445 byl 19:4 ve prospěch českých studentů, od dubna 1445 do dubna 1449 už je poměr 29:27. ŠMAHEL, František: Počátky humanismu na pražské univerzitě, s. 58.

německý, přičemž to byli většinou odchovanci pražské univerzity. Celkem v letech 1435-1485 působilo či studovalo na pražské univerzitě 23 bakalářů, 12 mistrů a 5 doktorů cizích univerzit. Na druhou stranu v letech 1435-1470 studovalo na zahraničních univerzitách 435 studentů z Čech, převážně ovšem z katolických částí země.⁴² Odchody za studiem do zahraničí pokračovaly i v jagellonském období, ovšem převahu mezi peregrinujícími mají jednoznačně studenti z Moravy, kteří se vyhýbali pražské univerzitě jednak kvůli konfesnímu omezení, ale i kvůli snazší dostupnosti jiných akademických destinací, především do Vídně,⁴³ kam často směřovali i studenti z jihočeských měst, a do Krakova.⁴⁴ Mladí akademici z řad české šlechty a českých katolických měst odcházeli raději na německé univerzity, nejčastěji do Lipska, Heidelbergu a Erfurtu, později i do Wittenbergu, ti lépe zabezpečení rovnou do Itálie (Bologna, Padova, Siena). Zde je třeba doplnit, že asi 80 % studentů z Čech na německých univerzitách, bylo německé národnosti.⁴⁷

Po nástupu krále Jiřího z Poděbrad se ovšem pražská akademie neodvratně vydala novým směrem ke konfesní a národní univerzitě.⁴⁸ Postupně začal narůstat tlak na mistry katolického vyznání a někteří byli donuceni univerzitu opustit. Konečné vypořádání mezi utrakvistickými a katolickými mistry přinesla děkanská volba v dubnu 1460. Volbu Václava Korandy ml. katoličtí mistři odmítli uznat, ale král volbu schválil. Katoličtí mistři pak i s podporou dolní konzistoře univerzitu opustili nadobro. Od té doby byla až do konce bělohorského období univerzita nejen česká, ale i výlučně kališnická. Při mistrovských zkouškách v březnu 1462 přísahali již všichni magistrandi na kompaktáta.⁵⁰ Podmínka přísahy na kompaktáta zůstala zachována pro přijetí mezi členy pražské univerzity až do roku 1620. Od 60. let 15. století pak rostl vliv univerzity na náboženské poměry uvnitř kališnické strany.⁵¹ Vyhraněná konfesní orientace pražské univerzity, která hrála i svou politickou roli, byla pochopitelným výsledkem celkové atmosféry a zcela zapadala do postavení utrakvismu v současném státě.

Pražská univerzita napříště zůstala fakticky otevřena jen studentům a učitelům z kališnických oblastí Čech. Takto byli diskvalifikováni případní adepti z katolického

⁴² ŠMAHEL, František: Humanismus v době poděbradské, s. 28.

⁴³ V letech 1450-1550 ve Vídni studovalo 711 studentů z Moravy. MACEK, Josef: Jagellonský věk 3, s. 241.

⁴⁴ Mezi lety 1447-1521 je doloženo na krakovské univerzitě 270 studentů z Moravy. MACEK, Josef: Jagellonský věk 3, s. 241.

⁴⁷ MACEK, Josef: Jagellonský věk 3, s. 241.

⁴⁸ ŠMAHEL, František: Humanismus v době poděbradské, s. 27.

⁵⁰ ŠMAHEL, František: Počátky humanismu na pražské univerzitě, s. 63.

⁵¹ Již předtím bylo sídlo kališnické konzistoře v Karlově koleji, kde se také konaly soudy o duchovních věcech, zemské soudy i synody kněžstva. ŠMAHEL, František: Počátky humanismu na pražské univerzitě, s. 63.

prostředí Čech a z velké části Moravy.⁵² V jagellonském období již z ciziny přicházejí jen soliterní nadšenci. Mezi takové se řadí německý kališník Jan z Lübecku,⁵³ epizodní bylo i působení Hieronyma Balba v akademickém roce 1499-1500, který přednášel římské právo, církevní právo a rétoriku. Ztroskotal i pokus o angažování německého profesora řečtiny Petra Mosellanse v roce 1516.⁵⁵

Další omezení, které vyplynulo z pohusitského vývoje, bylo stavovské a vyplývalo ze soudobé politické situace. Univerzita se stala prostředím primárně pro měšťanské vrstvy a synové z panských rodin se pražské univerzitě vyhýbali, stejně jako případní mecenáši a dárci z řad vysoké aristokracie.⁵⁶ Pražská univerzita se stala takřka měšťanskou akademií, školou určenou měšťanstvu a sloužící měšťanům. V letech 1501-1525 pocházelo takřka 73 % všech bakalářů a mistrů graduovaných na pražské univerzitě z královských měst, 21,3 % pocházelo z poddanských měst a zbytek, přibližně 5,6 % z vesnic.⁵⁷ Nejčastější místa původu jsou Praha, Kutná Hora, Žatec, Písek, Chrudim a Hradec Králové, které jsou základnou kališnického měšťanstva. Naopak jen výjimečně se objevují studenti z dvou významných královských měst, Plzně a Českých Budějovic, tradičních katolických bašt. Tuto tendenci posílilo angažmá univerzity v politických zápasech své doby, kdy vysoké učení bylo důležitou figurou, na kterou měla velký vliv pražská městská rada.

Závažnější omezení ovšem přinášela samotná nabídka výuky. Teologická fakulta zanikla již roku 1416 a nepodařilo se jí ani přes snahu Jana Rokycany obnovit. Lékařská fakulta sice husitskou revoluci přežila, ale v pohusitském období jen živořila a v šedesátých letech fakticky zanikla.⁵⁸ Nedošlo ani k obnově právnické univerzity, která existovala nezávisle již v předhusitském období. Univerzitní výuka zůstala omezena jen na artistickou fakultu.⁵⁹ Chyběly tedy nadstavbové fakulty, kde by se mohly rozvíjet specializované obory nad rámec propedeutického vzdělání, které ve skutečnosti pražská univerzita nabízela na své jediné artistické fakultě. I přes rigidnost a zastaralý charakter univerzitní výuky, která se

---

⁵² Mezi roky 1476-1526 studenti z Moravy, Slezska a z Uher tvořili pražské univerzitě jen necelých 5 % studentů. ŠMAHEL, František-TRUC, Miroslav: Studie k dějinám, s. 20.

⁵³ BARTOŠ, František Michálek: Německý bohoslovec husitský na Karlově universitě, SH4, 1956, s. 65-70.

⁵⁵ HÖSS, I.: Georg Spalatin (1484-1545). Ein Leben in der Zeit des Humanismus und der Reformation, Weimar 1956, s. 87.

⁵⁶ MACEK, Josef: Jagellonský věk 3, s. 240.

⁵⁷ ŠMAHEL, František-TRUC, Miroslav: Studie k dějinám, s. 31.

⁵⁸ ŠMAHEL, František: Humanismus v době poděbradské, s. 27. Čeští lékaři ovšem měli svou vysokou kvalitu, kterou nejspíš získali při studiu v Itálii. Dokladem je jejich působení jako osobních lékařů Jiřího z Poděbrad. ŠMAHEL, František: Počátky humanismu na pražské univerzitě, s. 70.

⁵⁹ Její správní systém ovšem navazoval na systém předchozího období. ŠMAHEL, František: Počátky humanismu na pražské univerzitě, s. 64.

nedokázala vymanit ze svých scholastických základů, jimiž byly univerzity obdařeny v době svého vzniku (a to není jen případ Prahy, ale evropských univerzit obecně), střetávání akademických názorů během disputací a quodlibetů⁶⁰ přinášelo některé podněty, které nutně v pražském, potažmo českém prostředí chyběly. Nehledě na přenos akademického myšlení a jednání do celé společnosti, ať už působením univerzitně vzdělaných jedinců v městské či státní správě či přímo jejich pedagogickým působením. Tento vliv univerzity se v Čechách projevil naplno až v druhé polovině 16. století.

Výuka pokračovala v zaběhlých středověkých stereotypech, počet bakalářů a mistrů klesal, jejich rozhled se zúžoval.⁶¹ Úrovní vzdělanosti nepomáhala ani nešťastná rozhodnutí zodpovědných představitelů. Inspekční cesta administrátora Pavla ze Žatce s komisí staroměstských písařů a purkmistra po Čechách roku 1509 zjistila, že jen málo mladých mužů je připraveno pro studium na univerzitě. Jako opatření k nápravě rozhodla komise uzavřít soukromé školy, i přes protesty Řehoře Hrubého z Jelení.⁶² Král Vladislav se marně snažil z návodu svých rádců, členů kanceláře, oživit činnost univerzity příchodem profesorů, stoupenců renesančního humanismu. V roce 1509 pražské učení tyto návrhy definitivně zamítlo.⁶³ O nápravu poměrů se pokusila i skupina humanistů kolem Viktorina ze Všehrd a Řehoře Hrubého z Jelení na konci prvního decennia 16. století. Ti vkládali naděje do velmi nadaného mistra Václava Píseckého. Mělo se zrušit povinné dvouleté působení bakalářů na artistické fakultě a měly být zavedeny do výuky nové humanistické disciplíny. Staří mistři však návrh odmítli a mladí humanisticky orientovaní studenti univerzitu opustili a odešli na studia do Itálie (Václav Písecký) nebo zcela mimo akademickou půdu (Řehoř Hrubý z Jelení). Mnozí se kritické výpady proti zastaralé univerzitě.⁶⁴ Sám Řehoř Hrubý pak raději volil pro svého syna místo domácího vysokého učení zahraniční studijní pobyt v Itálii. Našly se i další pokusy o překonání středověké výukové metody, postavené na aristotelském základě a jeho memorování (Michal ze Stráže), ale ve 20. letech zvítězili konzervativní kališníci z prostředí konzistoře (Pavel ze Žatce, Václav Koranda ml.).

---

⁶⁰ Kvodlibetní řečnické turnaje se pro nedostatek schopných kvodlibetářů nekonaly. Jednalo se o nich sice v letech 1445-1446, ale bylo od nich „ob certas causas et legitimas“ upuštěno. ŠMAHEL, František: Počátky humanismu na pražské univerzitě, s. 64; MUPr I, 2, s. 26, 32.

⁶¹ MACEK, Josef: Hlavní problémy renesance, s. 13.

⁶² MACEK, Josef: Víra a zbožnost, s. 154.

⁶³ MACEK, Josef: Hlavní problémy renesance, s. 13.

⁶⁴ Podrobněji Dějiny Univerzity Karlovy I, Praha 1998, s. 214.

Vzhledem k tomu, že nejvýznamnější představitelé kališnické církve se pohybovali v prostředí pražské univerzity, stala se tak tato instituce vůdčí platformou smýšlení celé kališnické obce. Taková úloha pro univerzitu nebyla zcela vhodná. Přestože si pražští univerzitní mistři udrželi vliv nad kališnickým názorovým prostředím, odtržení akademického prostředí od běžného života se nutně muselo projevit. Izolace směrem k cizím osobám a vlivům šla ruku v ruce s izolací domácí společnosti, pro kterou byla univerzita příliš elitním společenstvím s nesrozumitelnými názory pro běžné obyvatelé, a naopak pro členy univerzity byli prostí obyvatelé potencionální odpadlíci. Výbuch revolučních zmatků totiž otevřel dveře pro alternativní názory, z nichž nejradikálnější bylo táborské hnutí, ale ani to nedokázalo vytvořit autonomní církevní strukturu. Síla lidového hnutí, projevy chiliasmu a dalších výstřelků laického blouznění samozřejmě byly v rozporu s představami univerzitních mistrů o správné religiozitě. Univerzitáni ze svých akademických postů proti podobným výstřelkům ostře vystupovali a dřívější vůdčí duchovní síla akademiků se stala postupně stoupencem pozvolného, ale vědomého návratu k předrevolučním praktikám, s pouhým zachováním laického kalicha jako výrazu svébytnosti české reformace. Představitelé univerzity jako nejvlivnější kališnické instituce se tak stali vlastně generály bez vojska, protože jejich vliv na duchovní život v zemi byl velmi omezený.

Konzervativní přístup univerzitních mistrů je však postupem doby ve 2. polovině 15. století také izoloval od soudobých církevněkritických proudů a uzavřel jim cestu k novému, filologicko-exegetickému studiu Písma a k proniknutí do reformně naladěných korespondenčních společenství vzdělanců-humanistů, kteří na přelomu 15. a 16. století udávali tón evropským reformačním proudům.

Jak poznamenává František Šmahel celkové politické poměry, ani vývoj událostí na univerzitě samé ještě nebyly příznivé k totální přeměně výuky ve smyslu humanistické učenosti.⁶⁵ Univerzita přijala úlohu nejvyšší nábožensko-dogmatické autority, kališniční mistři hleděli s nedůvěrou k Itálii jako centru protičeského boje, kolébky světské zkaženosti a pohanské bezuzdnosti. Minimalizace kontaktů s vnějším světem spojená s pocitem někdy až mesianistické výlučnosti českého kališnictví, ovšem bez výraznější morální či duchovní vůdčí osobnosti, navedla českou společnost na sestupnou spirálu, po níž klesala úroveň vzdělanosti.

---

⁶⁵ ŠMAHEL, František: Počátky humanismu na pražské univerzitě, s. 74.

3.2. Nižší školy

Univerzita stála na nejvyšším stupni vzdělání a poskytovala elitní vzdělání, které otevíralo cestu ke společenskému vzestupu. Univerzitní vzdělání ovšem bylo dostupné jen pro zlomek společnosti a mělo významnější dopad jen na elitní vrstvy společnosti. Vrchol vzdělanostní pyramidy stál na širší základně nižších škol. Zoufale slabá pramenná základna nám poskytuje jen zlomkovité údaje o českých nižších školách ve středověku a raném novověku a pro celkový obraz si musíme pomoci analogiemi.

Školy se v jagellonském období dělily do tří stupňů. Nejnižší, základní (škola nízká, dětinská, česká, abecedář) podávala výuku čtení a psaní a počítání v češtině. Vyšší dva stupně školy latinské neboli partikulární již nabízely výuku trivia (gramatika, rétorika, logika). Zde probíhala výuka v latině a partikulární škola již byla předstupněm univerzity. Některé partikulární školy dosahovaly vysoké úrovně a nabízely výuku srovnatelnou s univerzitní, jako školy v Olomouci, Plzni nebo například v Žatci⁶⁶ a některé školy pražské (např. sv. Jindřich za Václava Píseckého). Kvalita školy ovšem stála a padala s úrovní kvality jejího rektora a změna na tomto postu mohla znamenat výkyvy a následné přílivy nebo úbytky žactva. A protože jediná univerzita nedokázala vytvořit dostatečný počet absolventů, pro něž navíc školské působení, které představovalo často životní úroveň na hranici přežití, bylo často jen přestupní stanicí k dalším kariérám, zachování vysoké úrovně školy vyžadovalo od jejího patrona, zpravidla městské rady, soustavné maximální úsilí.

Dosavadní výzkumy ukazují dvě podstatné tendence, které charakterizují vývoj českého nižšího školství od počátku husitství do první čtvrtiny 16. století. Za prvé kvantitativní srovnání ukázalo, že počet škol v tomto období se nijak markantně nezvýšil. V Praze počet zůstal takřka stejný,⁶⁷ v ostatních královských městech, kterých bylo zhruba 40, byla alespoň jedna škola již před rokem 1420 a zde nejspíš nedošlo ke změně. Výraznější nárůst pozorujeme u poddanských měst, kde u zhruba ze tří set lokalit máme posun z 82 doložených škol před rokem 1420 na 103 v roce 1526.⁶⁸ Když vezmeme v úvahu nepochybný úbytek škol klášterních a kolegiátních, které zanikly v průběhu husitské revoluce, vychází nám při pohledu na kvantitativní stránku českých městských škol stagnace. Dalším faktorem, který jen potvrzoval výše uvedený trend, je zoufalý nedostatek

⁶⁶ ŠMAHEL, František-TRUC, Miroslav: Studie k dějinám, s. 22.

⁶⁷ Před rokem 1420 připadalo v pražských městech na přibližně 30 000 obyvatel 44 far, 20 škol farních, 4 kolegiátní, 3 klášterní a 1 židovská. Před rokem 1526 32 far, 22 škol farních, 1 kolegiátní, 1 klášterní a 2 židovské. ŠMAHEL, František: Gramotnost lidových vrstev v Čechách ve 14. a 15. století, In: Mezi středověkem a renesancí, Praha 2002, s. 58.

⁶⁸ ŠMAHEL, František: Gramotnost lidových vrstev, s. 58.

kněží. Naprosto alarmující situace byla na venkově, ale citelnému úbytku far a farářů se nevyhnula ani větší města včetně Prahy.⁶⁹ Naproti tomu na venkově byla možnost vzdělání velmi vzácná; před rokem 1526 byla prokázána škola na vesnici ve 13 případech v Čechách, pro Moravu nebyl zatím výzkum proveden.⁷⁰ Slabé zastoupení vesnických škol je ovšem logické, protože vzdělání pro vesničany nemělo praktický užitek a pro možnost sociálního vzestupu bylo třeba vyhledat školy v královských či poddanských městech. Naproti tomu ve městech alespoň základní vzdělání bylo buď nezbytné, nebo přinejmenším prospěšné pro řadu povolání. Ale i zde početné vrstvy obyvatelstva zůstávaly mimo okruh psané kultury. Ještě v 16. století byly využívány v Čechách služby pouličních písařů a soudní i samosprávná agenda českých měst počítala u jednajících stran s neznalostí čtení a psaní.⁷¹

O školách mimo systém, ať už soukromých nebo cechovních, jsou jen minimální doklady. Přestože jejich existenci nemůžeme vyloučit, jejich přínos pro celkovou vzdělanost byl nejspíš marginální. Speciální formu výuky představovali potom soukromí učitelé u mladých šlechticů nebo synů bohatých patricijů, ale bereme je na vědomí jen jako výjimečné a pro celkovou vzdělanost opět marginální.⁷² Doložené jsou soukromé přednášky benátského humanisty Hieronyma Balba v Praze v akademickém roce 1499-1500,⁷³ humanistická škola Bohuslava Hasištejnského nebo pražská soukromá škola Racka z Doubravy, žáka Beroaldova.⁷⁴ Specifickou skupinu tvoří školy skupin vyloučených na okraj společnosti. Z doby jagellonské máme doloženy židovské školy v Praze, Chebu a Lounech⁷⁵ a přibližně deset škol jednoty bratrské v Čechách i na Moravě.⁷⁶

Otázku gramotnosti obyvatel českého království lze zodpovědět jen se značnou mírou nepřesnosti. Roční frekvence v městských farních školách se pohybovala mezi 20 až 50 žáky.⁷⁷ Když vyjdeme z tohoto údaje, dostáváme se v Praze k počtu několika set, možná jednoho tisíce žáků, kteří navštěvovali některou ze škol (včetně soukromých). Podle odhadu Josefa Macka se v jagellonském období alespoň na polovině z 600 českých a moravských

---

⁶⁹ V Praze od počátku 15. století do roku 1500 poklesl počet far 44 na 32. MACEK, Josef: *Víra a zbožnost*, s. 139.

⁷⁰ Komparace s Polskem zatím nejednoznačná, A. Karbowiak uvádí podobné výsledky jako v Čechách, podle E. Wiśniowského byla polská síť vesnických škol hustší. ŠMAHEL, František: *Gramotnost lidových vrstev*, s. 59.

⁷¹ ŠMAHEL, František: *Gramotnost lidových vrstev*, s. 63.

⁷² ŠMAHEL, František: *Gramotnost lidových vrstev*, s. 62.

⁷³ Truhlář, *Humanismus*, s. 92.

⁷⁴ RHB 2, s. 84-88.

⁷⁵ MACEK, Josef: *Jagellonský věk 3*, s. 232.

⁷⁶ Výuka v bratrských školách byla postavena na čtení, psaní a znalosti Bible. MOLNÁR, Amedeo: *Českobratrská výchova před Komenským*, Praha 1956, s. 29.

⁷⁷ ŠMAHEL, František: *Gramotnost lidových vrstev*, s. 62.

městských škol učilo zhruba 5000 žáků. Na základě analogie s německými městy, zejména Norimberkem, pak odhaduje, že v českých městech té doby ovládalo čtení a psaní mezi 10 – 20 % měšťanů.⁷⁸ A jen část z tohoto počtu dosáhla vzdělání v latině. Doplňme ještě subjektivní názor současníka. Bohuslav Hasištejnský kladl úroveň české vzdělanosti nad stupeň dosažený v uherském království.⁷⁹

Zcela zásadní změnu ovšem přinesla husitská revoluce v patronátu nad školami. V důsledku revoluce ztratila církev monopolní postavení v dohledu nad školami a patronát vesměs přešel do pravomoci městských rad nebo kostelníků jako představitelů laické farní obce.⁸⁰ Netýkalo se to jen měst kališnických, ale i katolických. Všestranná péče měšťanů katolického města o školu je dobře zdokumentována např. v Českém Krumlově.⁸¹ V Olomouci například vedle biskupské školy působila i městská škola s humanistickými tendencemi.⁸² Humanistické směřování bylo prokázáno i na škole v katolické Plzni, která se zaměřovala na výchovu rétoriky a stylistiky a udržovala styky s univerzitami v Lipsku, v Krakově, ve Vídni a přijímala některé podněty italského humanismu, snad pod vlivem epikurejských zásad.⁸³ Jak jsme uvedli výše, studenti z Plzně se jen minimálně objevovali na pražské univerzitě. Příčinou byla jednak konfesní podmínka, ale jistě svou roli sehrála i kvalita plzeňské školy, proti níž upadající pražská univerzita mohla jen málo nabídnout.

Školskému směru zejména od poloviny 15. století (po částečném regresi za husitských válek, kdy byla přerušena kontinuita s protohumanismem 2. polovina 14. století) vytváří protipól humanistická linie české kultury, zrozená z kontaktů s italským humanismem (linie Jan ze Středy, Jan z Rabštejna, Bohuslav Hasištejnský).⁸⁴ Síť nižších škol byla poměrně hustá, ale jejich kvalita se samozřejmě odvíjela od kvality učitelů. Pokud přicházeli do škol absolventi univerzity, která se stavěla odmítavě k novému směru, pak ani tito učitelé neměli možnost rozvíjet se svými žáky humanistické postupy.

⁷⁸ MACEK, Josef: Jagellonský věk 3, s. 233.

⁷⁹ Hasištejnský ed. Vinařický, s. 172 MACEK, Josef: Jagellonský věk 3, s. 234.

⁸⁰ ŠMAHEL, František: Gramotnost lidových vrstev, s. 65.

⁸¹ HEJNIC, Josef: Českokrumlovská latinská škola v době rožmberské. In: Rozpravy ČSAV, 82-2, 1972, s. 51–56.

⁸² Měšťané získali právo řídit městskou školu roku 1484 a od roku 1505 dosazovali rektory. Více k olomoucké škole HOLINKOVÁ, Jiřina: Městská škola na Moravě v předbělohorském období. Příspěvek ke kulturním dějinám Moravy. (Acta Universitatis Palackianae Olomucensis - Facultas Philosophica, 45 - Historica XII). Praha 1967. TÁŽ: Čtyři kapitoly z dějin městské školy u sv. Mořice v Olomouci (Acta Universitatis Palackianae Olomucensis - Facultas Philosophica, Historica 16), Praha 1970.

⁸³ HEJNIC, Josef: Plzeňská latinská škola v období humanismu (1450-1620). In: Minulostí západočeského kraje, 14, 1978, s. 111–135. TÝŽ: Latinská škola v Plzni a její postavení v Čechách (13.-18. století). Rozpravy ČSAV, 89-2, 1979, s. 12–19. TÝŽ: Počátky renesančního humanismu v okruhu latinské školy v Plzni. Minulostí západočeského kraje 9, 1983, s. 117–135.

⁸⁴ HEJNIC, Josef: Rukopisná tradice, s. 165.

4. Recepce knihy – nástin dosavadního bádání

Studium knih a knižní kultury dostalo nový impuls v 50. letech 20. století. Do té doby se dějiny knižní kultury zabývaly především technickým vývojem knihy jako takové, bibliografickými popisy jednotlivých exemplářů či soupisy knihoven a knižních sbírek. Vzniklo tak nepřehledné množství soustavného a přehledného materiálu, který ale bez širšího kontextu působí staticky. Lucien Febvre a Henri-Jean Martin ovšem překročili hranice čisté popisnosti a svým způsobem znovuobjevili knihu.⁸⁵ Jejich přínos spočívá jednak v posunu od studia knihy z hlediska bibliografického, technického a typografického a současně v obrácení pozornosti ke knize též jako fenoménu kulturnímu, společenskému a ekonomickému. Febvre a Martin studovali změny, které tištěná kniha přinesla „nejen ve zvyklostech, ale také v podmínkách intelektuální práce významných dobových čtenářů, ať už duchovních či laiků“.⁸⁶ Jejich monografie se dočkala mnoha překladů a reedicí a dodnes je úhelným kamenem moderního bádání o dějinách knihy, prací, která je stále zdrojem inspirace, ale zároveň výchozím bodem následných polemik.⁸⁷

Kniha již nebyla nadále nahlížena pouze jako neživý objekt, ale také jako význačný zprostředkovatel myšlenek čtenářům. Historikové se začali ptát, jaké knihy byly k dispozici určitým sociálním skupinám a jakou úlohu hrála kniha a čtení v kulturní historii.⁸⁸ Kniha jako pramen začala nabízet nové možnosti, protože knihy „jednak obsahují text, sdělení, které si můžeme dodnes přečíst, ale také každý exemplář každého vydání každé knihy je důkazem hlubokého zájmu a výsledkem lidské činnosti v mnohem větší míře, než obsah knihy samotné. Knihy nejsou vzácné, přinejmenším jsou v průběhu věků běžnějším předmětem, než kterýkoli jiný lidský výtvar, snad s výjimkou mincí.“⁸⁹ V rozšíření knih spočívá jejich význam jako historického pramene, protože jsou bohatým zdrojem informací, které by mohly badatelům uniknout, pokud by byly chápány čistě jako fyzické objekty. Jennifer Andersenová a Elisabeth Sauerová například shrnují přínos studia raně novověkých knih v Anglii nikoli jako bibliografických položek, ale také z hlediska sociálních dějin. Při bližším pohledu se raně novověké knihy zdají být dynamičtější a proměnlivější, méně

---

⁸⁵ FEBVRE, Lucien – MARTIN, Henri-Jean: *L'apparition du livre*, Paris 1958.

⁸⁶ FEBVRE, Lucien – MARTIN, Henri-Jean: *L'apparition du livre*, s. 35.

⁸⁷ Sám Henri-Jean Martin společně s Rogerem Chartier prezentovali myšlenku, že po 20 letech studia knih jako nositele idejí, je třeba se paradoxně vrátit k přesnému popisu formy a studovat, jak formální stránka tištěného textu může podmiňovat jeho pochopení. AQUILON, Pierre: *Le livre conquérant. Du moyen Âge au milieu du 17. siècle*. Paris 1983.

⁸⁸ RICHARDSON, Brian: *Inscribed Meanings. Authorial Self-Fashioning and Readers' Annotations in Sixteenth-Century Italian Printed Books*. In: *Reading and Literacy. In the Middle Ages and Renaissance* (ed. Ian Frederick Moulton). Turnhout 2004, s. 85-86.

⁸⁹ BARKER, Nicolas: *Form and Meaning in the History of the Book. Selected essays*. London 2003, s. 277.

dogmatické a autoritativní, než jak nám nabízejí stereotypní pohledy. Předchozí přílišné zaměření badatelů na zjišťování autenticity a autorství by nás mohlo odvést od toho, jak se současníkům jevila v základních rysech tisková kultura: jako proměnlivá, otevřená novým impulsům, přizpůsobivá okolnostem a přívětivá vůči čtenářstvu.⁹⁰

4.1. Utváření knihy

Jedna z nově nastolených otázek pátrala po tom, jaké podmínky, okolnosti a jaká rozhodnutí vedla k tomu, že knihy mají podobu, jakou dnes známe? „Literatura, tedy psaní, není jen abstraktní pojem, ale má svou hmotnou podobu ve formě jednotlivých textů: skutečných, materiálních objektů, produktů práce různých jedinců, kteří vypracovali společně dílo v rámci historicky daných institucí a třídních struktur. Psané texty mají vždy hmotný a společenský kontext, které vysvětlují jejich význam. Prostředky, kterými jsou části psaného textu konstruovány a uvedeny do oběhu, jsou samy o sobě významné pro pochopení smyslu a ovlivňují význam psaného textu.“⁹¹ Idea textové stálosti (*textual fixity*), nebo „konečného autorského záměru“ (*final authorial intention*) vznikla pravděpodobně až po příchodu knihtisku, který na jejich utváření má významný podíl. Do té doby měnila původní opisovaný text běžná autorská, písařská či kompoziční revize textu, záměrná i bezděčná. Rukopisné texty podléhaly větší proměnlivosti částečně proto, že se nyní objevilo mnohem více způsobů publikace a možností zprostředkování textů čtenářské veřejnosti. Různá podoba rukopisů se zpočátku projevila i na rozmanitosti prvních tisků, protože tisk se zpočátku na různých místech vyvíjel nerovnoměrně a odlišně.⁹²

Po nástupu knihtisku se postupně unifikovala vizuální stránka textu, která působila na čtenářské návyky. Ve starověku čtení vyžadovalo po čtenáři, aby na sebe vzal aktivní roli v přijímání textu. V průběhu středověku se čtenáři, dokonce ještě dlouho poté, co se utvořila kniha, nebáli tříbit svůj názor přidáváním marginálií. Pod vlivem knihtisku se čtení postupně opět stávalo pasivním příjmem textu.⁹³ Tiskařské provedení všech pomůcek, které předtím byly provedeny ručně (záhlaví, členění kapitol, marginálie), se stalo závěrečným krokem transformace čtení. Adrian Johns nedávno vyslovil pochybnost, zdali texty, které vyrobili tiskaři, byly vůbec někdy ve své podstatě čisté a jednoznačné, přinejmenším v době

---

⁹⁰ ANDERSEN, Jennifer – SAUER, Elizabeth: Current Trends in the History of Reading. In: Books and Readers in Early Modern England. Material Studies (edd. Jennifer Andersen, Elizabeth Sauer). Philadelphia 2002, s. 1-2.

⁹¹ CARLSON, David R.: English Humanist Books, Writers and Readers, Manuscript and Print. 1475-1525. Toronto 1993, s. 3.

⁹² CARLSON, David R.: English Humanist Books, s. 3-4.

⁹³ SAENGER, Paul: Space Between Words. The Origins of Silent Reading. Stanford 1997, s. 253-254.

ručních lisů. Z tohoto pohledu „kredit“ tištěných knih a vědomosti, které nesly, zůstávaly otázkou ještě v průběhu 17. století.⁹⁴

Proces výroby knih má vliv především na její vnější podobu. Nesmíme zapomenout, že až do 19. století bylo vcelku běžné knihu zakoupit v podobě nesvázaných archů, které si pak majitel mohl nechat svázat na vlastní náklady a vytvořit tak unikátní exemplář. Kromě toho docházelo v průběhu celé historie knih k paradoxnímu vývoji, kdy s rostoucí gramotností a čtenářskou poptávkou klesá technická kvalita zpracování knih. To se týká jak papíru, tak vazby, kde materiály na její použití postupně upadají od kůže přes plátno k dnešnímu papíru. Z „ars artificialiter scribendi“ se stalo řemeslo a z řemesla polygrafie, neboť výrobní část cyklu života knihy byla značně poznamenána dobovou technickou, ale i ekonomickou úrovní jak zákazníků, tak výrobců a jejich zaměstnanců. Při zkoumání distribuce knih se nabízejí zajímavá témata, jako je vliv jazykové bariéry při nákupu knih, působení cenzury či pohnutek nákupu knih z druhé ruky.

Jedním z aspektů, který se podílel na utváření podoby knihy, bylo přizpůsobení vizuální stránky obsahu vydávaného textu. Podnětnou studii zabývající se autorským sebeuvědoměním, chápaném jako různé způsoby, jimiž text může předjímat samotnou tvůrčí investici autora v kontextu francouzské literatury, představil Adrian Armstrong.⁹⁵ Detailnější pohledy na rychle se rozvíjející okruh studií zabývajících se vztahem mezi knihou a textem (*mise en livre*) v pozdně středověké a raně novověké Francii představuje sborník *Book and Text in France*. Časové zaměření na období 1400-1600 pokrývá nejen zrod francouzského knihtisku od jeho počátků po roce 1470 po jeho dozrání přibližně o 60 let později, ale i období předcházející a následující a dovoluje tak z širší perspektivy pohled na změny, které přinesl knihtisk ve Francii. První období je spojeno především s dílem Alaina Chartiera, Charlese d'Orléans či Françoise Villona a bylo relativně opomíjené. Představuje ovšem dobu utváření a šíření většiny literatury v rukopisné podobě, která se pak ukázala jako komerčně významná a měla silný estetický vliv na knižní tvorbu v prvních desetiletích knihtisku. Fáze následující po období nástupu knihtisku je obdobím růstu předpokladů a hodnot spojených s rostoucím vlivem renesance na kulturní život. V užším poli národní literatury se jedná o autory, kteří ve velkém měřítku spojovali antické rozpravy

---

⁹⁴ JOHNS, Adrian: *Nature of the Book. Print and Knowledge in the Making*. Chicago 1997. Sherman, What Did Renaissance Readers Write in Their Books? In: *Books and Readers* (Andersen, Jennifer - Sauer, Elizabeth edd.), s. 124.

⁹⁵ ARMSTRONG, Adrian: *Technique and Technology. Script, Print and Poetics in France, 1470-1550*. Oxford 2000.

a tištěné způsoby publikování, jimiž potlačovali pozdně středověké modely textové produkce a distribuce.⁹⁶ Obsahově se příspěvky zabývají vývojem edic básní v raných tiscích. Příspěvatelé vycházejí z předpokladu, že dostatečné porozumění textu vyžaduje studium knih jako materiálních objektů, jejichž prostřednictvím jsou konstruovány textové významy. Se zaměřením na francouzskou poezii v letech 1400-1600 autoři sborníku analyzují grafickou úpravu, ilustrace, písmo, paratexty, typografii, výběr textů a další elementy v dílech od různých autorů, mezi nimi Charlese d'Orléans, Jeana Boucheta, Pierra de Ronsard a Louise Labé. Ukazují, jak podstatnou roli hrají tyto elementy v utváření vztahů mezi autory, texty a čtenáři, a jak se díky změnám těchto vztahů vyvíjí charakter knihy. Naprosto neopominutelná je okolnost, že se jedná o období, kdy kultura přecházela od rukopisné k tištěné a zároveň obě formy knihy existovaly vedle sebe.

Vliv vnější formy textu na čtenářskou recepci na příkladu bible zkoumal Peter Stallybrass. Jeho studie je podnětná pro naše prostředí, protože v českém prostředí je bible stále literárním dílem primárním. Stallybrass pozoroval, jak změny v každé podobě středověké a raně novověké bible rekonstruuji text a reinterpetují jeho význam.⁹⁷ Stallybrass spatřuje jako největší změnu ve způsobech čtení bible a v důsledcích pro čtenářské postupy spíše v rukopisné než v tištěné podobě bible. Tím potvrzuje to, co medievalisté, například Michael Clanchy tvrdili, že tištěná kniha měla větší návaznost na své předtiskové protějšky, než připouští představy o tiskové revoluci.⁹⁸ Renesance nedala vznik knize jako takové, ale pouze tištěné knize. A v mnoha směrech charakter tištěných knih a fakt, že zde vůbec pro ně existoval trh, jsou chápány spíše jako realizace trendů, které se vyvíjely od 13. století spíše než radikální odklon od nich. Stallybrass spatřuje význam vynálezu knihtisku „méně jako nahrazení rukopisné kultury a více jako vyvrcholení vynálezu prohledávatelné knihy (*navigable book*).“ Křesťané většinou přijímali knihy ve formě kodexu, jejichž speciální vlastností byla možnost nesouvislého čtení. Ve středověku výběrové čtení bible náleželo především liturgickému kontextu. Středověké bohoslužby rozbily biblický text na části podle požadavků liturgického roku a přirozeným důsledkem bylo literární rozptýlení bible do mnoha bohoslužebných knih: misálů, graduálů, lekcionářů, žaltářů a sakramentářů.

⁹⁶ Book and text in France, 1400 - 1600. Poetry on the Page (ed. Adrian Armstrong). Aldershot 2007, s. 3-4.

⁹⁷ STALLYBRASS, Peter: Books and Scrolls. Navigating the Bible. In: Books and Readers in early Modern England (edd. Jennifer Andersen, Elizabeth Sauer). Philadelphia 2002, s. 42-79.

⁹⁸ CLANCHY, Michael T.: From Memory to Written Record. England 1066-1307. Oxford 1993, s. 115.

Fragmentace textu, která sváděla k nesouvislému čtení, se týká nejen teologických textů, ale i krásné literatury. Vypisování epizod a zaznamenávání aforismů jsou způsoby čtení, které fragmentují text. Svádí k tomu i způsob, jakým byl text rozložen na stránce. V mnoha opisech Vergilia byl text doprovázen komentářem, a když byl tento způsob přenesen do tiskové podoby, ovlivnilo to způsob čtení textu. Oko klouzalo tam a zpět mezi hlavním textem a malými analytickými a interpretačními jednotkami, jejichž umístění na okraji nutilo čtenáře neustále přerušovat kontakt s vlastním textem. Čtenář byl odvrácen od souvislého čtení, zatímco rostl zájem o oddělené části příběhu (epizody) a jednotlivé myšlenky (aforismy).⁹⁹ Renesanční čtenáři už dokázali rozlišovat mezi hlavním textem a marginálními poznámkami, zejména díky odlišné vizuální podobě tištěného textu, a tím se odlišovali od středověkých čtenářů, kteří mnohdy marginálními komentáři kreativně přetvářeli vlastní text.¹⁰⁰

Zájem badatelů vyvolávala interakce mezi texty a čtenáři v minulosti zejména v okamžicích, kdy tento vztah byl neobvykle exponovaný, jako tomu bylo v dobách náboženských a politických převratů 16. – 18. století. Konfesijní hledisko čtenářské kultury v období renesance, které může být podnětné i pro analogie se soudobou českou společností "dvojího lidu", hledá často témata v nábožensky turbulentní Francii. Výsledky rozsáhlého výzkumu britských badatelů, kteří se zaměřili na francouzskou náboženskou literaturu, byly publikovány ve sborníku redigovaném Andrew Pettegremem.¹⁰¹ Pettegree v úvodní stati konstatuje, že právě ve Francii katolická tradice pravděpodobně jako první v období reformace našla velmi výřečné obránce, připravené postavit se svým protestantským kritikům v národním jazyce, což kontrastovalo se situací v Německu, kde toto pole ovládli právě protestantští kritici katolické církve.¹⁰²

Vznik veřejných reformních kongregací ve Francii vyvolal ostrou reakci loajálních katolíků, kteří se důrazně postavili proti tomu, že by reformace mohla ovládnout masově liturgii a že by francouzská vláda mohla obětovat katolickou identitu Francie ve prospěch míru. Tyto bouřlivé události byly doprovázeny horečnou publikační činností, ale dosah této

---

⁹⁹ MORSE, Ruth: *Truth and Convention in the Middle Ages. Rhetoric, Representation and Reality*. Cambridge 1991, s. 24-26.

¹⁰⁰ CORNIER, Raymond: *Wild Margins, Tame Text: Inventing the Vernacular in the Gutters of Virgil's Aeneid*. *French Literature Studies* 20 (1993), s. 1-10.

¹⁰¹ PETTEGREE, Andrew: *The Sixteenth-Century French Religious Book*. Aldershot 2001.

¹⁰² "In France, the book was never evangelical property, as it is often thought to be in Luther's homeland." PETTEGREE, Andrew, *The Sixteenth-Century French Religious Book*, s. 1.

činnosti zatím zůstával málo známý.¹⁰³ Záplava kalvinistických tisků vzbuzuje otázku, proč došlo k takové diskrepanci mezi slovem (Kalvín kázal doktrínu trpělivosti a rezignace před tváří Boha) a činem. A také se nabízí otázka, do jaké hloubky byla teologická učení konfliktních náboženství přístupná široké veřejnosti? Paul Nelles¹⁰⁴ rozčlenil příjemce katolických náboženských knih ve Francii 16. století do tří skupin: publikum pro díla zbožná, která procházela napříč společenským spektrem a týkala se jak duchovenstva, tak laiků; profesionální církevní obecnost, které potřebovalo liturgické knihy a katolické apologie; a nakonec široká veřejnost, která přijímala díla zaměřená na současné náboženské a politické dění. Tyto tři skupiny neodpovídají profesním, společenským nebo kulturním skupinám, ale jsou primárně postaveny na důkladné typologii knih dostupných čtenářům. Je proto potřeba počítat s určitou prostupností jednotlivých skupin, protože jedna osoba mohla patřit do více skupin příjemců tištěného slova.¹⁰⁵

Zájem o knihy jako nositele myšlenek, a v širším ohledu jako o společensko kulturní fenomén, se u tištěných knih přirozeně přenesl na pole bádání zejména v kontextu národních literatur a jazykových okruhů. V období od 2. poloviny 15. století, kdy knihtisk umožnil masové vydávání literatury, ať odborné nebo beletrie, Evropa zažila na poli literatury v období humanismu postupný, ale nezadržitelný odklon od latinské jazykové kultury středověkého univerzalizmu k používání jazyků národních. „Zánik relativně kosmopolitní šlechty a její vytlačení bohatým měšťanstvem, které mělo pouze nebo převážně literární vzdělání, mělo přinejmenším v Británii (ale i v dalších zemích) zcela osudový dopad na produkci knih v latině, který již nebyl nikdy zvrácen.“¹⁰⁶ Proces šíření tištěné literatury v národním jazyce v českých zemích dokonce nabral jinde nevídanou dynamiku, jak ukáže kapitola o knihtisku. V našem případě však není primárně důsledkem humanistické péče o vzdělání, ale vychází z reformační snahy o morální nápravu společnosti, jak si ji česká společnost skrze utrakvismus nesla z husitského období. Tuto tendenci jednoznačně dokazuje žánrová skladba českojazyčné produkce, již dominují texty biblické, případně později apologetické i polemické, a krásnou literaturu nahrazuje literatura mravně naučná. Literatura odborná nebo vzdělávací je vzácná, omezená prakticky na kalendáře nebo lékařské či spíše ranhojičské recepty.

---

¹⁰³ tamtéž.

¹⁰⁴ NELLES, Paul: Three Audiences for Religious Books in Sixteenth-Century France. In: The Sixteenth-Century French Religious Book (Pettegree, Andrew ed.). Aldershot 2001, s. 256–285.

¹⁰⁵ NELLES, Paul: Three Audiences, s. 256-257.

¹⁰⁶ BARKER, Nicolas: Form and Meaning, s. 264.

Vhodná materiálová základna dovoluje zkoumat knižní kulturu a recepci na menších uzavřených celcích a v rámci uzavřených společenských skupin, ideálně v rámci jednoho města, jak ukázal Henri Jean Martin v propracované studii o vztahu knih a společnosti na pozadí pařížského knižního obchodu 17. století.¹⁰⁷ Pro Anglii raného novověku let 1475-1640 vytvořil přehled H. S. Bennett, který rozvrhl základní okruhy novodobého studia knih.¹⁰⁸ V první části se zabývá otázkou, kdo byli autoři knih, jak tvořili a jak vůbec kniha vznikala a následně komu byla určena. Druhý okruh jeho zájmu představuje kniha sama, jak se vyvíjela, jak reagovala na požadavky doby a čtenářů a na druhou stranu, jak společnost přijala knihu jako běžnou součást života. A konečně se zabývá samotnou výrobou knih a jejich distribucí. Přestože Bennett překračuje meze čistě bibliografické práce, v jednotlivých oblastech se omezil na předložení materiálové studie bez ambicí na hlubší rozbor vzájemných vztahů knihy, společnosti a čtenářů.

Annie Parent-Charonová vykreslila přehledný obraz knižní kultury v Paříži první poloviny 16. století především výzkumem výroby a obchodu.¹⁰⁹ Autorka z bohatě dochovaných notářských záznamů nejprve důkladně zmapovala situaci knižního trhu a finančních podmínek knihkupců a tiskařů a vypracovala sociologickou studii, která nejprve studuje trh s knihami v Paříži, dále sleduje profesní vývoj od učedníků po mistry a zkoumá jejich sociální zázemí. Na závěr autorka připojila několik podrobných studií o konkrétních dobře dokumentovaných případech. Pro typologické portréty byl vybrán královský knihvazač Pierre Roffet, nejbohatší papírník, tiskař a knihkupec Guillaume Godard, který se specializoval na obchod s náboženskou literaturou a Galiot du Pré, v té době vyhledávaný vydavatel a knihkupec v královském paláci. Ve 30. letech 16. století zažilo nakladatelské podnikání a pařížský knižní trh citelný přelom. Odrazem této změny může být právě rapidní nárůst notářských záznamů. Zatímco předtím působili tiskaři jako podnikatelé ve vlastní režii, peníze získávali z půjček nebo z darů a materiál si obstarávali sami, nyní se poměr sil přesunul k velkým knihkupcům. Ti sice sami mohli být tiskaři, ale především byli podnikateli, kteří dodávali papír a zakázky tiskařům, jimž také mohli půjčovat matrice, typy nebo dokonce lisy. Díky tomu začalo působit více drobných tiskařů. Situace na trhu se stala nepřehlednější a vyžadovala si smluvní potvrzení, jehož detailnost nabízí lákavou látku ke studiu. Papírníci a obchod s papírem, jenž předcházal tisku, významně změnili dosavadní trh

---

¹⁰⁷ MARTIN, Henri-Jean: *Livre, pouvoirs, et société à Paris au XVIIe siècle*. Paris 1969.

¹⁰⁸ BENNETT, H. S.: *English Books and Readers. 1558 to 1603*. Cambridge 1965; *týž: English Books and Readers. 1475 to 1557*. Cambridge 1969; *týž: English Books and Readers. 1603 to 1640*. Cambridge 1970.

¹⁰⁹ PARENT-CHARON, Annie: *Les métiers du livre à Paris au XVIe siècle (1535-1560)*. Genève 1974.

v reakci na velkou poptávku. Trh s papírem byla velká příležitost, protože papír tvořil převážnou část nákladů na výrobu knihy. Ceny surovin, výroba a přeprava papíru jsou dostatečně zdokumentovány a ukazuje se, že investice do papíru mohla být výnosná, ale ani největší knihkupci si nadrželi velké zásoby.

Detailně je dokumentován i provoz tiskárny. Jsou dochovány inventáře nebo doklady o překvapivě moderních transakcích, jako je prodej nebo zástava lisu za účelem získání prostředků na mzdy nebo nákup papíru či typů. Samotná tiskařská zakázka mohla začít smlouvou mezi autorem a knihkupcem a knihkupcem a tiskařem. Autor se mohl zavázat, že koupí výtisky své knihy (a na základě toho si mohl vyžádat právo ovlivňovat výběr typů, formátu a termín dokončení práce) nebo mohl několik výtisků dostat zdarma či dokonce obdržet honorář. Vlastnictví privilegia bylo možné prodávat, ale autor, který dostával odměnu, mohl být žádán, aby na oplátku dodal včas dílo do tiskárny, anebo aby ho upravil předtím, než půjde k sazeči. Od poloviny 16. století je profesionální korektor běžnou součástí výrobního procesu. Co se týče tiskařského provozu, smlouva často určovala počet využitých lisů a stran vyrobených za den, stejně jako typy nebo dokonce tiskařskou barvu. Ceny byly velmi rozdílné nepochybně v závislosti na charakteru práce a potřebném čase. Dlouhé prodlevy byly jistě běžné, což dokládá například studie D. F. McKenzieho o univerzitní tiskárně v Cambridge na počátku 18. století.¹¹⁰

Celý proces se neustále pohyboval v nejistotě a čelil nepředvídatelnosti pracovního výsledku, protože všechny články řetězu měly slabá místa. Jestliže rostl celkový počet vydaných tištěných knih, přineslo to na druhou stranu rychle rostoucí nároky na pracovní sílu. Propracované smlouvy měly za účel zajistit správný průběh práce. To se v průběhu času ukazovalo jako stále potřebnější, když společníci začali mít větší nároky a tiskař, tlačěn z jedné strany svými zaměstnanci a z druhé strany svými knihkupeckými klienty, musel najít střední cestu mezi všemi požadavky. Netřeba dodávat, že podobné smluvní vztahy vládly i na knižním trhu. Některé knihy byly nepochybně vydány s čistým rizikem. Je také zřejmé, že tiskařská impresna měla především upozorňovat na prodejce knihy a teprve ve druhé řadě na tiskaře, v některých případech dokonce skutečný investor nebyl uveden na titulním listě. Tyto skutečnosti nebyly omezeny jen na Paříž.

---

¹¹⁰ MCKENZIE, David F.: *The Cambridge University Press, 1696-1712: A Bibliographical Study*. Cambridge, 1966.

Srovnávat s takto rozvinutým prostředím situaci v Čechách není zcela korektní, ale komparace je nutná, protože i ekonomické prostředí mělo neoddiskutovatelný vliv na utváření knižní kultury. Obdobně pojatá práce, jako výše uvedená monografie o pařížském knižním trhu a podnikání, je v českých podmínkách kvůli slabé listinné praxi a poměrně velkým ztrátám dokumentů nerealizovatelná. Propracované ekonomické vztahy v knižní výrobě v Čechách do poloviny 16. století nemáme doloženy, naopak víme, že ještě roku 1539 se dohoda o honoráři Martina Kuthena za jeho *Kroniku* vydanou u Pavla Severina uskutečnila ústně.¹¹¹ Slabý význam sporadického knihtisku se odrážel i v minimálních zásazích státní moci či církevního dohledu na knihtisk. Cenzurní zásahy se až do 40. let 16. století týkaly v podstatě jen náboženských traktátů a drobnějších teologických spisů a až do mandátu zakazujícího tisk mimo Prahu z roku 1537 vlastně není doložena žádná státní reglementace tiskového řemesla, jako soustředění knihtiskařů a knihkupců do určitých čtvrtí města známé z Londýna nebo Paříže.¹¹² Jediný typ úředního zásahu, který z této doby evidujeme, jsou tiskařská privilegia, která byla vydávána ve prospěch tiskaře a sloužila jako ochrana proti nevídanému přetiskování a poškozování práva tiskaře. Nejstarší je dochované u Mikuláše Konáče 1515 a 1516.¹¹³

4.2. Metodologické modely

Rozvoj bádání v nových oblastech studia knižní kultury vyvolal potřebu metodologicky formujících studií. Škola Annales se pokusila popsat hlavní rysy knižní produkce a spotřeby v dlouhých časových obdobích a soustředila se na nejběžnější druhy knih, protože její představitelé chtěli zjistit literární zkušenost běžných čtenářů. Ve snaze tvořit historii kvantitativní a makrohistorickou si představovala, že kdyby historie byla analyzována měřitelnými veličinami, grafy a diagramy, vytvořila by pravdivější obraz toho, co bylo příznačné nebo určující pro větší skupinu lidí. Tento přístup zkoumá dějiny společenských skupin a ne jen několika jednotlivců. Jeho stoupenci si v oblasti dějin knih libovali v takovém typu pramenů, jako počty signetů nebo knihovní inventáře jako zdroje, které umožňují přístup k textovému materiálu.¹¹⁴ Roger Chartier, Robert Darnton nebo Carlo Ginzburg v záplavě numerických dat ovšem pociťovali ztrátu lidského rozměru a nedostatek historického detailu. Carlo Ginzburg oponuje proti zavádění „sériových“ postupů do studia historie. „Vybírání pouze repetitivních dat pro objekty zkoumání, rozumí se dat,

¹¹¹ VOIT, Petr: Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí I. Severinsko-kosořská dynastie 1488-1557, Praha 2013, s. 373.

¹¹² tamtéž, s. 377.

¹¹³ tamtéž, s. 387.

¹¹⁴ ANDERSEN, Jennifer - SAUER, Elizabeth: Current Trends, s. 9.

kteřá mohou být jednoduše seřazena, znamená, že ve výsledku musíme zaplatit vysokou cenu na straně poznatelných výsledků“ protože tato metoda „vylučuje mnoho podrobností v dostupné dokumentaci ve prospěch toho, co je „homogenní a porovnatelné.“¹¹⁵ Přestože středem zájmu historiků byl „každodenní muž a žena“, začali hledat prameny, které by poskytly víc než jen statistický pohled na obecné třídy. Tak objevili individuálního čtenáře jako předmět detailního studia. Hledali archivní prameny, které by mohly nabídnout nejen kvantitativní hodnoty, ale také jednotlivé dějiny lidských životů a myšlení. Ginzburgova hutná a provokativní studie o Menocchioví, friulském mlynáři z 16. století, otřásla ideou, že dějiny poddanských tříd se dají popisovat jedině pomocí čísel a anonymních souborů dat. Z nesourodých textů, jako bible, Putování Johna Mandevilla, Boccacciův Decameron a korán si Menocchio vytvořil svou kosmologii, jejíž součástí byla heretická teorie o stvoření světa ex nihilo. Podle Ginzburga tento pozoruhodný výběr četby vychází ze střetu mezi orální kulturou a tiskem. Ginzburg tvrdí, že Menocchio nezískává pasivně informace z textů, které čte, ale že tyto texty souzní s orální tradicí hluboko uloženou v jeho paměti.¹¹⁶ Podobný význam mají u nás studie Zikmunda Wintera, dnes poněkud opomíjené.

Sledování historických procesů zkoumáním zřetelných výjimek a různorodých příkladů ovšem vede mnohdy k tříštění pohledů a názorů.¹¹⁷ I proto se začaly objevovat jednotící metodické práce s cílem utřídit dosavadní výsledky bádání a nastínit rámec pro další postupy. Robert Darnton předložil metodicky inovativní studii, která vyvolala podnětnou diskuzi.¹¹⁸ Darnton ve své bohatě dokumentované případové studii nabízí zevrubný základ v podobě „komunikačního kruhu“ (*communication circuit*). Model znázorňuje životní cyklus textu od jeho psaní ke čtení a skrze vydání a distribuci jako úplný kruh. Komplexní spojení výroby, oběhu a recepce knihy předznamenává předurčení textu v soudobém literárním prostoru. Mimoto každá ze součástí v kruhu se mění v souladu s měnícími se společenskými, politickými a ekonomickými podmínkami. Metoda má všechny klady a zápory podobného modelového postupu ve společenských vědách, kdy se pokouší procesy a postupy v jádru shodné, ale s mnoha místními i časovými odlišnostmi popsat jednoduchým modelem.

---

¹¹⁵ GINZBURG, Carlo: *Microhistory. Two or Three Things I Know About It*. *Critical Inquiry* 20, 1993, s. 21.

¹¹⁶ GINZBURG, Carlo: *Sýr a červi*, Praha 2000, s. 61-65.

¹¹⁷ *Books and Readers in Early Modern England. Material Studies*. (edd. Jennifer Andersen, Elizabeth Sauer). Philadelphia 2002, s. 4.

¹¹⁸ DARNTON, Robert: *What is the History of the Books*. In: *Books and Society in History. Papers of the Assoc. of College and Research Libraries Rare Books and Manuscripts Preconference, 24 - 28 June, 1980* (ed. Kenneth E. Carpenter), Boston, -New York 1983, s. 3-26.

Thomas Adams a Nicholas Barker použili Darntonovu metodu jako výchozí bod v jejich pokusu etablovat bibliografii jako svébytnou společenskou vědu a vymanit ji z postavení pomocné vědy pro sociální historii. Klíčové pro tuto změnu je vedle zkoumání vlivu knihy na společnost, jak bylo převážně doposud zvykem, také pozorování vlivu společnosti na knihy.¹¹⁹ Kromě několika korekcí v samotném Darntonově okruhu ovšem upozorňují na to, že Darntonovo schéma zahrnuje profese či sociální skupiny, tedy lidi kolem knih. Popisuje tak komunikaci mezi lidmi a spadá nadále pod sociální dějiny. Pro komplexní poznání, jaký byl úplný význam knih, zejména tištěných, je však nedostatečný. Proto navrhli svůj model, který pracuje nikoli s úzce pojatou knihou, ale s bibliografickým dokumentem. Ten je definován jako objekt psaný nebo tištěný, vydaný ve více exemplářích pro veřejnou spotřebu. Adamsův a Barkerův model popisuje jednotlivé fáze života knihy (vydání - výroba - distribuce - recepce - přežití) v rámci společenských a ekonomických souvislostí. V procesu vydání je třeba vzít v úvahu záměr, který zpravidla není prvotně motivován ziskem, ale zejména v počátcích knihtisku byla silná tendence uchovat a rozmnožit tiskem pouze významná díla starší (bible, klasičtí autoři) dosud předávaná jen rukopisně, v důsledku čehož brzy došlo k první nadprodukcí tištěných knih.¹²⁰ Tiskaři se totiž velmi rychle naučili využívat přednosti nového média, tedy možnost vytvoření většího množství exemplářů o menším objemu a tudíž levnějších a začali se řídit širokou poptávkou, již se přizpůsobovali, a tím potlačili individualitu předchozí rukopisné tvorby, která umožňovala vytvoření exempláře „na míru“ konkrétní osobě či instituci.¹²¹

4.3. Čtenářská recepce

Nejobtížněji a nejhůře zjiřitelný aspekt dějin knihy je její pasivní prvek, totiž čtenářská recepce. Pro její zkoumání jsou přímé doklady, tedy osobní či veřejné reakce na četbu, jen vzácné. Častěji je nutné sáhnout po nepřímých dokladech. Pro recepci knižní tvorby se nabízí zkoumání popularity na počtu vydání či nákladu. Tyto údaje mohou být ovšem v některých případech zavádějící, protože nutně nemusí vypovídat o skutečné čtenosti knihy. Jako nejkřiklavější případ si můžeme uvést zaplavení knižního trhu reedicemi klasické literatury na konci prvotiskového období. Zcela nekvantifikovalitelný je vliv knihy a její dopad na veřejnost a odkazy ve společenském dění či kultuře, ať už záměrné či nezamýšlené, zejména v případě knih či autorů, které „předběhly dobu“ a byly

¹¹⁹ ADAMS, Thomas R. – BARKER, Nicholas: A New Model for the Study of the Book. In: A Potencie of Life. Books in Society (ed. Nicholas Barker), London 1993, s. 8.

¹²⁰ ADAMS, Thomas R. – BARKER, Nicholas: A New Model, s. 17.

¹²¹ HELLINGA, Lotte: The Codex in the Fifteenth Century. Manuscript and Print. In: A Potencie of Life. Books in society. (ed. Nicolas Barker) London 1993, s. 84.

objevy až s časovým odstupem. A konečně můžeme zkoumat skutečné využití knih. Zde přichází na řadu zejména výzkum obecné gramotnosti a zejména schopnost skutečného čtení a pochopení souvislého textu, která ještě automaticky nevyplývá z prostého ovládnutí techniky čtení, tedy zda byla skutečně čtena a jaký měla dopad.¹²²

Jednou z klíčových otázek je stanovení přechodu od hlasitého čtení, kdy se kombinovalo vnímání očima i sluchem, ke čtení čistě vizuálnímu. Nesmíme přitom zapomenout na upozornění Roberta Darntona, který říká, že lidé čtou z mnoha důvodů a staré způsoby čtení nemusejí nutně zaniknout rázem v okamžiku, kdy technologie umožnila lidem přečíst větší množství knih.¹²³

U moderních badatelů stále více převládá přesvědčení, že nemůžeme počítat s náhlým přechodem od slyšeného k viděnému, od orální k literární kultuře. Novověcí autoři zpočátku vykazují určité známky úzkosti nebo znepokojení z přechodu od ústní k tištěné komunikaci, a proto dokonce jejich tištěné texty nesou zřetelnou závislost na významu přímé řeči a stále přítomné představě mluvené řeči za textem.¹²⁴ Podle Rogera Chartiera se způsoby čtení začaly různit a lišit s rozšiřováním tiskové kultury a zvyšováním gramotnosti. „Jakmile se kniha stala běžnou záležitostí a byla potlačena její funkce majetková, návyk čtení přejal úlohy prostředku, který představuje změnu a také ukazuje zřetelné rozdíly ve společenské hierarchii.“¹²⁵ Stejně i Elisabeth Eisensteinová se pokouší asociovat moderní způsob čtení s rozšířením knihtisku,¹²⁶ ale přesto se starý způsob čtení uchovával ještě v době rozšíření tištěných knih, když tištěná verze přenesla text a marginální poznámky z rukopisů. V souvislosti s tím Roger Chartier upozornil, že moderní způsob čtení spočívá ve volném a příležitostném procházení velkým množstvím různých textů. Starší způsob totiž spočíval v uctívém přístupu k relativně malému počtu knih, které byly opakovaně čteny, memorovány, citovány a kolektivně studovány jako způsoby osvojení si obecného souboru odkazů a citátů.¹²⁷ Naproti tomu Rolf Engelsing klade „revoluci čtení“ až na konec 18. století.¹²⁸

---

¹²² ADAMS, Thomas R. – BARKER, Nicholas: A New Model, s. 31.

¹²³ 'First steps toward a History of Reading' in *The Kiss of Lamourette: Reflects in Cultural History*. New York 1990, s. 165-166.

¹²⁴ ANDERSEN, Jennifer – SAUER, Elizabeth: Current Trends, s. 4-5.

¹²⁵ CHARTIER, Roger: Texts, Printing, Readings, in *The New Cultural History* (Lynn Hunt ed.). Berkeley 1989, s. 174. Citováno dle ANDERSEN, Jennifer – SAUER, Elizabeth: Current Trends, s. 5.

¹²⁶ EISENSTEIN, Elisabeth: *The Printing Press as an Agent of Change*, Cambridge 1973, s. 72.

¹²⁷ CHARTIER, Roger: *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*. Princeton 1987, s. 221-225.

¹²⁸ ENGELSING, Rolf: "Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit. Das statische Ausmass und die soziokulturelle Bedeutung der Lektüre", *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 10 (1969), cols. 944-1002.

Prvním předpokladem pro zkoumání čtenářské recepce je gramotnost příjemců, jejíž význam roste s tichou soukromou četbou, protože hlasité čtení pro skupiny (při univerzitní výuce, kázání apod.) není z hlediska obecné gramotnosti rozhodující. Richard Altick upozornil, že musíme rozlišovat gramotnost od běžného čtení knih.¹²⁹ V žádném případě všichni, kdo zvládli psané slovo, se nestali automaticky součástí čtenářské veřejnosti.¹³⁰ Ruku v ruce se zvládnutím písma rostl význam výuky, ústní komunikace a speciálních paměťových pomůcek. Nicméně po příchodu knihtisku se předávání informací písmem stalo mnohem účinnější. Tištěné knihy byly sice nadále nakupovány velkými institucemi, ale rychlejším tempem se stávaly též součástí soukromých knihoven. To ukazuje na posun od středověké praxe, kdy korporátní vlastnictví bylo spíše pravidlem než výjimkou.¹³¹ Soukromé čtení se tak snáze stalo integrální součástí vývoje soukromého života v raném novověku.¹³² Náhle se otevřely nové možnosti i pro bystřejší studenty, totiž příležitost jak se dostat nad úroveň svého učitele. Nadaný student už nemusel sedět u nohou svého učitele, aby se naučil jazyku nebo dosáhl akademického gradu. Místo toho mohl sám rychle dosáhnout vzdělání, dokonce i skrýváním knih před svými učiteli, jak to dělal v mládí budoucí astronom Tycho Brahe.¹³³

Naučit se číst není totéž jako učit se *čtením*.¹³⁴ S rostoucím významem učení se čtením, se oslabila úloha mnemotechnických pomůcek. Rým a rytmus už nebyly nezbytné pro uchování některých pouček, formulí nebo receptů. Změnil se charakter kolektivní paměti. V románu Victora Huga Chrám Matky Boží v Paříži učenec, zahloubán ve své pracovně, pohlédne na první tištěnou knihu, která přišla na jeho stůl a narušila sbírku rukopisů. Potom obrátí zrak k mohutné katedrále, která se rýsuje proti hvězdnaté obloze, a praví „Ceci tuera cela.“ Tištěná kniha zničí celou budovu. Paralela, kterou Hugo vytvořil srovnáním s budovou bohatě ozdobenou plastikami, s příchodem tištěné knihy do své

¹²⁹ Podle Margaret Spuffordové pravděpodobně více lidí umělo číst nežli psát, protože mnoho dětí muselo opustit školu poté, co zvládlo čtení, ale dříve než si zcela osvojilo schopnost psát. SPUFFORD, Margaret: *First Steps in Literacy. The Reading and Writing Experiences of The Humblest Seventeenth-Century Spiritual Autobiographers*. *Social History* 4, 1979, s. 407-435. David Cressy dokládá, že schopnost psát byla omezena na 30 % mužské populace a pouze 10 % ženské populace kolem roku 1640, přičemž tento poměr se zvedl na 45 % / 25 % v době nástupu Jiřího I. v roce 1714. CRESSY, David: *Literacy and the Social Order. Reading and Writing in Tudor and Stuart England*. Cambridge 1980, s. 176. Ke gramotnosti obecně THOMAS, Keith: *The Meaning of Literacy in Early Modern England*. In: *The Written Word. Literacy in transition*. Oxford 1986, s. 97-131.

¹³⁰ ALTICK, Richard: *The English Common Reader, A Social History of the Mass Reading Public 1800-1900*. Chicago 1963, s. 31.

¹³¹ HIRSCH, Rudolph: *Printing, Selling and Reading (1450-1530)*. Wiesbaden 1967, s. 12.

¹³² CHARTIER, Roger: *The Practical Impact of Writing*. In: *A History of Private Life* (edd. Philippe Ariès, Georges Duby), iii., Roger Chartier, (ed.) *Passions of the Renaissance*. Cambridge 1989, s. 111-159.

¹³³ EISENSTEIN, Elisabeth: *Printing Revolution In Early Modern Europe*. Cambridge 1983, s. 38.

¹³⁴ ANDERSEN, Jennifer – SAUER, Elizabeth: *Current Trends*, s. 4-5.

knihovny, se dá aplikovat na efekt neviditelné katedrály paměti minulosti vůči rozšíření tisku. Tištěná kniha udělá z takových budov paměti, přeplněných obrazy, nepotřebnou věc.¹³⁵ Nejenže tisk převzal mnoho funkcí dříve vyhrazených kamenným postavám nad portály a okenním vitrážím, ale také ovlivnil méně hmotné obrazy omezením místa potřebného pro postavy a objekty v imaginárních prostorech paměti. Když bylo možné obejít se bez obrazů pro mnemotechnické účely, zesílily ještě ikonoklastické tendence, beztak latentně přítomné mezi mnoha křesťany.¹³⁶

4.4. Marginálie

Marginálie jsou významným dokladem setkávání čtenářů a autorů, ať už uvnitř nebo vně jednotlivých knižních svazků. Jsou součástí kruhu výroby a spotřeby, jak jsme uvedli výše, a je nutné je zkoumat stejně jako předmluvy, dedikace a další pomůcky čtenáře. Společně s výpisky citátů, deníky a knihovními inventáři ukazují slovy i obrazem portréty dobových čtenářů v akci.¹³⁷ Marginálie začaly hrát klíčovou roli ve vytváření teorií a dějin čtenářských odpovědí a obrácení pozornosti ke „konkrétnímu čtenáři“. Jednotliví čtenáři byli dlouho v pravém slova smyslu podřízeni autorům a to do té míry, že čtenáři byli významní jako tvůrci mínění, pouze pokud byli sami autory. Není náhoda, že obnovení zájmu o skutečného čtenáře následovala po „smrti autora“, jak ji ohlásili teoretici v 60. letech 20. století,¹³⁸ ani že tradiční výklady historie čtení umísťují vznik soukromého a pasivního čtení do stejného období jako „narození autora“, tedy do doby příchodu trhu s tiskem určeným vzděláním v 17. a 18. století, spojeném s novými profesionálními rolmi a postupy, a v poslední době nahrazen nepřeborným množstvím teoretických náhražek (takže vědci mohli mluvit o „implicitním“, „vepsaném“, „modelovém“ nebo „ideálním“ čtenáři bez vztahu k čtenáři skutečnému), nyní ovšem oni i komunity čtenářů hrají ústřední roli ve výzkumu humanitních a společenských věd. Když se vyvinula historie čtení jako taková, vědci začali zkoumat knižní marginálie, aby získali údaje o skutečných čtenářích minulosti.¹³⁹

---

¹³⁵ Zde se nabízí paralela s dobře známým romantickým obrazem gotické katedrály jako „encyklopedie v kameni“. YATES, Francis: *The Art of Memory*, London 1966, s. 131.

¹³⁶ EISENSTEIN, Elizabeth L., *The Printing Revolution in Early Modern Europe* (second edition). Cambridge 2006, s. 38-39.

¹³⁷ SHERMAN, William H.: *What Did Renaissance Readers Write in their Books?* In: *Books and Readers in early Modern England. Material Studies* (edd. Jennifer Andersen, Elisabeth Sauer). Philadelphia 2002, s. 119.

¹³⁸ „Smrt autora“ ohlásil ve svém eseji francouzský literární kritik Roland Barthes, který odmítal tradiční metodu kritiků promítání osobních a biografických zkušeností autora do díla. <http://www.deathoftheauthor.com/>.

¹³⁹ SHERMAN, William H.: *What Did Renaissance Readers*, s. 120.

Sbírání důkazů o smyslu toho, co má být „vepsáno“ autory nebo „přineseno“ ke čtenáři, může vést k lepšímu pochopení jak dějin čtení, tak obecněji k rozpoznání mnoha rolí knihy v dějinách psané kultury.¹⁴⁰ Doklady o čtenářských reakcích jsou významné sledujeme-li, jakou úlohu hraje tento způsob recepce v utváření textového významu. Chartierovými slovy tak „vkládáme do stejných dějin jednoho každého, kdo se podílí, kdo má své místo a svou úlohu na produkci, rozšiřování a interpretaci veřejného diskurzu.“¹⁴¹ Podle Chartiera a Martina jedno čtení je fyzicky začleněno do knihy od samého počátku jako původní text a druhé je vytvářeno příjemci vlastními vpisky.¹⁴²

Monografická studie o marginálních poznámkách v anglické literatuře kanadské badatelky Heather J. Jacksonové¹⁴³ se zabývá margináliemi v knihách od Pierra de Fermat přes Samuela Taylora Coleridge¹⁴⁴ po Grahama Greena zhruba v období 1700-2000. Její téma je tedy mladší, ale i tak může našemu záměru poskytnout řadu metodologických podnětů. Zabývá se různými přístupy ke knize podle způsobů tvorby marginálií. Procházení anotovanými knihami od první do poslední stránky odhaluje, jak jsou čtenářské zvyky a očekávání založené na konvenčním formátu knihy samé. Marginálie mnoha způsoby nastavují zrcadlo textu, k němuž jsou připojeny a také vyjadřují odstup, který si vytváříme od textu. Pozorujeme dva stěžejní aspekty čtenářské asimilace: u prvního se čtenáři sblíží s dílem a identifikují se s ním, přijímají způsob autorova myšlení a strukturu, kterou je nám zprostředkováno, u druhého se čtenáři postupně vymezují vůči dílu. Formálně se odlišují interlineární glosy a marginální poznámky a komentáře. Interlineární glosy jsou poznámky v nejbližším fyzickém okolí textu. Sledují text slovo za slovem, jak je tam čtenář vkládá, a překládají, vysvětlují nebo parafrázuji originální text. Jsou stejné a přitom odlišné: slova se změnila, ale význam je téměř totožný. Naproti tomu poznámky a komentáře na téže straně mimo vlastní text vyjadřují jasný postoj souhlasný či nesouhlasný, nebo poskytují doprovodný materiál z vnějšího zdroje, jako literární paralely nebo dodatečné důkazy. Jinou formou je rejstřík, který na konci vybírá z celého textu jenom ty pasáže, ke kterým se čtenář může vrátit později, nebo shrnutí obsahu na začátku nebo na konci vyjadřující názor, který

---

¹⁴⁰ RICHARDSON, Brian: *Inscribed Meanings. Authorial Self-Fashioning and Readers' Annotations in Sixteenth-Century Italian Printed Books*. In: *Reading and Literacy. In the Middle Ages and Renaissance* (ed. Ian Frederick Moulton). Turnhout 2004, s. 104.

¹⁴¹ Citováno dle RICHARDSON, Brian: *Inscribed Meanings*, s. 104.

¹⁴² Citováno dle RICHARDSON, Brian: *Inscribed Meanings*, s. 87.

¹⁴³ JACKSON, Heather J.: *Marginalia. Readers Writing in Books*. New Haven 2001.

¹⁴⁴ Jeho poznámky byly ve své době vyhlášené a dokonce jeho přátelé si k němu dávali opoznámkovat své knihy; sbírka jeho knih s margináliemi je dnes v British Library.

je jednoznačně čtenářův, nikoli autorův.¹⁴⁵ Čtenář tak postupuje textem spíše než od začátku do konce zevnitř ven.¹⁴⁶

Setkáváme se tak s dvojím pohledem na text, který je formován jednak *pro čtenáře* a jednak *čtenářem*. Roger Chartier při studiu čtenářské recepce ovšem spíše rozšířil okruh otázek, které si musí klást historik čtení a okruh pramenů, které by měl prostudovat, aby se dobral odpovědí. Chartierův koncept „přisvojení“ (*appropriation*), tedy čtenářovo právo kreativně nakládat s psaným materiálem, je ústředním bodem jeho teoretického přístupu k historii čtení. Chartier tak reagoval na názory dřívějších marxistických historiků, kteří literární svět řadili do kulturní nadstavby determinované ekonomickou základnou: „Retrospektivní sociologie, která již dávno učinila nerovnou distribuci objektů primárním kritériem kulturní hierarchie, musí být nahrazena odlišným přístupem, který se zaměřuje na diferencované a různorodé využití stejných věcí, stejných textů a stejných idejí.“¹⁴⁷ Čtenářské poznámky reagují na původní text, vyjadřují vlastní (obvykle opačný) pohled autora marginálie a tak potvrzují osobnost čtenáře; kriticky hodnotí původní výpověď a musí to udělat velmi úsporně vzhledem k tomu, že prostor pro vlastní marginálie je omezený. Vyjadřují také hluboký čtenářský požitek.¹⁴⁸ Jak silná byla potřeba anotování knih, ukazuje příklad od mládí slepého italského humanisty Alvise Grota, který si nechával své knihy, včetně latinských klasiků, Dantovy *Commedie* a děl současné španělské literatury, předčítat a anotovat podle svých pokynů svými žáky.¹⁴⁹

Nad rámeček pouhých textových marginálií se dostává uvědomění rozměru, ve kterém textoví badatelé musí být také antropology a archeology, kteří pátrají, jak „nám stopy poškození mohou říci, jak byly předměty použity lidskými bytostmi“¹⁵⁰ a otevřelo nám nový pohled na knihy, které nám zůstaly z minulosti. Pokud jednotlivé knihy (jako všechny artefakty) nesou v sobě pozůstatky historie, nabízí se z mnoha důvodů, včetně katalogizace, jako vhodnější přistupovat k nim jako k rukopisům.¹⁵¹ Paul Stoddard sestavil katalog různých poškození a zásahů v rukopisech jako výpověď o jejich používání. Jsou rozděleny na skupiny: zásahy tiskové-editorické, označení pro správné řazení listů (drobné díry pro

¹⁴⁵ Svědomitý humanista Scipione Forteguerra se roku 1504 zmínil Aldu Manutiovu o svém zvyku, který sám popsal slovem *intavolare*: pozoruhodná slova si poznamenával do marginálie a pak je používal k tomu, aby si vytvořil rejstřík neboli „tavola“ textu. RICHARDSON, Brian: *Inscribed Meanings*, s. 98.

¹⁴⁶ JACKSON, Heather J.: *Marginalia*, s. 41-42.

¹⁴⁷ CHARTIER, Roger: *Text, Printing, Reading. The New Cultural History*. Ed. Lynn Hunt, Berkeley 1989, s. 174.

¹⁴⁸ ALSTON, Robin C.: *Books with Manuscript*, London 1994, s. 6.

¹⁴⁹ MENCHI, Silvana Scheidel: *Erasmus in Italia 1520-1580*. Torino 1987, s. 291-296.

¹⁵⁰ STODDARD, Roger: *Marks in Books, Illustrated and Explained*. Cambridge 1985. s. 32.

¹⁵¹ SHERMAN, William H.: *What Did Renaissance Readers*, s. 124.

uchycení listu v lisu, text umazaný tiskařem, otisky, tiskařské chyby), signatury a kustody, škrty, vlastnické značky zejména na hřbetech a ořízce, provenienční značky, anotace (rukopisný překlad, různé poznámky a vpisky, podtržení, studentské poznámky, krátké glosy, dialogy v poznámce, čtenářské poznámky, datum čtení, autorské úvahy, korektorské značky, poznámky o ceně, diáře, almanachy, katalogy, rejstříky, bibliografie). Zde přichází na řadu práce podobná jako u antropologů a archeologů, kteří ze stop na předmětech zjišťují, jak se předměty používaly. „Knihy stejně jako nástroje, oděvy či domy mohou vykazovat stopy opotřebení a knihy a jejich marginálie mohou podávat velmi pestrou výpověď o výrobních procesech, provenience může vypovídat o lidských vztazích a napovědět o lidském myšlení. Kniha může být nejsložitějším nástrojem lidstva, takže může být potencionálně nejlepším svědectvím, ale opotřebení vydává životadárné známky.¹⁵²

Renesanční čtenáři pravidelně transformovali jednu tištěnou knihu v jinou a někdy je dokonce vraceli k podobě středověkého rukopisu. Pozorujeme významné návaznosti nejen ve vizuální podobě knih, ale také v transformačních technikách užitých jejich čtenáři. Některé z nich přešly od písemné kultury do elektronické kultury, jako například ukazovací ručička, kterou už dnes jen málokdo používá v marginálních poznámkách, ale spolu s rubrikou byla oživena jako typografický symbol, se kterým se můžeme setkat u většiny dnešních textových procesorů. Další písemná tradice, která zažila překvapivě bohatý druhý život, bylo „anathema“ (neboli knižní kletba), které vlastníci vpisovali do svých knih, aby zabránili jejich ztrátě nebo zcizení. Když se tištěné knihy postupně osvobodily od vizuálních a organizačních modelů rukopisné tradice, užívání marginálních poznámek pro autorské nebo vydavatelské poznámky jistě vytrvale rostlo.¹⁵³ Renesanční marginálie obvykle nabízejí vodítko nejen pro kontext, ve kterém knihy obíhaly a byly čteny, ale také jak byly využívány. Studie o čtenářské recepci Gabriela Harveye¹⁵⁴ ukázala, že ten samý čtenář může číst různými způsoby, a brát na sebe různé role jak okolnosti dovolovaly nebo vyžadovaly.

William Sherman zkoumal stopy, které čtenáři zanechali svými poznámkami v marginálii a na předsádkách knih.¹⁵⁵ Svou studii postavil na výzkumu, který uskutečnil v Huntington Library na sbírce jejich tisků ze Short Title Catalogue. Sherman hledá skutečné

---

¹⁵² STODDARD, Roger: Marks in Books, s. 32.

¹⁵³ SHERMAN, William H.: What Did Renaissance Readers, s. 123.

¹⁵⁴ JARDINE, Lisa – Grafton, Anthony, 'Studied for Action'. How Gabriel Harvey Read his Livy. In: Past and Present (November 1990), H. 129, s. 30–78.

¹⁵⁵ SHERMAN, William H.: What Did Renaissance Readers, s. 119–137.

čtenáře a ukazuje, jak se dají najít, ale také přiznává, že mu k tomu dopomohlo nesmírné štěstí při hledání a identifikování významných a klíčových marginálií. Připouští časté obtíže při jejich objasňování a naříká nad bezvýznamností mnoha poznámek, které jsou důsledkem využití prázdných míst v knihách jako vítaného prostoru pro nejružnější záznamy v dobách, kdy papír byl drahý. Shermanův výzkum tak ukazuje, že je velmi obtížné, ne-li nemožné rekonstruovat mentalitu renesančního čtenáře na základě roztržitých důkazů ze širokého spektra čtenářů a souvislostí. Naopak, stejně jako jeho knižní pojednání o alchymistovi Johnu Deem,¹⁵⁶ ukazuje rozmanitější přístupy ve studiu knihoven významných učenců nebo veřejných osobností nebo na studiu polemik a textů vznikajících kolem nich.

Sherman konstatuje, že se dochovala jen část poznámek v renesančních knihách. Jako příčiny uvádí, že se dochoval jen zlomek knih a ne všechny byly anotovány.¹⁵⁷ Kromě toho „pocit, že někteří renesanční čtenáři chtěli nechat své knihy čisté“ se setkal s velmi souhlasnou reakcí u pozdějších čtenářů, knihvazačů i knihkupců, kteří často zbavovali knihy těchto „zbytečných“ nánosů, zejména v 18. a ještě na začátku 20. století.¹⁵⁸ Zmizely tak provenienční záznamy ze starých vazeb po převazbě, skvrny, otisky prstů a další.¹⁵⁹ Čtenářské poznámky v dochovaných knihách dále vzbuzují pochybnost, zda se čtení stalo „aktivitou pasivní recepce“ již v průběhu 16. století. Průměrný podíl anotovaných knih z prvotiskového období je velmi vysoký (mezi 60 a 70 procenty) a ani v následujícím století později jich není o mnoho méně. Mezi knihami vytištěnými v 90. letech 16. století 52 procent ještě obsahuje soudobé marginálie. Zatímco toto číslo poté postupně klesá (s mírným výkyvem ve 40. a 50. letech 17. století), podíl anotovaných knih některých oborů, jako náboženských polemik, praktických právních příruček, lékařství a správy majetku, zůstává spolehlivě nad 50 procenty pro celé období zahrnující Short Title Catalogue. Pozůstatky zanechané v anglických renesančních knihách svědčí o tom, že čtenáři i nadále doplňovali své texty – ještě staletí, ne jen desetiletí po vynálezu knihtisku – a že tiskaři neposkytovali vše, co každý čtenář potřeboval pro pochopení textu.¹⁶⁰

Robin C. Alston ve své předmluvě ke katalogu výstavy knih z Britské knihovny opatřených margináliemi, charakterizuje a předběžně třídí tento fenomén: „Marginálie jsou

---

¹⁵⁶ SHERMAN, William H.: John Dee. The politics of reading and writing in the English Renaissance, Amherst 1995.

¹⁵⁷ Například v Huntington Library je v knihách ze Short Title Catalogue jen 20% se starými poznámkami.

¹⁵⁸ SHERMAN, William H.: What Did Renaissance Readers, s. 122.

¹⁵⁹ Podrobněji SHERMAN, William H.: What Did Renaissance Readers, s. 122. STODDARD, Roger: Marks in Books, s. 32.

¹⁶⁰ SHERMAN, William H.: What Did Renaissance Readers, s. 122.

obvykle responsivní (komunikují s textem), osobní (i když anonymní), kritické (hodnotí) a ekonomické (cena, účty). Brian Richardson se zabýval marginálními poznámkami v knihách italských renesančních čtenářů. U všech čtenářů, jejichž anotace sledoval, se ukázalo, jak silně pociťovali sílu výroků, které jdou zpět až do klasického období a které byly citovány tak významnými italskými spisovateli, jako byli Dante a Machiavelli: nemůže dojít poznání ten, kdo nezachová to, co pochopil.¹⁶¹ Richardson sestavil typologii marginálií podle jejich účelu a smyslu. Rozlišil celkem pět kategorií. Jako první zařadil typ „čtení pro psaní“ (*reading for writing*), tedy čtení textu s cílem zlepšit své autorské schopnosti. Italští badatelé také zjistili, že marginální poznámky mohou někdy podat zásadní důkaz pro dějiny raných italských textů a historii učebních textů v národním jazyce, protože špičkoví filologové v národním jazyce v 16. století jako Pietro Bembo, Ludovico Castelvetro, Vincenzio Borghini, Lionardo Salviati, Iacopo Corbinelli byli pilní anotátoři, tak jako Angelo Poliziano a další klasičtí učenci v 15. století před nimi.¹⁶² Ti, co se seznámili ve škole s latinskými autory, si běžně dělali poznámky v textu.¹⁶³

Přirozeným pokračováním tohoto „čtení pro psaní“ bylo užití tištěných knih nejen jako přípravy pro vlastní psaní, ale také pro zaznamenání vlastních výtvorů. Ty mohou být více nebo méně závislé na tištěném textu a mohou mít různou literární úroveň. Například jeden vězeň v padovském žaláři si vepsal do své sbírky Vergilia básně o snášení protivenství s poznámkou, že jeho názory se shodují s dojmy tohoto římského básníka.¹⁶⁴ Poznámky tohoto typu jsou předchůdci žánru, který, jak uvádí H. R. Jacksonová, vzkvétal v Anglii zejména v 19. století: básně, které se prezentují, skutečně nebo předstíraně jako napsané „na čistém listu papíru“ jiného textu, aby uctily předchozí dílo a zároveň se přiznaly k autorovu zdroji inspirace.¹⁶⁵ Anotace tohoto druhu se často nacházejí v gramatikách.

Marginálie mohou odhalit jiné texty, se kterými je čtenář asocioval při četbě konkrétní knihy. Křížové odkazy a doslovně opsané pasáže z jiných knih jsou časté, a dokládají rozšířenou praxi, kterou můžeme nazvat spíše „extenzivním“ než „intenzivním“

---

¹⁶¹ RICHARDSON, Brian: *Inscribed meanings*, s. 104.

¹⁶² RICHARDSON, Brian: *Inscribed Meanings*, s. 96-97. Jako příklad uvádí sérii variant vydání Dantovy *Commedie* z roku 1548.

¹⁶³ BLACK, Robert: *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*, Cambridge 2003; zejména kapitola 4. *Latin Authors in Italian Schools*.

¹⁶⁴ KALLENDORF, Craig: *Virgil and the Myth of Venice. Books and Readers in the Italian Renaissance*. Oxford 1999, s. 34-35.

¹⁶⁵ JACKSON, Heather J.: *Marginalia*, s. 66-67.

čtením a přispěly k tomu, že minimálně pro některé čtenáře, se tento způsob čtení ujal v Anglii dlouho před tím, než přišla „revoluce čtení“ 18. století, jak ji nazval Robert De Maria.¹⁶⁶ Zatímco můžeme u čtenářů s právnickým vzděláním předpokládat znalost a přístup k širokému okruhu právních textů a precedentů, je překvapivé, jak často čtenáři kázání, herbářů nebo zemědělských příruček dokázali odkazovat na jiné knihy a autory při četbě.¹⁶⁷ Další důkaz, že tisk nevyvolal automaticky nebo okamžitě pasivitu čtenářů, byl způsob aktivního a přivlastňujícího čtení, odhalený posledními studii čtenářů 16. a 17. století. „Skutečný“ (*actual*) čtenář byl považován také za „uskutečňujícího“ (*act-ual*). Někdy nacházíme natolik radikálně upravené výtisky, kde text není jen anotován, ale také fyzicky pozměněn. Text může být dokonce vystřižen a kombinován s jiným textem, takže svědectví o čtení je natolik aktivní a přivlastňující, že narušilo integritu nejen slova nebo stránky, ale celé tištěné knihy. Čtenáři mohli aktivně změnit jejich knihy (když byly vázány nebo převázány) vložením čistých listů pro bohatší poznámky, přehozením částí nebo dokonce kombinováním částí z různých textů.¹⁶⁸

Mezi českými čtenáři z prvotiskového a raného tiskového období jsou vpisky jako podklad pro další činnost jen obtížně zjistitelné především proto, že původní autorská tvorba je vzácná a atribuce vlastníkům se známými autory se jen málo prolíná. Z tohoto hlediska můžeme tím více litovat toho, že jeden z nejpilnějších autorů tohoto období Bohuslav Hasištejnský byl jako čtenář ke svým knihám velmi šetrný. Jeho vpisky jsou jen vzácné. Autografické poznámky jsou doloženy přibližně jen v jedné patnáctině jeho knih. Přitom jeho dílo vykazuje značnou provázanost s vlastní četbou.¹⁶⁹ Částečně můžeme „čtení pro psaní“ vidět v komentářích Řehoře Hrubého u jeho překladů, protože některé jeho komentáře, sice za textem, jsou v podstatě krátká pojednání na dané téma. Podobně přípravný charakter mají knižní vpisky u krumlovských humanistů, ale zde je naopak nelze doložit jejich činností, byť se dá předpokládat. Václav z Krumlova doprovázel svoji četbu neumělými verši,¹⁷⁰ jeho žák Martin Mareš si pečlivě anotoval texty klasiků filologickými

---

¹⁶⁶ De MARIA Jr., Robert: *Samuel Johnson and the Life of Reading*, Baltimore 2009, s. 41.

¹⁶⁷ SHERMAN, William H.: *What Did Renaissance Readers*, s. 126-127.

¹⁶⁸ SHERMAN, William H.: *What Did Renaissance Readers*, s. 130.

¹⁶⁹ BOLDAN, Kamil – URBÁNKOVÁ, Emma: *Rekonstrukce knihovny Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic. Katalog inkunábulí roudnické lobkovické knihovny*. Praha 2009, s. 67.

¹⁷⁰ HEJNIC, Josef: *O knihovně Václava z Rovného*. Sborník Národního muzea v Praze. Řada – Historie. Svazek XXII (1968), č. 5, s. 254-255.

poznámkami.¹⁷¹ Bez skutečné komparace s vlastní literární činností mají ale oba Krumlované blíže ke druhé kategorii poznámek.

Druhá rozsáhlá kategorie marginálních poznámek, kterou Richardson souhrnně nazval „čtení pro život“ („reading for living“), překračuje prosté vysvětlení textu a skrývá se v anotacích, které jsou stále úzce vztaženy k tomu, co je v knize, ale jsou také svázány s čtenářovou vlastní zkušeností se světem, s jeho názory a zájmy a postoji k soudobým událostem.¹⁷² Například v exempláři benátského vydání Dantovy *Commedie* z roku 1478 jistý Lodovico Nadalin roku 1556 vytvořil paralelu sebe a svých současníků s postavami Dantovy *Commedie*. Jiný případ je anotace ve Villaniho kronice, která konstatuje, že autor více nedocenil skutečnost, že Benátky stály na straně papeže. Vedle politických se můžeme setkat i s poznámkami náboženského ražení, např. když zbožný čtenář vyjádřil „vytrvalé znepokojení nad náboženským obsahem poezie“.¹⁷³ Anotace cenzurní (nebo bychom mohli říci polemické) zejména z náboženského hlediska se nacházejí v Itálii zpravidla u textů, které kritizují papeže v dílech Petrarkových nebo v Castiglioneho *Dvořanovi*.¹⁷⁴

Dnes i učebnice jsou určeny jen ke čtení. Žáci a studenti jsou odrazováni od zápisků. Ale byly doby, kdy čtenáři byli vyzýváni a někdy dokonce vzděláváni v tom, jak dělat poznámky do svých knih, aby byly ještě užitečnější pro nynější i další využití. Na počátku novověku marginální poznámky hrály ústřední roli v pedagogické teorii i praxi. Máme bohaté studentské poznámky zanesené ve velkých foliových formátech jejich studentskými vlastníky. V 15. století byly tyto tituly tištěny často s širokými marginálními okraji, kam si student mohl zapisovat své komentáře, jak mu je diktoval učitel. Rozvržení strany s textem opsaným písařem uprostřed stránky a s místem okolo, kam si student psal poznámky diktované učitelem, převzali tiskaři učebních textů ze středověké rukopisné praxe.¹⁷⁵ Musíme také připomenout, že většina studentů dlouho neměla své knihy, tato praxe začala být běžná až na konci 16. století. Kristian Jensen zpozoroval, že většina dochovaných tištěných gramatik obsahujících rukopisné vpisky byla spíše výtisk učitele, než že by náležela studentům.¹⁷⁶ Roku 1612 školní rektor John Brinsley vydal svůj *Ludus Literarius: Or, the Grammar Schoole*, úspěšnou příručku pro studenty s postupy jak překládat,

¹⁷¹ HEJNIC, Josef: O knihovně Václava z Rovného, s. 267.

¹⁷² RICHARDSON, Brian: *Inscribed Meanings*, s. 99.

¹⁷³ KALLENDORF, Craig: *Virgil and the Myth*, s. 58-61.

¹⁷⁴ RICHARDSON, Brian: *Inscribed Meanings*, s. 101.

¹⁷⁵ POWITZ, Gerhard: *Text und Kommentar im Buch des 15. Jahrhundert*. In: *Buch und Text im 15. Jahrhundert* (ed. Hellmar Härtel, Lotte Hellinga), Hamburg 1981, s. 39.

¹⁷⁶ JENSEN, Kristian: *Rhetorical Philosophy and Philosophical Grammar*. Julius Caesar Scaliger's Theory of Language. München 1990, s. 56-57.

interpretovat a využívat texty v jejich vzdělávací i profesionální kariéře. Záznamy profesorů a studentů na univerzitách v renesanční Anglii a Francii dokládají užití marginálií pro rozbor latinských sentencí a zaznamenávání užitečných frází, ale od vydání *Ludus Literarius* je jasné, že stejné praktiky se užívaly již mnohem dříve. V několika příkladech se Brinsley dotýká marginálií a nabízí někdy pozoruhodně detailní instrukce pro „pochopení“ knihy.¹⁷⁷ Čtenáři raných tištěných knih nesdíleli naši „moderní knižní etiketu“, která nahlíží na tištěnou stránku jako posvátnou a v důsledku toho na všechny rukopisné dodatky na tištěnou stránku jako škodlivé.¹⁷⁸ Někteří renesanční čtenáři se zdráhali psát do svých knih a Brinsley nabízel odmítajícím učitelům a čtenářům několik návodů jak se vyhnout jejich „poškození“.¹⁷⁹ Tyto příklady ukazují, „jak těžkou musel čtenář ještě v době tisku vynaložit námahu, aby si zapamatoval, a tedy osvojil, obsah vlastního textu.“¹⁸⁰

Třetím okruhem je široký záběr praktických anotací. Prázdný prostor renesančních knih byl užíván nejen pro zaznamenání komentářů textu, ale také rétorických cvičení, modliteb, receptů, lidové poezie, konceptů nebo dopisů, matematických výpočtů, nákupních seznamů a dalších odrazů světa, ve kterém se pohybovali. To neplatí jen pro almanachy, které byly nejběžnějšími úložišti tohoto druhu informací.¹⁸¹ Většinou je najdeme v dílech naučných či návodných, kam si čtenáři zapisovali další poznatky, doplňující hlavní text. Například dílo Pietro Crescenziho ze 14. století o zemědělství v latinských a italských verzích mělo ve 47 z 90 exemplářů v italských knihovnách rukopisné poznámky nebo podtržení. Také edice divadelních her nesou někdy poznámky týkající se provedení, ať od herců či impresariů.¹⁸²

Další skupinou jsou tištěné poznámky, které se vyvinuly z poznámek rukopisných. Začaly se objevovat častěji v 16. století v dílech významných autorů v národním jazyce, když vydavatelé a editoři chtěli zvýšit hodnotu edice omezením čtenářovy potřeby anotovat text. Stejně jako rukopisné poznámky k Dantovi a Petrarckovi, tyto připravené marginálie byly součástí procesu, typického pro 16. století, tedy kanonizování základních textů 14. století a mladších a jejich vysvětlování. Tištěné poznámky mohou směřovat k významným tématům nebo glosovat pojmy v textu či navrhnout varianty stejného významu jako byly

¹⁷⁷ SHERMAN, William H.: *What Did Renaissance Readers*, s. 121.

¹⁷⁸ HINDMAN, Sandra L.: *Printing the Written Word. The Social History of Books circa 1450-1520*. Ithaca – London 1991, s. 254.

¹⁷⁹ SHERMAN, William H.: *What Did Renaissance Readers*, s. 121-122.

¹⁸⁰ GRAFTON, Anthony: *Is the History of Reading a Marginal Enterprise? Guillaume Budé and his Books*. In: *Papers of the Bibliographical Society of America* 91, 1997, s. 149.

¹⁸¹ SHERMAN, William H.: *What Did Renaissance Readers*, s. 130.

¹⁸² RICHARDSON, Brian: *Inscribed Meanings*, s. 100-101.

v textu v klasickém jazyce. Některá vydání zvýrazňovala v marginálii pasáže vhodné pro opsání do knih sentencí, které si měli studenti vytvářet.¹⁸³ Ale co jedni čtenáři vítali, jiní odmítali. Invaze tištěných poznámek do marginálie vyvolala poměrně nepřátelskou reakci zastánců intelektuálních práv čtenářů. Odpůrci navrhovali, aby okraje stránek nechali tiskaři prázdné, aby si samotní čtenáři mohli vybrat, co si tam zapíší.¹⁸⁴ V renesančním tisku prázdné okraje kolem textu mohly mít estetickou hodnotu, ale nebyla to země nikoho, která měla zůstat neobsazena. Byl to prostor, který si mohl nárokovat čtenář i vydavatel, aby tam mohli vylepšit text zvýrazněním detailů, jejich korigováním nebo doplněním, což pro mnohé z nich bylo nedílnou součástí procesu čtení a vzdělávání.¹⁸⁵

Jako poslední uvádí Richardson nesourodou skupinu poznámek nesouvisejících bezprostředně s textem. Obsahují záznamy o výjimečných událostech, rodinných vztazích, v osobní dedikaci se nacházejí vyjádření vztahů jako přátelství nebo patronace. Aktivní čtenář si tak vytváří zvláštní vztah s konkrétní knihou, jejíž jediný výtisk činí zcela osobitým vlastnictvím.¹⁸⁶ I zde se projevil důsledek relativně vysoké ceny papíru a prázdný prostor kolem textu mohl být vítaný pro uložení vzpomínek. Dá se hovořit o „archivní ekonomii“ renesančních čtenářů.¹⁸⁷

4.5. Přehled dosavadního bádání o českém knihtisku a české knižní tvorbě

Seriozní vědecký zájem o českou knižní tvorbu přišel v období vrcholného osvícenství. Úsilí českých badatelů napomáhalo zjištění, že mezi vzácnými dochovanými doklady nejstarších tištěných děl se objevovaly i prvotisky české produkce, které pro obrozenecké badatele byly cenným přínosem. Znamenaly totiž oporu pro posílení historických dokladů o velikosti české kultury v soupeření s německým kulturním vlivem. Prvotní bádání se zaměřovalo na popisnou bibliografickou práci a na dataci jednotlivých děl i určení počátku tisku v českých zemích. Nejstarší studii o dějinách českého tisku vydal Mikuláš Adaukt Voigt,¹⁸⁸ který počátky českého knihtisku umístil do Kutné Hory roku

¹⁸³ MOSS, Ann: *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*. Oxford 1999, s. 207-214.

¹⁸⁴ Benátský tiskař Gabriel Giolito tvrdil, že se neobtěžoval s přidáváním marginálií do svého vydání *Retoriky Bartolomea Cavalcantiho* «si per lasciare netto, et bello il margine delle carte, si per non togliere occasione a gli studiosi di scriverli quello, che essi voranno» (Giolito se ale také vymezoval proti konkurenčnímu vydání Pesarovu). RICHARDSON, Brian: *Inscribed Meanings*, s. 101.

¹⁸⁵ RICHARDSON, Brian: *Inscribed meanings*, s. 102.

¹⁸⁶ JACKSON, Heather J.: *Marginalia*, s. 203. RICHARDSON, Brian: *Inscribed Meanings*, s. 102-103.

¹⁸⁷ SHERMAN, William H.: *What Did Renaissance Readers*, s. 131.

¹⁸⁸ VOIGT, Mikuláš Adaukt: *Beyträge zur Geschichte der Buchdruckerkunst in Böhmen*, *Neue Literatur* Oktober-Dezember 1771, s. 129-135, 209-213 a 273-279.

1480. Velké pokroky díky novým objevům přinesly studie Josefa Dobrovského,¹⁸⁹ Karla Rafaela Ungara¹⁹⁰ či Bohumíra Jana Dlabáče.¹⁹¹ Postupně byla objevena celá nejstarší vrstva českých tisků tak, jak ji známe dnes (Statuta Arnošta z Pardubic, Trojanská kronika, Pasionál, Agenda). Václav Hanka ve svém soupisu potvrdil postavení Trojanské kroniky jako nejstaršího tisku z roku 1468.¹⁹² Josef Jungmann položil základy českého studia knihtisku, ale vložil mu do vínku zájem čistě o domácí českojazyčnou produkci. Usilovnou badatelskou činnost 19. století završuje do té doby nejúplnější Schubertův soupis českých prvotisků.¹⁹³

Nová badatelská etapa počíná činností Zdeňka Václava Tobolky na přelomu 19. a 20. století, který revidoval předchozí bádání, použil novou typologickou metodu Konrada Haeblera a stanovil nová katalogizační pravidla. Z. V. Tobolka začal sestavovat v Jungmannovském duchu moderní soupis českých tisků, který ovlivnil metodiku bibliografického bádání na dlouhá desetiletí.¹⁹⁴ Tobolka totiž v návaznosti na Jungmanna omezil výběr české tiskové produkce pouze na jazykově české tisky. Tím se proud bádání na dlouhá léta výrazně zúžil, přestože dosud úplný bibliografický soupis byť jen jazykově českého knihtisku postrádáme, protože práce na Knihopisu započatá z Tobolkova podnětu stále pokračuje.¹⁹⁵ Vedle mravenčí bibliografické práce vydal Tobolka i přehled dějin československého knihtisku.¹⁹⁶

V poválečném období navázala na Tobolkovu práci Emma Urbánková. Její plodná monografická tvorba zpřesnila dosavadní bádání o staré české bibliografii a typografii.

---

¹⁸⁹ Dobrovského stati k tématu byly vydány souborně, DOBROVSKÝ, Josef: O zavedení a rozšíření knihtisku v Čechách. Spisy a projevy Josefa Dobrovského, sv. 19 (k vydání připravila Mirjam Daňková [Bohatcová]), Praha 1954.

¹⁹⁰ O Ungarově přínosu KÁBRT, Jiří: K významu K. R. Ungara ve vývoji české bibliografie, Ročenka SK ČSSR 1965, s. 39-48.

¹⁹¹ Dlabáč přispíval studii o tiskárnách (DLABAČ, Bohumír Jan: Kurzgefasste Nachricht von der noch unbekanntenen Buchdruckerei zu Altenberg in Böhmen. Neuere Abhandlungen der Königlichen Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Praha 1797) i objevy nových tisků (DLABAČ, Bohumír Jan: Nachricht von einem bisher noch unbekanntenen böhmischen Neuen Testamente. Prag 1816).

¹⁹² HANKA, Václav: Bibliografie prvotisků českých od 1468 až do 1526 léta. Praha 1853. Nesprávně vřočení tisku do roku 1468 pochází z popisu, který uvedl ŠERŠNÍK, Leopold J.: Über den Ursprung und die Aufnahme der Bibliothek am Clementinischen Collegium zu Prag. Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Böhmen 2. Praha 1776, s. 258-286.

¹⁹³ SCHUBERT, Anton: Die sicher nachweisbaren Inkunabeln Böhmens und Mährens vor 1501. (Centralblatt für Bibliothekswesen XVI, 1899, 51-63, 126-136, 176-185, 217-230).

¹⁹⁴ TOBOLKA, Zdeněk Václav: Český slovník bibliografický. Díl I. České prvotisky (až do r. 1500). Praha 1910.

¹⁹⁵ Knihopis československých tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. ... Díl I. Prvotisky (do r. 1500). Red. Z. V. Tobolka. Praha 1925. Díl II. Tisky z let 1501-1800. Red. Z. V. Tobolka a F. Horák. Praha 1939-1967.

¹⁹⁶ TOBOLKA, Zdeněk Václav: Dějiny československého knihtisku v době nejstarší, Praha 1930. TOBOLKA, Zdeněk Václav: Kniha. Její vznik, vývoj a rozbor. Praha 1949.

Urbánková přehledně a chronologicky prozkoumala vývoj knihtisku v Čechách s přihlédnutím k Moravě a Slovensku.¹⁹⁷ Pro přesnou chronologii vývoje českého knihtisku a upřesnění produkce jednotlivých tiskařských dílen jsou významné monografické studie. Urbánková přinesla rozhodující důkazy pro vyvrácení mýtu o nejstarším tisku pocházejícím z českých tiskáren.¹⁹⁸ Prokázala, že letopočet 1468 uvedený v tištěném vydání Trojanské kroniky byl otrocky převzat z rukopisné předlohy a samotný tisk je mladší. Zásadní důkazy proti roku 1468 našla později Emma Urbánková v rozboru tiskových typů.¹⁹⁹ Čestné místo prvního tisku tedy prokazatelně zaujímají Statuta Arnošta z Pardubic vydaná 1476. Mirjam Bohatcová velkou pozornost věnovala studiím o jednotlivých tiskařích i o bratrském knihtisku.²⁰⁰

Bádání o studiu knihtisku trvale trpí slabou reflexí ve srovnání se zahraničím. Historikové tradičně vytvářeli mylný dojem o vysoké kvalitě naší tiskové produkce, srovnatelné s rozvinutými tiskárnami zahraničními.²⁰¹ Bylo považováno za samozřejmé, že země, která, pohříchu mylně, byla řazena ve vývoji tisku mezi průkopnické, musela mít trvale vysokou kvalitu. Vlajkovou lodí byla produkce veveslavínské a melantrišské tiskárny, která sice stojí mimo časový prostor této práce, ale dobře ilustruje nekritičnost dosavadního bádání o českém knihtisku.²⁰² Ukazuje se, že Melantrichova tiskárna byla ve své době bezkonkurenčně největším a nejlépe vybaveným podnikem v Čechách i na Moravě a

¹⁹⁷ URBÁNKOVÁ, Emma: Několik poznámek k českým prvotiskům (s přehlednou tabulkou). Ročenka SK 1962-1963, Praha 1964, s. 80-94.

¹⁹⁸ URBÁNKOVÁ, Emma: K počátkům českého knihtisku. Věstník Král. české společnosti nauk, tř. filos.-hist.-filolog. 1952, odd. IV.

¹⁹⁹ Souhrnně URBÁNKOVÁ, Emma: Nejstarší prvotisky českého původu. In: Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory. Red. František Šmahel. Praha 1970, s. 15-59. Jednotlivé důkazy jsou sneseny v dalších monografiích. TÁŽ: Několik poznámek k českým prvotiskům. Ročenka Státní knihovny ČSSR v Praze 1962-1963. Praha 1964, s. 80-94; TÁŽ: Statuta Arnoštova, nejstarší datovaný prvotisk českého původu. Ročenka Státní knihovny ČSSR v Praze 1965. Praha 1966, s. 49-59; TÁŽ: Na okraj studia českých prvotisků. Ročenka Státní knihovny ČSSR 1967, s. 73-79; TÁŽ: Zu den Anfängen des Buchdrucks in Böhmen. Gutenberg Jahrbuch 1994, s. 60-66. Nejnovější poznatky shrnuje BOLDAN, Kamil: Záhada Kroniky trojanské. Počátek českého knihtisku, Praha 2010, s. 48-49. Týž přinesl další důkaz o dataci nejstarších prvotisků v BOLDAN, Kamil: Filigranologie a datace nejstarších plzeňských tisků. Minulostí západočeského kraje 46, 2011, 28-59.

²⁰⁰ BOHATCOVÁ, Mirjam: Vydavatel a tiskař Mikuláš Klauďyan. Praha 1979; TÁŽ: Knihtiskařská linie Olivetských. Praha 1982; TÁŽ: Böhmische Buchillustration des 16. Jahrhunderts, Praha 1986; TÁŽ: Die Kralitzer Bibel (1579-1594) - die Bibel der böhmischen Reformation. Praha 1992.

²⁰¹ Za všechny uveďme: „Něméné právě i česká kniha žila provždy v symbióze s knihou evropskou a orientovala se také podle stylových proměn její úpravy. Nebyla to však nikdy mechanická ozvěna, nýbrž přibuznost kulturních potřeb, a zahraniční zdroje jak inspirační, tak materiálové byly podrobovány uvážlivému výběru, přizpůsobovány poměrům národní společnosti českých zemí a vyvažovány původní tvorbou domácích typografů, výtvarných umělců, grafiků a knihvazačů.“ Česká kniha v proměnách staletí (ed. Mirjam Bohatcová), Praha 1990, s. 12.

²⁰² BARTÁK, J. – KRAUS, V.: Typografové 1468-1939, Praha 1996, s. 83 Melantrichova tiskárna „patřila mezi největší a nejlépe vybavené v tehdejší Evropě“. Bohatcová, Mirjam: Obecné dobře podle Melantricha a Veveslavínů, Praha 2005, s. 412 Melantrich „svým vydavatelským domem pozvedl Prahu na úroveň zahraniční typografie a programů“.

předčila dosavadní místní producenty, nicméně zcela zaostávala za kvantitativní i kvalitativní úrovní obdobných zahraničních podniků. K její cti je však třeba říci, že se jí snažila dostihnout rozšířením typografického materiálu i pořizováním vlastního ilustračního aparátu. Jako příklad uveďme soudobou antverpskou tiskárnu Christopa Plantijna, která měla k dispozici 16-22 tiskařských lisů, přičemž v Antverpách působilo dalších asi 80 tiskařů. V Praze v té době existovala desítka dílen a Melantrichova pracovala na 3-6 lisech.²⁰³ Rozdílnost úrovní dokládá i vlastní produkce. V době, kdy Melantrich vydává další vydání zásadní *Bible české*, typograficky stále poplatné svým předchůdcům s dřevořezovými ilustracemi (1570-1577), Plantijn vydává vícejazyčnou *Biblia Polyglotta* se samozřejmým mědirytovým titulním listem (1568-1573).

Nadnesené povědomí o kvalitě české tiskové produkce prochází korekcemi v posledním desetiletí. Knihopis českých a slovenských knih začal také být doplňován cizojazyčnými tisky domácí produkce.²⁰⁴ Novým pohledům na dějiny české knihy i čtenářské obce pomáhají zejména monografické studie, které se zabývají subtilními problémy vývoje knihtisku, jako je studium papíru, filigránů²⁰⁵ nebo tiskového písma.²⁰⁶ Díky tomu bylo možné korigovat některé nesprávně nebo nepřesně určené tisky, správně je datovat nebo atribuovat správnému tiskaři. Nově vznikají i studie, které strhávají z dosavadních představ vrstvy pozůstatků národoveckého pojetí, které přeceňovaly význam české knižní kultury v soudobém kontextu.²⁰⁷ Nicméně širší historické a sociologické ocenění knižní kultury, jak jsme ve stručnosti nahlédli v zahraničí, stále zůstává dluhem přesouvaným na budoucí generace.

---

²⁰³ VOIT, Petr: Limity knihtisku v Čechách a na Moravě. *Bibliotheca Strahoviensis* 8-9, 2007, s. 113.

²⁰⁴ Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků z let 1501-1800. I. Produkce tiskáren na dnešním území České republiky v 16. a 17. století (red. Anežka Baďurova), Praha 2003. (CD-ROM vydaný Knihovnou Akademie věd České republiky).

²⁰⁵ BOLDAN, Kamil: Filigranologie a datace nejstarších plzeňských tisků. *Minulostí západočeského kraje XLVI*, 2011, s. 55-57.

²⁰⁶ VOIT, Petr: Vliv renesanční typografie v Čechách a na Moravě. *Listy filologické CXXXII*, 2009, s. 125-135. VOIT, Petr: Vliv české pozdně gotické typografie na konstituování české čtenářské obce. *Studia Bibliographica Posoniensia* 2012, s. 42-52.

²⁰⁷ Nejnověji obsáhla studie VOIT, PETR: Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí I. Severinko-kosořská tiskárna (1488-1559). Praha 2013. VOIT, Petr: Limity knihtisku v Čechách a na Moravě. *Bibliotheca Strahoviensis* 8-9, 2007, s. 113. VOIT, Petr: Nový pohled na dějiny renesančního knihtisku v Čechách a na Moravě. *Knihy a dějiny* 11/15, 2004-2008, s. 33-43. VOIT, Petr: Úvahy nad pohybem a periodizací českého předbělohorského knihtisku. *Knihy a dějiny* 18/19, 2011/2012, s. 55-68.

5. Rukopisná produkce v letech 1450-1550

Pro komplexní přehled o čtenářských zájmech v době nastupujícího knihtisku je nutné prozkoumat rukopisnou produkci. Na základě předchozích zmínek v literatuře²⁹⁸ si můžeme vytvořit předpokládaný obraz rukopisné produkce v českých zemích přelomu 15. a 16. století. Předběžný průzkum sbírek rukopisů z let 1440-1480 prokázal větší počet děl v národním jazyce i pozvolné změny v obsahové skladbě. Stále převažuje literatura náboženského obsahu (základní patristická díla, sborníky lidového čtení s životy svatých a polemiky), z odborné literatury se rozšiřují různé právní příručky, stoupá počet překladů lékařských traktátů a objevují se praktické rady pro řízení hospodářství a domácnosti. Odborná literatura se tedy zaměřuje především na díla prakticistního charakteru a mimo univerzitu vesměs neexistuje. Pozorujeme mírný nárůst antické literatury, ale trvalou převahu si udržovala tradiční díla Aristotelova. Další obecný předpoklad vyvolává očekávání, že celková míra rukopisné produkce bude ustupovat vytlačována tisky. Tyto předpoklady nyní porovnáme s detailnější analýzou.

Zdrojem podkladů pro analýzu jsou dochované rukopisy českého původu v některých českých, moravských a částečně zahraničních knihovnách. Průzkum, který jsem tímto směrem provedl, měl charakter pouze předběžný, protože jsem vycházel většinou ze soupisů rukopisů, a jen z části jsem měl možnost rukopisy prozkoumat přímo nebo zprostředkovaně prostřednictvím digitalizovaných kopií. Doposud neexistuje souborná bibliografie rukopisů, proto jsem byl odkázán na soupisy jednotlivých sbírek, které poskytují jen dílčí obraz. Výhodou byla možnost zahrnout velké kvantum rukopisů pro široký pohled na celou produkci. Slabinou je nedostatečný kodikologický průzkum, který přináší především nejistoty ohledně časového zařazení rukopisů. Jejich datace v soupisech se běžně pohybuje do století či půlstoletí a bez důkladného kodikologického průzkumu je třeba konkrétní jednotky řadit s velkou opatrností. Proto zejména chronologické dělení je velmi hrubé. Do souboru jsem pojal rukopisy, které jistě nebo s velkou pravděpodobností spadají do období 1450-1550. Vynechal jsem rukopisy, které jsou určeny jen velmi hrubě do 15. respektive 16. století, pokud se nedala potvrdit jejich příslušnost do vymezeného období. Jejich odstranění ovšem nenarušuje celkové hodnoty vlastního vzorku, protože poměr v tomto případě je přibližně 5:1 ve prospěch 15. století, takže na celkových hodnotách se nic

---

²⁹⁸ ŠMAHEL, František: Humanismus v době poděbradské, in: Rozpravy ČSAV 73, 1963, s. 40.

nezmění. Předmětem průzkumu nebyly pouze knihy vzniklé v českém prostředí, ale i v cizině, avšak zde popudu nebo z činnosti českých uživatelů.³⁰⁰

Jádro sledovaného souboru tvoří tři největší dostupné celky obsahující rukopisy, totiž fondy Národní knihovny v Praze,³⁰¹ Knihovny Národního muzea v Praze³⁰² a Knihovny pražské metropolitní kapituly.³⁰³ Menší soubory rukopisů pro sledované období pak nabízejí soupisy dalších knihoven.³⁰⁴

Rukopisnou produkci jsem rozdělil žánrově do několika skupin a do čtyř časových intervalů (1450-1480, 1481-1500, 1501-1520 a 1521-1550). Roky 1450, 1500 a 1550 jsou vybrány jako přelomové, zejména proto, že velká část nedatovaných rukopisů nebo jen hrubě datovaných spadá právě do tohoto rozmezí. Vhodnější by byl jako nejnižší letopočet rok 1436, tedy uzavření basilejských kompaktát, ale musíme se pro naše potřeby spokojit s vročením 1450 jako dobou počátku pohusitské knižní tvorby. Koncové datum 1550 je

---

³⁰⁰ Příkladem jsou knihy Jana Thabarra, uložené především v knihovně při farním kostele svatého Jakuba v Brně. Některé vznikly během jeho italského studijního pobytu, a to buď na zakázku, nebo jeho vlastním opisem.

³⁰¹ TRUHLÁŘ, Josef: *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in C. R. Bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur I-II. Pragae 1905-1906.* TRUHLÁŘ, Josef: *Katalog českých rukopisů c. k. veřejné a universitní knihovny pražské.* Praha 1906. SVOBODOVÁ, Milada: *Katalog českých a slovenských rukopisů sign. XVII získaných Národní (Universitní) knihovnou po vydání Truhlářova katalogu z roku 1906.* Praha 1996.

³⁰² BARTOŠ, František Michálek: *Soupis rukopisů Národního muzea v Praze, díl I. a II.,* Praha 1926 - 1927.

³⁰³ PATERA, A. – PODLAHA, A: *Soupis rukopisů Knihovny Metropolitní kapituly pražské I-II,* Praha 1910, 1922.

³⁰⁴ RYBA, Bohumil: *Soupis rukopisů Strahovské knihovny III-V,* Praha 1979. DOKOUPIL, Vladislav: *Soupis rukopisů z knihovny minoritů v Brně, františkánů v Moravské Třebové a premonstrátů v Nové říši.* Brno 1959. LINDA, Jaromír: *Soupis rukopisů studijní a vědecké knihovny Plzeňského kraje, Plzeň 2004.* DOKOUPIL, Vladislav – ŠTACHOVÁ, Nad'a: *Soupis rukopisů zámecké knihovny hrabat Chorinských z Veselí nad Moravou,* Brno 2011. WEBER, Jaroslav: *Soupis rukopisů Státního archivu v Třeboni,* Praha 1958. TRÍŠKA, Josef: *Soupis rukopisů Kaplanské knihovny v Českém Krumlově,* Praha 1958. SPUNAR, Pavel: *Soupis rukopisů prelátské knihovny, státního archivu, okresního muzea a okresního archivu v Českém Krumlově,* Praha 1958. SPUNAR, Pavel: *Soupis rukopisů prelátské knihovny, státního archivu, okresního muzea a okresního archivu v Českém Krumlově,* Praha 1958. RYBA, Bohumil: *Soupisy rukopisů a starých tisků z fondu Státní vědecké knihovny v Českých Budějovicích, České Budějovice 1987* (obsažena: *Knihovna minoritů v Českém Krumlově, Knihovna kláštera cisterciáků ve Zlaté Koruně, Knihovna konventu františkánů v Bechyni.* RYBA, Bohumil: *Rukopisy biskupské knihovny v Českých Budějovicích, České Budějovice 1974.* ZACHOVÁ, Irena – PETR, Stanislav: *Soupis sbírky rukopisů bývalého Františkova muzea v Brně,* Praha 2010. PETR, Stanislav: *Soupis rukopisů knihovny při farním kostele svatého Jakuba v Brně,* Praha 2007. ČÁDA, František: *Rukopisy knihovny Státního zámku v Kynžvartě,* Praha 1965. LINDA, Jaromír: *Soupis rukopisů Západočeského muzea v Plzni, Plzeň 2004.* PRAŽÁK, Jiří: *Rukopisy křivoklátské knihovny,* Praha, 1969. *Souhrnné přehledné soupisy:* KOSTLÁN, Antonín – PETR, Stanislav – TOŠNEROVÁ, Marie: *Průvodce po rukopisných fondech v České republice I. Rukopisné fondy zámeckých, hradních a palácových knihoven.* Praha 1995. BRODSKÝ, Pavel – HRADILOVÁ, Marta – PETR, Stanislav – TOŠNEROVÁ, Marie: *Průvodce po rukopisných fondech v České republice II. Rukopisné fondy archivů v České republice.* Praha 1998. BRODSKÝ, Pavel – HRADILOVÁ, Marta – PETR, Stanislav – TOŠNEROVÁ, Marie: *Průvodce po rukopisných fondech v České republice III. Rukopisné fondy muzeí a galerií v České republice.* Praha 2001. BRODSKÝ, Pavel – HRADILOVÁ, Marta – PETR, Stanislav – TOŠNEROVÁ, Marie: *Rukopisné fondy centrálních a církevních knihoven České republiky. Průvodce po rukopisných fondech v České republice. Díl IV.* Praha 2004.

blízké významnému mezníku v dějinách české společnosti i knihtisku, jímž byl plošný zákaz tiskařské činnosti králem Ferdinandem I. roku 1547. Dělicí rok 1500 je nejen přesně mezi těmito dvěma mezníky, ale je také novodobou hranicí mezi prvotisky a starými tisky.

Zjištěnou rukopisnou produkci jsem rozdělil na tři velké skupiny. Základní dělení prochází mezi literaturou teologickou a světskou. Dělení mezi jednotlivé žánry ale v sobě skrývá nepříjemné úskalí. Některé tituly, pohříchu mnohé oblíbené a rozšířené, se vzpírají zařazení do jediné žánrové položky. Přiřazení k žánrům tak, jak je chápeme dnes, totiž nemusí vždy souhlasit s vnímáním díla v minulosti. V této souvislosti můžeme jen informativně odkázat na specifiku literárního metabolismu, kterou Jaroslav Kolár pojmenoval „mezidruhový kontext“.³⁰⁵ Příkladem je pestrá paleta titulů náboženské a mravní literatury, kam patří příručky pro správné chování a jednání, morálně filosofická díla, ale někdy na jejich hraně oscilují katechetické příručky pro kněze a správné chování kněží či napomenutí pro vedení správného křesťanského života. Protože dobová knižní produkce dbá na vzdělávání morálních kvalit společnosti v souladu s hodnotami prvotní církve, je někdy nesnadné tuto literaturu zařadit přímo do světské (mravně výchovné) či teologické (katechetické) literatury, protože tvoří určitý svorník mezi oběma. Některá díla se pohybují na hraně historie a beletrie (*Trojanská kronika*, *Kronika o Apollonovi Tyrském*) nebo mezi historií a mravní výchovou (*Burleyovy Životy filosofů*). Breidenbachovy spisy *Putování po Svaté zemi* nebo *Život Mohammedův* mohou být například považovány za literaturu naučnou s tématy životopisnými, respektive cestopisnými. Ovšem v kontextu ostatního materiálu se jeví spíše jako literatura exegetická s charakterem pramenu poznání biblických realit (*Putování*), respektive polemická a apologetická (*Život Mohamedův*).

Předpoklad pro kvantitativní analýzu je jednoznačný. Postupně rostoucí produkce tištěných knih, které jsou díky masové produkci snáze dostupné, musí logicky vytlačovat produkci rukopisnou. Na první pohled se tento předpoklad potvrzuje. Celkem máme zjištěno 3383 položek jednotlivých rukopisných titulů v 2160 svazcích. Ústup rukopisné produkce po roce 1500 je skutečně evidentní. Do roku 1500 máme 2712 položek, tedy zhruba čtyři pětiny, po roce 1500 už jen 671 položek. Oslabování rukopisné tvorby vidíme i na průběžném vývoji porovnáním období 1450-1480 a 1481-1500. Při detailnějším pohledu na jednotlivé žánrové skupiny je mladší období zpravidla výrazně slabší a jen v ojedinělých případech (liturgika, poezie, lékařství) je pokles minimální.

---

³⁰⁵ KOLÁR, Jaroslav: O mezidruhových kontextech v české literatuře husitské doby. In: *Návraty bez konce* (ed. Lenka Jiroušková). Brno 1999, s. 17-32.

Rozbor jednotlivých žánrových skupin ovšem ukazuje některé významné výkyvy a v některých případech dokonce výsledky naznačují protichůdnou tendenci. U teologické literatury se předpoklad potvrzuje; z celkového počtu 1857 položek vzniklo 1486 před rokem 1500, což tvoří 80 %. Pouhých 20 % od počátku 16. století znamená skutečně hluboký propad. Celkovou tendenci dokládají i sondy v jednotlivých žánrových oborech teologie. Nejpočetněji zastoupená je homiletika 381 tituly (336 případů do roku 1500, 45 po roce 1500), následuje dogmatika s 356 záznamy (338/18), liturgika 233 (157/76), exegetika 186 (166/20), polemiky 141 (128/13), kanonické právo 110 (99/11), biblické apokryfy a příručky 104 (80/24), katechetická literatura 69 (67/2), bible nebo její části 63 (60/3), a konečně hagiografie 55 (45/10) a literatura řeholních řádů 38 (30/8). Ve všech případech je patrný hluboký propad o 80-90 % vyjma jediného případu liturgické literatury, která oslabila pouze o jednu třetinu. Vysvětlení se nejspíše ukrývá ve vysoké potřebě této literatury pro každodenní liturgickou praxi, která způsobovala rychlé opotřebení a nutnost častější obnovy. Svou roli mohla sehrát i nedostatečná schopnost raného knihtisku, nejen u nás, nabídnout tištěné liturgické knihy v potřebné kvalitě i množství. To se týká jistě především antifonářů a graduálů, kde reprodukce notového záznamu představovala neúnosně složitý proces. Mimoto rukopisnou produkci hudebních notových rukopisů posiluje citová stránka. Kancionály a graduály literátských společností byly honosně zdobené a jejich výzdoba ukazovala jedinečnou hodnotu každého zpěváckého sboru. Tato tradice se dále udržovala hluboko do 16. století.³⁰⁶

Literatura sekulární povahy nám nabízí celkově poněkud odlišný obrázek a při hlubším pohledu na některé obory dokonce opačnou tendenci, která vyžaduje podrobnější interpretaci. Většina oborů se chová podle předpokladů. Ústup od rukopisné produkce ukazují morálně výchovná literatura 218 (200/18), díla z oborů astronomie, kam jsme zařadili i díla matematická a kalendáře (88/16), historie (54/12), poezie duchovní i světská (50/9) či beletrie (39/0). Velký ústup vykazuje filosofie (219/10), která nabízí především univerzitní kvestie a výklady zejména děl Aristotelových. Největší část filosofické literatury připadá na dobu krátce po roce 1450 (celkem 169 děl určených do roku 1480), kdy pražská univerzita ještě měla tendence pokračovat v předhusitské tradici výuky a studia stejně, jako ostatní středoevropské a západoevropské univerzity. Odklon od rukopisné produkce na poli filosofie naznačuje změnu v univerzitní výuce. Výpadek filosofických děl rozhodně

---

³⁰⁶ O reprezentativní funkci kancionálů ŽŮREK, Jiří: Komplementarita tisků a rukopisů v oblasti českého kostelního jednohlasu. In: Rukopisná kultura raného novověku (konferenční sborník – v tisku).

nenahradila domácí tisková produkce, která se tomuto tématu zcela spolehlivě vyhýbala. Možnost náhrady dovozem zahraniční literatury není zcela vyloučena, ale je málo pravděpodobná. Za první styky pražských univerzitních mistrů se zahraničím byly minimální, jak ukáže pohled do knihovny mistra Václava Korandy ml. v následující kapitole. Naopak propad v oblasti takzvaných aktualit, kam jsem zařadil akta basilejského koncilu nebo listy a další produkci, která se dotýká aktuální politické a konfesní situace, se dá vysvětlit nahrazením tiskovou produkcí v této oblasti, kde pozorujeme velký počet tištěné produkce letáků a sněmovních akt.

Proti proudu se ovšem vydaly velmi významně dva přední vědecké obory, lékařství a právo, u nichž pozorujeme jen mírný pokles rukopisné produkce. Výraznější oslabení zaznamenává lékařství (131/103), ale obor práva vykazuje fakticky setrvalý stav (147/145). Přitom však právní kodexy se do tiskáren dostávaly, ale až do 30. let 16. století jen sporadicky (doloženy jen *Vladislavské zřízení zemské* 1500, dvě vydání *Svatováclavské smlouvy* 1517 a *Zřízení o ručnicích* 1524). Rukopisná produkce nadále zachovávala především právní kodifikaci, tedy městská a zemská práva. Příčiny můžeme shledat dvě. Právnícká literatura tištěná (a to platí i pro produkci lékařskou) byla drahá, a proto vlastnoruční rukopisná výpomoc znamenala vítanou ekonomickou výhodu. Mimoto právnícká produkce byla nutnou výbavou kancelářů, kde se veškerá agenda stále odbyvala rukopisně, takže přepis knihy nebyl pro profesionála větší zátěží nad rámec běžných pracovních povinností. Svou roli mohl sehrát i prvek didaktický. Pověřený úředník či právník musel znát zákony a předpisy z paměti a opisováním právních kodexů si svoje vědomosti mohl upevnit. Lékařské knihy, převážně jednoduše tradované recepty a postupy proti neduhům zkompileované z různých zdrojů, byly zřejmě přepisovány ze stejného důvodu, tedy kvůli memorování. Tyto knihy se mohly vyhýbat tisku i proto, že jejich obsah byl velmi různorodý a roztržitý. Editoři či tiskaři z této množiny hned po roce 1500 vybrali však pouze všeobecně oblíbenou tematiku destilování vod a protimorovou osvětu. Obě skupiny, tedy právní i lékařské spisy, také pro svoji přehlednost vyžadovaly specifický přístup k reprodukci textu, používání nadpisů a členění na odstavce. Soudobá česká typografie si dlouho nedokázala s takovým textem uspokojivě poradit. Proto se ani lékařské ani právnícké texty neobjevovaly na programu tiskáren a i z tohoto důvodu zůstali zájemci odkázáni na tradiční opisy. Opět se zde musíme vyrovnat s otázkou vlivu dovezených zahraničních tisků. Lékařské svody byly jazykově podmíněné a vázané na český jazyk, protože měly význam především pro místní prostředí. Zahraniční dovoz zde nebyl

použitelný. Importu právních svodů (*Corpus iuris civilis, Corpus iuris canonici*) naopak nic nebránilo.

Nedostatek dochovaných příruček jazykových, zemědělských či hospodářských nelze vysvětlit jednoduše tím, že by se očetly a zanikly, protože máme například dochované knihy lékařské, právnické nebo liturgické, které se běžně používaly. To samé platí o zábavné beletrii. Máme nemnohé doklady (například satirická báseň *Podkoní a žák*) o lidové zábavné poezii. Ani této literatury se nedochovalo více. Zde zřejmě zapůsobila stále živá ústní tradice, která šířila tento druh literatury primárně. Ústní předávání bylo současně dostatečnou zárukou uchování takových skladeb. Přitom pro „lidi pera“ to nebyla tak cenná literatura, aby stála za to ji zapsat? Pouze vyšší, tedy převážně teologická a náboženská literatura byla přípustná pro zaznamenání v duchu husitské tradice. U světských vzdělanců či humanistů byl postoj podobný, protože ani pro ně lidová nebo zábavná literatura neměla kvality hodné zaznamenání. Odpověď na otázku, proč v Krakově humanisticky vzdělaný Mikuláš Bakalář tiskl v Plzni právě tento druh literatury (*Podkoní a žák* ca. 1498), souvisí s malou kapacitou české literární scény přelomu 15. a 16. století, kterou tak zaplňovaly alespoň tyto účelové revitalizace.

5.1. Diachronní analýza

Sledování rukopisné produkce podle autorů z jednotlivých časových období přineslo následující poznatky. Nejslaběji jsou zastoupeni antičtí autoři ze všech tématických a žánrových odvětví. Zjištěno bylo 78 položek, z toho 62 připadá na dobu do roku 1500, 16 po roce 1500. U antických autorů je na prvním místě Cicero (31 záznamů), za ním s odstupem Seneca (15) a další autoři. Poměrně málo je zastoupen Aristoteles, a to ani jako autor filosofických děl. Častější jsou jen jeho výklady a komentáře. Žánrově mezi antickými spisy převažují témata mravně výchovná, která představují více než polovinu záznamů (45). Ostatní žánry jsou zastoupeny takřka rovnoměrně (historie, rétorika a epistolografie, poezie a drama, filosofie).

Patristika převažuje nad antickými autory více než trojnásobně. I poměr starších rukopisů je zde vyšší (celkem 262 případů připadá 240 na dobu do roku 1500). U patristických autorů jednoznačně převažuje svatý Augustin (i se 17 Pseudo-Augustinovskými spisy tvoří přesně polovinu děl). Záběr je široký od zásadních děl jako *Civitate Dei* po četnou epistolografickou produkci. Další autoři jsou už zastoupeni méně často, mezi ostatními vynikají sv. Jeroným (20x), Jan Zlatoústý (18x) a Řehoř Veliký (15x).

Spisy středověkých autorů mají jednoznačnou početní převahu. Celkem 1112 případů ukazuje na přetrvávající úctu k tradičním autoritám. U středověkých autorů je ovšem největší pokles produkce po roce 1500, kdy máme jen 78 záznamů z tohoto období, čili pouhých 7 %. Oblíbenými byla asketická a dogmatická díla Bernarda z Clairvaux, díla dogmatická, mravně výchovná i filosofická Tomáše Akvinského, spisy Jana Gersona, dogmatické spisy Aegidia Romana, Anselm z Canterbury, Nicolaus de Lyra, mravněvýchovná díla Isidora Sevillekého, sv. Bonaventura, Petrus Lombardus, Nicolaus de Dinkelsbühl, Hugo a Sancto Victore, Albertus Magnus, u něhož byla vyhledávána nejen dogmatická a vzdělávací literatura, ale i moralistické spisy, Franciscus de Mayronis, Jacobus de Voragine, Matouš z Krakova. Mimoto byly časté mravně naučné *Horologium* Henrica de Suso nebo *Liber exceptionum* Richarda a S. Victore.

Z nekatolické literatury se nejčastěji objevují díla husitská a utrakvistická, ale celkově zastoupení těchto autorů pokulhává daleko za katolickými díly a dokonce i za patristikou. Celkem 163 záznamů opět připadá z větší části do období před rokem 1500 (130 proti 33). Autorsky jsou nejčastěji zastoupeni téměř rovnoměrně Jan Hus, Jan Rokycana a Jakoubek ze Stříbra, za nimi Petr Chelčický. U náboženské a mravní výchovy máme dostatek děl Petra Chelčického a Tomáše Štítného jako domácích autorů. Z cizích autorit byl hojně opisován i překládán Albertano da Brescia.

Posledním hlediskem, kterému se budeme věnovat, je porovnání produkce podle jazyka provedení. Tradiční způsob přenosu rukopisné produkce předpokládá převahu latinských rukopisů. Celkově se převaha latiny jednoznačně potvrzuje. Z celkového počtu je 3033 rukopisů v latině, k tomu 26 latinsko-německých a 38 latinsko-českých a 5 latinsko-česko-německých. 84 je čistě německých. Pouze českých jsme napočítali 743 položek.

Rukopisná produkce knih v letech 1450-1550 rychle ustupovala a to po celé sledované období. Po roce 1500 rukopisné knihy v některých segmentech zcela nebo téměř úplně mizí (biblické texty, polemiky, beletrie, aktuality). V těchto oborech nahradila rukopisnou produkci zcela prokazatelně tištěná forma, a to z velké části i domácího původu. U biblí máme několik českých vydání již prvotiskových, které se průběžně obnovovaly i po roce 1500. Katolické instituce i soukromníci měli kromě toho k dispozici dostatečnou nabídku latinsky tištěných biblí zahraničních. Podobně polemické texty našly svou cestu i do českých tiskáren, a to hlavně texty menších konfesí. Jak ještě ukážeme, utrakvisté si dlouho od tisku udržovali odstup.

Pomalejší vymírání rukopisné produkce pozorujeme zejména u literatury s nábožensky a mravně výchovnou tematikou, která byla velmi rozšířená a do určité míry nahrazovala zábavnou literaturu. Byla natolik oblíbená, že se nadále šířila i rukopisně, ačkoli bylo k dispozici již značné množství české tištěné produkce. Liturgická literatura si udržela rukopisnou podobu zejména u kancionálové literatury, kde unikátní rukopisné dílo bylo způsobem sebezprezentace příslušného sboru.

Proti proudu se vydaly dva doposud tradiční univerzitní obory, lékařství a právo. U obou je pokles rukopisné produkce takřka nepatrný. Rukopisné tradování těchto textů bylo zřejmě posíleno neschopností českých tiskáren nabídnout jejich tiskovou podobu v dostatečné kvalitě. U právnických textů přicházejí v úvahu snad i didaktické důvody, kdy opisování textu upevňovalo znalost předpisů. U obou skupin textů je ale patrná absence naukové tvorby, protože právní texty jsou čistě kodifikační, a zcela schází právní a notářská teorie. U lékařských spisů se také setkáváme především s tradovanými recepty lidového lékařství a ranhojičství, nikoli s texty akademické povahy.

6. Český knihtisk na přelomu 15. a 16. století

6.1. Knih-tisk jako společenský a kulturní fenomén

Jedním z ústředních problémů moderního bádání o knižní kultuře je zhodnocení skutečného dopadu vynálezu a rozšíření knihtisku na společnost, kulturu a vzdělanost a posouzení, zda se skutečně jednalo o převrat, nebo zda nová technologie jen neprohloubila již rodící se trendy v knižní kultuře.³⁷⁷ Objevení jakéhokoli nového média a hlavně jeho masové rozšíření (tištěné knihy, noviny, zvukové nosiče, film, televize) potřebuje dvě nutné podmínky. Zaprvé vhodné společenské, ekonomické a kulturní klima, působící na prostředí, v němž vytváří prostředí, kde se medium může uplatnit. A za druhé toto médium vzniká jako syntéza a završení dosavadního technického i komerčního vývoje, jinými slovy je výsledkem kombinace kontinuity a inovace. Konkrétně v případě zrození knihtisku v západní Evropě 15. století zapůsobily dlouhotrvající faktory, jako vznik a rozvoj měst, růst ceny práce, rozvoj univerzit a díky tomu i šíření laické vzdělanosti; to vše vedlo k poptávce po levném čtenářském materiálu.³⁷⁸

Zhodnocení významu knihtisku na vývoj evropské civilizace se pokusila shrnout Elisabeth Eisenstein.³⁷⁹ Vycházela z teze, že politické, kulturní a církevní i společenské události novověku nemohou být zcela pochopeny, pokud nevezmeme v potaz vliv knihtisku.³⁸⁰ Důsledkem tohoto vynálezu je komunikační posun (*communication shift*), změna pojetí literatury a předávání informací.³⁸¹ Je otázka, do jaké míry ovlivnilo nové uspořádání textu v tiskové podobě myšlení a vzdělávání vzdělaných elit a jak byly ovlivněny jazyky, právo nebo myšlenkové postupy mnohem jednodušší formou textu.³⁸² Jak si ukážeme dále, tento vliv knihtisku v západoevropském prostředí měl výraznější dopad než v Čechách, kde utrakvistická společnost dlouho nedokázala možnosti, které knihtisk nabízel, naplno využít.

Revoluční dopad knihtisku spočívá ve změně formy psaného textu a uchování textu a ve zkvalitnění knižní struktury, respektive vizualizačního a evidenčního aparátu pro čtenáře. V období před knihtiskem neexistovala typická, průměrná kniha, přesněji řečeno

---

³⁷⁷ Takto se například proti knihtisku jako „činiteli změny“ postavil JOHNS, Adrian: *Nature of the Book. Print and Knowledge in the Making*. Chicago: Chicago University Press, 1997. Vyzdvihl naproti tomu význam důvěry a spolehlivosti, na které spočívalo fungování knih v raném novověku.

³⁷⁸ Eisenstein, *Writers and Readers in Renaissance Italy*, Cambridge 1999, s. 6.

³⁷⁹ EISENSTEIN, Elizabeth L.: *The Printing Revolution in Early Modern Europe* (second edition). Cambridge 2006.

³⁸⁰ STEINBERG, Sigfrid H.: *Five Hundred Years of Printing*, 1955, s. 11.

³⁸¹ EISENSTEIN, Elizabeth L.: *The Printing Revolution*, s. XV.

³⁸² EISENSTEIN, Elizabeth L.: *The Printing Revolution*, s. 6.

rukopis. Publikování rukopisu znamenalo především jeho předání v orální formě, čtením na veřejném shromáždění, ať už řádových členů v klášteře nebo při jiné příležitosti. Významný předstupeň pro vývoj knižní produkce byl přechod od pergamenu k papíru. Produkce papíru, která brzy několikanásobně překonala možnosti výroby pergamenu, zajistila dostatek materiálu pro potřeby obchodníků, úředníků, kněží a vzdělanců; urychlila výměnu korespondence a dovolila ve větší míře vzdělaným lidem vzít pero do ruky a psát pro vlastní potřebu. Obchody vedené papírníky (*cartolai*) se znásobily v reakci na zvýšenou poptávku po psacím materiálu. Jako doplněk k prodeji psacího materiálu a potřeb se někteří podíleli na prodeji knih, především způsobem komisičního prodeje.³⁸³

Eisensteinová připomíná i další významný fenomén ve vývoji knižní produkce, totiž výrobu knih v univerzitním prostředí, která se vyvinula nejprve v Itálii ve 12. století. Laičtí knihkupci (*stacionarii*) začali nejprve doplňovat a pak i postupně nahrazovat klášterní písaře. Knihy nezbytné pro potřeby univerzit a žebavých řádů se dodávaly „vydavatelským“ systémem. Kopisté už nebyli soustředěni v jediné místnosti, ale pracovali samostatně na určené části textu a dostávali mzdu od knihkupce za každý kus (*pecia*, odtud peciový systém). *Stacionarii*, vázaní přísahou na univerzitní statuta, si vypůjčovali autorizovaný exemplář díla, které pak distribuovali za pevně stanovenou cenu v podobě *pecii*. Za chyby v přepisu mohli být postiženi. Knihkupečtí podnikatelé již před vznikem knihtisku koordinovali činnost koželuhů, kteří připravovali psací materiál, kopistů a dalších specialistů, kteří se podíleli na konečné podobě díla (iluminátorů, rubrikátorů, koloristů a knihvazačů).³⁸⁴ Univerzitní profesori se také často podíleli na knižní výrobě a přicházeli tak blíže do styku s kovořemeslníky a mechanickými řemesly. Další plodné formy spolupráce přiváděly dohromady astronomy, lékaře, malíře a iluminátory a narušily tak dřívější rozdělení intelektuální práce a podnítily nové způsoby koordinace práce mozků, očí a rukou.³⁸⁵ Knižní produkce tedy opustila stísněné prostředí skriptoria již 300 let před knihtiskem. Armando Petrucci nazval univerzitní systém výroby, distribuce a oběhu knižního materiálu „embryonální proces industrializace knižní produkce.“³⁸⁶ Knih-tisk v tomto prostředí už byl jen technickým postupem, který systému umožnil produkci ve větším měřítku. Příkladně v Itálii se mezi prvními tiskaři angažovali dosavadní

³⁸³ EISENSTEIN, Elizabeth L.: *The Printing Revolution*, s. 20.

³⁸⁴ RICHADSON, Brian: *Printing, Writers and Readers*, s. 7.

³⁸⁵ EISENSTEIN, Elizabeth L.: *The Printing Revolution*, s. 27.

³⁸⁶ PETRUCCI, Armando: *Writers and Readers in Medieval Italy, Studies in the History of Written Culture*. New Haven 1995, s. 174. Podle Petrucciho jeden z faktorů, který odlišil tištěnou knihu od rukopisu, bylo oddělení procesu výroby mimo prostředí, kde text vznikal, z čehož vyplývalo oddálení autora od osob, které knihu vyráběly.

podnikatelé v rukopisné produkci, ať to byl Clement z Padovy, první tiskař jako rodilý Ital, André Belfort ve Ferrare či Francesco del Tuppo v Neapoli.³⁸⁷

Také další instituce spoluutvářely knižní trh. V Německu a v Nizozemsku kláštery nabízely jako první trh s tištěnými knihami, takže spojení mezi knihami a školami nebylo jediné.³⁸⁸ I další výzkumy ukazují, že vztahy mezi akademickými institucemi a knihtiskem nebyly vždy přímočaré a v některých případech se začaly sblížovat až s určitým odstupem doby. Příkladem je kolínská univerzita, která se zpočátku stavěla ke knihtisku vlažně. Nicméně jednotliví profesori se zajímali o novou technologii a přibližně v době kolem roku 1485 se pokoušeli zajistit, aby knihy, ze kterých přednášeli, byly k dispozici také v tištěné podobě.³⁸⁹

Naproti tomu Benátky neměly univerzitu, ale kombinací dalších faktorů (přítomnost kapitálu, vazba na zákaznické sítě a kulturně zaměřené publikum) se staly jedním z nejdůležitějších knihtiskařských center a zaměřily se na některé obory. Jako příklad můžeme uvést u humanistů vyhledávaná vydání řeckých klasiků, u kterých udělaly velký pokrok právě univerzity, ale v průběhu 16. století jim vznikla další konkurenční centra: Paříž byla vůdčím centrem edic těchto [= řeckých] dramatiků, kvantitativně to je přibližně čtvrtina všech. Basilej vyprodukovala takřka polovinu do roku 1568, kdy tisk řeckých tisků náhle skončil (v druhé polovině 16. století převzal úlohu Basileje Frankfurt a Štrasburk). Benátky byly hegemonem v Itálii (kolem 11 % všech tisků), Florencie proslula prvními vydáními výběrů z Euripida v řečtině (Lorenzo di Alopa, 1495).³⁹⁰

Kontrast mezi prací mnichů, kteří pracovali zdarma s vyhlídkou na odpuštění hříchů, a námezdní prací laických kopistů, představuje významný posun ve způsobu knižní tvorby. Tradiční způsob produkce však měl příliš pevné kořeny a přetrvával souběžně s novými postupy. Vždyť ještě na konci 15. století významný vzdělanec své doby sponheimský opat Johannes Trithemius nabádá v *De laude scriptorum* své mnichy, aby neustávali v kopistické práci i přes zavedení knihtisku.³⁹¹ I světští příjemci knih, jako vévodové d'Este ve Ferrare nebo aragonští králové na neapolském dvoře až do přelomu století, nadále platili své písaře a opisovače. Běžně se i pořizovaly rukopisy z tištěných knih, ať už z důvodu neochoty vzdát

³⁸⁷ RICHADSON, Brian: *Printing, Writers and Readers*, s. 8.

³⁸⁸ ROUSE, Mary A. – ROUSE, Richard H.: *Authentic Witness, Approaches To Medieval Texts and Manuscripts*, Notre Dame 1992, s. 449-465.

³⁸⁹ CORSTEN, Severin: *Universität und Buchdruck in Köln*, in Hellinga-Härtel, *Buch und Text*, s. 189-199.

³⁹⁰ HIRSCH, Rudolf: *Printing, Selling and Reading, 1450-1530*. Wiesbaden 1967, s. 141.

³⁹¹ EISENSTEIN, Elizabeth L.: *The Printing Revolution*, s. 11.

se tradičního média, nebo nemožnosti získání tištěného exempláře.³⁹² Nehledě na to, že mnozí autoři odmítali svěřit své dílo knihtisku. Lidé se jen neradi vzdávají starých osvědčených zvyků a postupů. K tomu se přidávaly určité překážky praktického rázu. Nechuť k odevzdání vlastních děl do tisku pramenila jednak z nutnosti často se finančně podílet na výrobním procesu a pak zde byla obava z osudu vlastního textu v novém technickém zpracování. Tato obava se jen prohlubovala rychlostí, jakou byla kniha vyrobena tiskem oproti dosavadním postupům, která byla ještě umocněna zájmem vydavatele o co nejrychlejší zisk. Stížnosti autorů na neschopnost či lhostejnost tiskařů to jen potvrzují.³⁹³ Další překážku k hladkému přijetí knihtisku položily morální či intelektuální předsudky vůči novému médiu. Tisk se v Itálii nesetkal jen s nadšeným přijetím, ale byl také v mnoha kruzích považován za vetřelce, který se chystá rozvrátit fungování civilizované společnosti. Po určitou dobu se v renesanční Itálii stal dokonce symbolem určitého úpadku. Někteří lidé se totiž cítili dotčeni tím, že by měli přijít do styku s produktem, který vyžadoval obchodnické postupy, navíc v době, kdy pojem *meccanico* měl stále velmi negativní nádech, protože vznik produktu se odbýval ve hlučném a špinavém prostředí, ve kterém se směle pohybují jen nevzdělaní či přinejlepším polovzdělaní dělníci či řemeslníci. Nové pracovní postupy také připravovaly o práci opisovače, rubrikátory nebo iluminátory. Ve vyšších kruzích mohla být myšlenka na šíření díla mezi masové obecnostvo nahlížena vysloveně s nedůvěrou jako zcela nepatřičná.³⁹⁴

6.2. Předpoklady vzniku českého knihtisku

Vývoj knihtisku jako nového média v českých zemích byl výrazně ovlivněn místními podmínkami a nese některé specifické rysy, které ho odlišují od vývoje v jiných evropských zemích, včetně sousedních. Všechny tyto aspekty jsme rozebírali v předchozích kapitolách, proto je nyní jen stručně shrneme. Husitské války a následný vývoj velmi výrazně omezily obchodní i kulturní kontakty českých zemí se zahraničím. Oboustranně neskrývaná nedůvěra vytvořila v českém prostředí ostražitě postoje vůči novinkám, které

³⁹² RICHADSON, Brian: *Printing, Writers and Readers*, s. 9.

³⁹³ RICHADSON, Brian: *Printing, Writers and Readers*, s. 77.

³⁹⁴ Zejména mezi nobilitou byl tento přístup dlouho převažující. Například texty divadelních kusů pro šlechtické obecnostvo byly distribuovány jen v malém počtu rukopisných exemplářů, a když se například verze Ariostovy *La Casarie* dostala na veřejnost a vyšla tiskem a byla levně distribuována v prozaické podobě, bral to jako velkou urážku. Podobně se urazil básník na tudorovském dvoře na otázku, zda jeho díla vyšla tiskem, protože pak by nemohla zůstat v intimním kruhu jeho přátel. SAUNDERS, J. W.: 'The Stigma of Print: a Note on the Social Bases of Tudor Poetry'. *Essays in Criticism*, I (1951), s. 154. Podle Castiglionova *Libro del cortegiano* má dvořan být zběhlý v psaní poezie i prózy, ale měl by být ostražitý, pokud by své dílo měl přednést publiku širšímu než jeho důvěrný přítel (I. 44), RICHADSON, Brian: *Printing, Writers and Readers*, s. 79-80.

pocházely z ciziny. Výsledkem byl slabý zájem o místní knižní produkci, který se projevil mimo jiné tím, že nejstarší tiskařské dílny, které působily na našem území a kde tiskli domácí tiskaři, jsou pro nás převážně anonymní. Jejich jména neznáme ani z explicitů, ale ani z přímých dokladů v pramenech.³⁹⁵ Místní produkci podvazovaly jednak silné importy z ciziny, jednak přetrvávající závislost na skriptografické praxi a nadto nedostatečně připravené čtenářstvo z nižších vrstev domácí měšťanské společnosti. Jak trefně poznamenal František Šmahel, vynález knihtisku se vklínil mezi počátky české a německé reformace. Husitství zůstalo před branami „typografického věku“, muselo se tudíž spokojit s masovými médii pozdního středověku.³⁹⁶ Utravismus jako převažující konfese v české společnosti si toto dědictví nesl s sebou.

V době zjitřeného období zápasů o duchovní svébytnost, kdy utravisté usilovali nejen o uznání svých postojů, ale dokonce se nesmiřitelně považovali za nositele univerzální pravdy a nápravy zkaženého světa, bylo vnímání vlastní výjimečnosti obzvláště citlivé v tak subtilní oblasti, jako je četba a vztah k literatuře. Jedním z pilířů českého reformního hnutí už od předhusitského období bylo čtení Písma svatého. Proto se také čeština řadí mezi přední jazyky, které pořídily překlad bible již v 60. letech 14. století. Potřeba bible do „každé domácnosti“ podle sv. Augustina byla všeobecnou tužbou, jež se začala úspěšně naplňovat. Toho si měli být vědomi dle Tomáše ze Štítného „i ti, ješto hyzdie knihy české, i ti, ješto bych rád, ač rádi čtú v nich, aby ješto radějše čtli Písmo svaté“.³⁹⁷ Nejpozději do roku 1385 byl hotov překlad Nového zákona a do konce století i některé knihy Starého zákona a také již Nového zákona. Úcta k Písmu svatému i k psanému textu se přenesla i do doby pohusitské. Jejím projevem bylo uchování „rukopisných“ typů písma i v tištěných textech.

Dalším faktorem byla obecná gramotnost obyvatelstva. V Čechách jagellonského období mohlo být gramotných přibližně 10-20 % měšťanského obyvatelstva. Gramotnost na venkově byla mizivá.³⁹⁸ I z tohoto malého počtu osob, které prošly školou nebo se jinak naučily číst, opět jen část se věnovala pravidelné četbě nad rámec nutnosti nebo běžného užitku. Tím byla především četba bible, případně textů úzce souvisejících s každodenní náboženskou praxí. Doposud se běžně soudilo, že původní i přeložená díla staročeské

---

³⁹⁵ VOIT, Petr: *Limity knihtisku*, s. 115 uvádí, že s podobným problémem anonymity raných tiskařů se potýkají i počátky knihtisku na Slovensku, v Polsku či Rakousku.

³⁹⁶ ŠMAHEL, František: *Husitská revoluce 2. Kořeny české reformace*, Praha 1996, s. 25.

³⁹⁷ Tomáše ze Štítného *Knížky šestery*, ed. Karel Jaromír Erben, Praha 1852, s. 2-4.

³⁹⁸ MACEK, Josef, *Jagellonský věk 3*, s. 233.

literatury předhusitského a husitského období byla určena vzdělaným laikům z řad šlechty a vyšších městských vrstev. Ovšem řada výkladů, traktátů a jiných náboženských památek předhusitského období měla v první řadě rozšířit obzor řadových příslušníků farního duchovenstva, řeholníků a učitelů na nižších školách, i přes nízkou úroveň školního vzdělání a nedostatečnou znalost latiny mnoha adeptů církevních svěcení.³⁹⁹ Právě zde musíme hledat jeden z kořenů velkého rozšíření české překladové literatury od 15. století. Na jedné straně totiž rostla potřeba jazykově české literatury, zejména textů zaměřených na náboženskou reformu a mravní výchovu, ale přitom stále chyběl dostatek schopných domácích autorů. Překlady proto vytvořily vhodný základ pro původní tvorbu.

Důraz, který husitství kladlo na četbu a znalost Písma, nesmíme přeceňovat. Stále se pohybujeme v době, kdy namísto tichého čtení byl text pořád ještě vnímán poslechem, často skupinou lidí, od klášterní komunity, přes univerzitní posluchárny až po kostelní kázání, abychom uvedli nejčastější případy. Proto znalost Písma případně jiných textů nemůžeme zejména u prostých obyvatel automaticky považovat za příznak gramotnosti. Amedeo Molnár ukázal, jak popularita a účinnost kazatelského hnutí v předhusitských i husitských Čechách odpovídala na zvýšenou poptávku po teologické orientaci života a jak ovlivňovala skutečné konání účastníků kázání.⁴⁰⁰ Značná část osob, která prošla nějakou formou školské výuky, byla vzdělána právě za tímto účelem podle husitské představy o domácí četbě.⁴⁰¹

Vedle četby Písma, která byla hlavním motivem vzdělání širokých vrstev obyvatelstva, můžeme v jednotlivých případech počítat s četbou k praktickému použití, tedy právních svodů, příruček lékařských, veterinárních nebo hospodářských, případně příruček jazykových nebo výkladových, nebo zábavné a hlavně morálně výchovné literatury, jak tomu nasvědčuje opisy doložená českojazyčná produkce, o níž jsme pojednali výše. Po odfiltrování této skupiny nám zbývá už jen úzký okruh osob, které by mohly mít zájem o četbu „vyšší“ literatury, ať už to byla beletrie či poezie, soudobá či klasická, případně filosofie, historie a další. Tato zájmová skupina nám ještě ztrácí na síle kvůli nepočetnosti osob, jimž se dostalo vyššího, nejlépe univerzitního vzdělání. Vzdělanci zběhlí v latině, pokud přímo nepohrdali jazykově českou tvorbou, vyhledávali knižní produkci spíše v latinském jazyce, tedy nejčastěji zahraniční, která se prezentovala i vyšší kvalitou. Proto

---

³⁹⁹ ŠMAHEL, František: Husitská revoluce 2. Kořeny české reformace, Praha 1996, s. 33.

⁴⁰⁰ MOLNÁR, Amedeo: K otázce reformační iniciativy lidu. Svědectví husitského kázání. In: Acta Reformationem Bohemicam illustrantia 1978, s. 6.

⁴⁰¹ MOLNÁR, Amedeo: K otázce reformační iniciativy lidu, s. 11 konstatuje, že nelze spolehlivě dokázat vzývanou kazatelskou činnost „ševců, krejčích, knapů a dalších řemeslníků i žen“.

se zde nabízela možnost nabídnout produkci v českém jazyce, která se odrazila i na rané české tiskové produkci, jak si ukážeme v dalších kapitolách.

6.3. Knih-tisk - produkce v českých zemích

Následující přehled tiskové produkce z českých zemí není zamýšlen jako vyčerpávající přehled dějin knihtisku. Zaměřuji se především na významné přelomové momenty nebo podstatné rysy, které odlišují vývoj u nás od ostatních zemí a které formovaly podobu českého knihtisku od jeho počátků do poloviny 16. století.⁴⁰²

Tiskařská produkce v českých zemích se rozbíhala velmi pozvolna. Do roku 1500 známe jen 40 prvotiskových vydání z Čech a 26 z Moravy. Za celé 16. století bylo v českých a moravských tiskárnách vytištěno asi 4400 vydání. Jen schematicky připomeňme, že v první polovině 16. století vyšlo jen 15 % všech titulů. Dalších patnáct procent připadá na období 1551 – 1575 a zbylých 70 % pochází z poslední čtvrtiny 16. století.⁴⁰³ Bližší pohled na námi sledované období ukazuje do roku 1500 zhruba 3 položky ročně, 1501– 1541 pozvolna vystoupil průměr na 10 položek ročně a 1542 – 1547 dosáhl 20 položek ročně. Teprve v 2. polovině 16. století nabrala česká produkce rychlejší tempo a narostla až sedminásobně.⁴⁰⁴ Náklad se pohyboval řádově ve stovkách kusů, jak naznačují remitenda Klaudyánova *Herbáře* v roce 1521 (asi 300 kusů) a Nového zákona (asi 200 kusů).⁴⁰⁵ Beztak slabou bilanci ještě navíc vylepšují bohemikální zakázky vyprodukované v zahraničí, zejména v Benátkách či v Norimberku na počátku století, o nichž bude řeč v příslušné pasáži. Teprve po nástupu luterské reformace se ve větší míře začala kvantitativně rozvíjet domácí produkce tisků. Nikoli ovšem především v hlavních centrech země, ale významnou měrou na venkovských panstvích drobných šlechticů zejména z propagačních důvodů jako prostředek šíření idejí.

Statistické srovnání rukopisné a tištěné produkce ukazuje jasně patrný přechod od rukopisné k tištěné knižní tvorbě. Zatímco počet tištěných děl pomalu, ale jistě roste, rukopisná produkce zdatelně ustupuje. Přelom je naprosto evidentní v období kolem roku 1500, kdy produkce nových rukopisů výrazně klesá. Rukopisy byly nahrazovány knihami

---

⁴⁰² Nejnověji je materiál o dějinách raného českého knihtisku zpracován v souborném pojednání BOLDAN, Kamil – NEŠKUDLA, Bořek – VOIT, Petr: *Europa Humanitica – Bohemia and Moravia. Volume I. The Reception of Antiquity in Bohemian Book Culture from the Beginning of Printing until 1547.* Turnhout, Brepols 2014 (v tisku).

⁴⁰³ BAĐUROVÁ, Anežka – BOHATCOVÁ, Mirjam – HEJNIC, Josef: Frekvence tištěné literatury 16. století v Čechách a na Moravě, *Folia historica Bohemica* 11, 1987, s. 323-324.

⁴⁰⁴ VOIT, Petr: Český knihtisk mezi gotikou a renesancí, s. 376.

⁴⁰⁵ VOIT, Petr: Český knihtisk mezi gotikou a renesancí, s. 381.

tištěnými. Ovšem pohled do knihoven domácích vzdělanců, kteří měli možnost studovat v zahraničí, a seznámit se blíže s nejnovější tištěnou produkcí, ukáže, jak se domácí tištěná produkce mýjela s jejich bibliofilskými zájmy. Potřebná odborná díla, respektive krásnou literaturu, si raději pořizovali v originále a ve vyšší kvalitě, než nabízeli domácí tiskaři. Domácí českojazyčná čtenářská obec, odkázaná na tuzemské nižší vzdělání, případně na okleštěnou univerzitní výuku, nebyla na přelomu 15. a 16. století ještě dostatečně připravená na přijímání pestřejší produkce nad rámec biblí a základní teologické literatury, populární beletrie nebo praktických příruček. Pro kvalitnější literaturu, krásnou či odbornou, vydávanou česky zde ještě několik století chyběli autoři i dostatečně vyspělé publikum.

Tabulka 3

TISKOVÁ PRODUKCE V ČESKÝCH ZEMÍCH PODLE ŽÁNŘŮ			
	1470-1500	1501-1520	1521-1550
Bible a její části	7	5	19
Bible – apokryfy	1	7	11
Bible – příručky	1	1	3
Patristika		11	9
Katolická literatura		6	13
Protestantská a utrakvistická literatura		3	94*
Bratrská literatura		14	39
Polemika		11	27
Náboženská satira		2	5
Liturgika	4	2	19
Hagiografie	2		
Kanonické právo	1		
Píseň		1	6
Aktuality	3	13	42
Historie	3	3	15
Náboženská a mravní výchova	3	29	14
Beletrie renesanční		4	
Beletrie – knížky lidového čtení	4	5	2
Poezie příležitostná			16
Cestopis		3	2
Astronomie			4
Kalendáře/minuce	9	17	19
Slabikář			3
Mluvnice		5	7
Slovníky		4	8
Konverzace			11
Počty			3
Lékařství		4	12
Právo		5	14
Formuláře			2
Hospodářství			8

* 47 luteránská, 25 husitská, 18 novokřtěnských, 3 habrovanských, 1 zwingliánská

Součástí následujícího přehledu vývoje českého knihtisku je promítnutí rukopisné produkce do tištěné formy vydání. Porovnání obou způsobů fixace textu nám pomůže osvětlit, jakým způsobem byl tisk přijímán a hlavně k jakému účelu využíván. Pokusíme se zjistit, k jakému okruhu publikací byla vhodnější tisková podoba a kdy se lépe hodilo využít tradiční a osvědčený záznam rukopisný. Průmět povedeme v rovině chronologické a podle oborů. Rozdělení produkce typologicky podle žánrů nám pomůže osvětlit, jak vlastně soudobí tiskaři i čtenáři ke knihtisku přistupovali, jak ho vnímali a v čem mohli spatřovat jeho přínos.

6.4. Prvotisky – žánrová skladba a návaznost na rukopisnou produkci

Pro představu o kvantitě české prvotiskové produkce uvedeme několik statistických údajů. ^{6.4.} Předběžný statistický průzkum prvotisků v elektronické verzi katalogu ISTC ukázal ^{6.4.} ⁴⁰⁷ že ve 252 místech Evropy existovalo více než 1100 tiskáren. Tisková produkce rostla postupně a tempo se mírně zrychlovalo. Od počátku knihtisku do roku 1480 vzniklo ^{6.4.} ^{6.4.} přibližně 21 % prvotisků, v následujícím desetiletí vzniklo 29 % prvotiskové produkce a mezi lety 1491-1500 celá polovina všech prvotisků. Geografické rozložení ukazuje převahu Itálie (asi 9800 titulů, tedy 37 %) a Německa (8400, tedy 32 %), teprve za nimi následuje ^{6.4.} ^{6.4.} Francie (asi 5000 titulů, čili 19 %). V Čechách a na Moravě vzniklo celkem 66 titulů, tedy necelá čtvrtina procenta celkové prvotiskové produkce. ^{6.4.} ⁴⁰⁸ Dle nejnovějších vědomostí bylo ^{6.4.} ⁴⁰⁹ vytištěno v Čechách 40 prvotisků ⁴¹⁰ a na Moravě 26 prvotisků. ⁴¹⁰

^{6.4.} ^{6.4.} Před rokem 1500 vznikly tiskárny v celkem čtyřech českých a dvou moravských městech. ^{6.4.} Kromě Plzně a Prahy další historii knihtisku v Čechách tvořila epizodní tiskárna Martina z Tišnova v Kutné Hoře a Jana Alakrawa ve Vimperku, ⁴¹¹ na Moravě tiskárny v ^{6.4.} ^{6.4.} Brně a v Olomouci.

6.4.

⁴⁰⁷ ^{6.4.} <http://www.bl.uk/catalogues/istc/> .

⁴⁰⁸ VOIT, Petr: Encyklopedie knihy, s. 723.

⁴⁰⁹ ^{6.4.} JIRÁNKOVÁ, Emma: Soupis prvotisků českého původu, s. 275-277, uvádí extenzivně 44 bibliografických jednotek, z nichž však tři byly tištěny až po roce 1500 (dvě verze tzv. Dodatku k Pasionálu a Usnesení o policejním řádu) a dvě představují ve skutečnosti jednu vydavatelskou jednotku (Bible ^{6.4.} ^{6.4.} kutná se znakem a bez znaku).

⁴¹⁰ DOKOUPIL, Vladislav: Počátky brněnského knihtisku. Prvotisky. Brno 1974. DOKOUPIL, Vladislav: První tiskaři a některá příbuzná povolání v Brně v 15. století. In: Knih tisk v Brně a na Moravě (red. J. Kubicek), Brno 1987, s. 15-28. VOBR, Jaroslav: První brněnská tiskárna (1486-1489). In: Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400-1550. Sv. 2 Brno (ed. K. Chamonikola), Brno 1999, s. 524-535.

⁴¹¹ ^{6.4.} GELDNER, Ferdinand: Die deutschen Inkunabeldrucker. Erster Band: Das Deutsche Sprachgebiet. Stuttgart 1968, s. 233.

6.4.

6.4.

Počátky českého knihtisku jsou spojeny s činností pražské katolické konzistoře, která dočasně sídlila v Plzni, jedné z katolických bašt království. Jak ukázaly předchozí pasáže, katolické prostředí bylo tisku otevřenější a skutečnost, že nejstarší české tisky pocházejí z katolické Plzně a jsou iniciovány katolickou institucí, jsou zcela logickým vyústěním dosavadního vývoje.

Nejstarší doložený tisk českého původu jsou Statuta Arnošta z Pardubic, původně středověký zákoník platný pro pražskou arcidiecézi, vytištěný v Plzni 26. dubna 1476.⁴¹² Další program tiskárny nabízel kromě liturgické literatury i populární beletrii v českém jazyce. Výzkum filigránů v těchto tiscích nejen upřesnil dataci nejstarších tisků, ale zároveň naznačil možnost, že nejstarší plzeňská tiskárna působila ve dvou kratších obdobích. Nejprve byla zaměřená na latinské tisky mezi lety 1476 a 1479 s pracemi na zakázku pro dočasně umístěnou pražskou kapitolu (*Statuta, Missale Pragense, Agenda Pragensis*). Po návratu kanovníků do Prahy po roce 1479 se tiskárna soustředila na tisky české z první poloviny 80. let 15. století, které se již zaměřovaly na laické české obecnstvo (*Kronika Trojánská*, dvě vydání českého překladu *Nového zákona* a český překlad *Legenda Aurea* Jacoba de Voragine).⁴¹³

V Praze, přesněji řečeno v utrakvistickém Starém Městě pražském, se knihtisk objevuje díky katolíkově Martinovi z Tišnova⁴¹⁴ teprve jako třetí v pořadí po epizodní vimperské tiskárně Jana Alakrawa. Zásadní posun přišel s působením anonymního Tiskaře Pražské bible, kterému přisuzujeme celou jednu třetinu inkunábulí vydaných v Čechách.⁴¹⁵ Prioritou edičního programu Tiskaře Pražské bible byla základní náboženská literatura utrakvistické obce v českém jazyce (Bible, pasionál s „dodatky“, kancionál či modlitební kniha). Pražská bible mezi všemi inkunábulemi domácího původu zaujímá prvenství v počtu

---

⁴¹² URBÁNKOVÁ, Emma: Nejstarší prvotisky českého původu. In: Knihotisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory, Praha 1970, s. 49-50. Otázku prvního knihtisku vyřešila Urbánková na základě rozboru tiskových typů. Problematiku nejnověji shrnul BOLDAN, Kamil: Záhada Kroniky trojánské. Počátek českého knihtisku, Praha 2010. Vývoj sporu o dataci Trojánské kroniky naposledy shrnula ŠPIRKOVÁ, Pavla: Trojánská kronika v názorech badatelů. In: Scamna super missam. Sborník prací studentů a absolventů katedry historie FPE ZČU 1, 2008, s. 117-127.

⁴¹³ BOLDAN, Kamil: Filigranologie a datace nejstarších plzeňských tisků. Minulostí západočeského kraje XLVI, 2011, s. 55-57.

⁴¹⁴ URBÁNKOVÁ, Emma: Die Kuttenger Bibel unter den tschechischen Wiegendruckten. In: Kuttenger Bibel. Kutnahorská [!] Bible bei Martin von Tišnov. Bd. 2. Kommentare (ed. Reinhold Olesch, Hans Rothe). Paderborn-München-Wien-Zürich 1989, s. 77-130. VOBR, Jaroslav: Kdo byl prvním pražským knihtiskařem v roce 1487? Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků 13, 1996, s. 24-36. BOLDAN, Kamil: Písař a tiskař Martin z Tišnova. Studie o rukopisech 42, 2012, s. 7-31.

⁴¹⁵ BOHATCOVÁ, Mirjam: Otázky nad publikační činností pražských Severinů, Listy filologické 109, 1986, s. 99. Kompletní revidovanou bibliografii produkce Tiskaře Pražské bible přinesl VOIT, Petr: Český knihtisk mezi gotikou a renesancí I, s. 16-21.

dnes dochovaných exemplářů. Mimoto se Tiskař Pražské bible soustředil i na rychloobrátkové zboží a texty úřední povahy. Tento žánrový posun předznamenává orientaci českých tiskařů i v dalších letech. Zřejmě každý rok počínaje 1488 vydával Tiskař Pražské bible jednodlistové minuce vypracované pražskými univerzitními mistry. Jiný typ komerčně úspěšného zboží představovaly sněmovní artikule.⁴¹⁶ Dochovaný zlomek Ezopských bajek ukazuje na snahu tisknout populární literaturu. Mimo to Tiskař Pražské bible připravil ve dvou vydáních ca 1500 a 1513 basilejská Kompaktáta, jeden ze základních státoprávních dokumentů upravující postavení utrakvistické církve.

Na Moravě jsou počátky knihtisku spojeny také s činností zdejších katolických institucí, konkrétně olomouckého biskupství. Moravské prvotisky ve srovnání s českými se prezentují kvalitnějším provedením. Zatímco první čeští prvotiskaři (Tiskař Statut, Tiskař Pražské bible) se seznamovali s nejnovějšími metodami řemesla postupně během vlastní tvorby, na Moravu přišli již hotoví vyučení tiskaři s předchozí profesní historií a mohli nabídnout vyšší kvalitu díla typograficky srovnatelnou s běžnou evropskou produkcí. Mnohdy byly doprovázené velmi kvalitními dřevořezy. Prvním tiskem na Moravě je *Agenda Olomucensis* (1486), kterou na zakázku biskupství vytiskl v Brně Matthias Preinlein, původem z německého Ulmu. Preinlein se pak ve spolupráci s Konradem Stahelem, který předtím působil v Pasově a v Benátkách, soustředil na školskou potřebu (učebnice) a zakázky církevních institucí (odpuštěkové listy). Brněnská tiskárna si tak zajistila činnost na 15 let.⁴¹⁷

Stahel také vydal první moravský prvotisk opatřený ilustracemi, Thuroczovu *Chronica Hungarorum* (Brno 1488), jejíž výpravny aparát pozůstává z trůnicích uherských králů. Štočky s portréty byly zřejmě vyřezány na zakázku v Německu. Stahel s Preinleinem se původně obraceli jen k latinsky vzdělanému čtenáři, především na duchovenstvo, případně vzdělaný patriciát či aristokraty, povětšinou z Moravy. Ovšem regionální trh ani biskupské zakázky nedostačovaly k udržení souvislé tiskařské činnosti. Nepomohly ani výjimečné zakázky na zahraniční objednávku (*Missale Strigoniense* z roku 1491 je jediný

⁴¹⁶ URBÁNKOVÁ, Emma.: Prvotisky českých sněmovních artikulů. Ročenka Univerzitní knihovny v Praze 1966. Praha 1967, s. 136-153.

⁴¹⁷ Konrad Stahel a Matthias Preinlein v Brně tiskli rotundou a vlastnili dva její písmové stupně, Konrad Baumgarten po roce 1500 v Olomouci užíval dokonce pět různých písem. Podrobně k brněnským prvotiskařům DOKOUPIL, Vladislav: Počátky brněnského knihtisku. Prvotisky. Brno 1974. DOKOUPIL, Vladislav: První tiskaři a některá příbuzná povolání v Brně v 15. století. In: Knihťisk v Brně a na Moravě. Sborník z konference Brno – 4. září 1486. Brno 1987, s. 18-20. FLODROVÁ, Milena: K počátkům knihtisku v Brně. Brno v minulosti a dnes 6, 1964, s. 162-163. VOBR, Jaroslav: První brněnská tiskárna (1486-1499). In: Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400-1550. II. Brno. Ed. Kaliopi Chamonikola. Brno 1999, s. 524-535

prvotisk pocházející z českých zemí určený pro zahraniční potřebu) a v roce 1504 po ukončení činnosti Preinleinovy-Stahelovy tiskárny knihtisk na Moravě na čas umlká.

Prvotisky pocházející z českých tiskáren netvoří ani z hlediska kvantity ani žánrové pestrosti nijak zvlášť silnou skupinu. Nejpočetnější jsou minuce a kalendáře. Máme doloženo 9 kusů kalendářů a minucí počínaje rokem 1485. Počet jistě byl vyšší, protože šlo o rychloobrátkové aktuální tisky na jednolistu nebo několika málo listech, takže pravděpodobnost dochování je malá. Vycházely nejspíše každoročně. Tisky na tomto poli zřejmě dostatečně nasýtily potřeby zákazníků, protože od počátku tištěných kalendářů máme pouze jediný český rukopisný kalendář z roku 1495.⁴¹⁸

Celkem 7 vydání tvoří bible nebo biblické knihy. Jsou to dvě celé bible (Pražská a Kutnohorská), tři vydání Nového zákona a dva Žaltáře. V rukopisech byly uchovávány nejen celé biblické korpusy, ale také její části, ať už to byly Nový nebo Starý zákon samostatně či jen některé biblické knihy. Zde vývoj proběhl zcela podle očekávání. Proti 47 rukopisům do roku 1500 máme po roce 1500 doloženy pouze 3 případy. Jazykové rozložení biblických rukopisů je poměrně rovnoměrné. Zatímco do roku 1480 bylo 22 rukopisů latinských, 12 českých a jeden latinsko-německý, mezi lety 1481-1500 bylo 10 latinských a 11 českých. Celkově mezi lety 1450-1500 vzniklo 35 latinských a 24 českých biblických rukopisných textů a jeden latinsko-německý. Po roce 1500 už známe jen dva latinské a jeden český. U jednotlivých částí biblických textů jednoznačně převažují samostatná tištěná vydání Nového zákona nad Starým zákonem (13:1). Tady se jasně ukazuje význam novozákonní zvěsti pro reformační prostředí a potřeby liturgické praxe.

Liturgická literatura je zastoupena čtyřmi případy, z nichž dva tvoří liturgické knihy (Agenda a misál, vydané mezi lety 1476-79) a dva traktáty o svátosti oltární (Korandův a snad Bakalářův). Liturgická literatura, ať už praktická nebo teoretická, vykazuje nejmenší míru poklesu rukopisné produkce po roce 1500 z celé teologické literatury. Na dobu po roce 1500 připadá jedna třetina celé sledované rukopisné produkce. Jako příklad si vezmeme Misály, u nichž evidujeme 6 rukopisů z období 1480-1500 a 5 pro období po roce 1501. Důvod jednoznačně spočívá v neschopnosti domácích tiskařů připravit liturgickou literaturu dostatečně levně a typograficky adekvátně. Latinská liturgika byla zadávána do ciziny, ale nízké náklady nedostačovaly soudobým tuzemským potřebám. Významnou měrou se na

---

⁴¹⁸ SK, sign. DG V 3, fol. 1v-16v.

vysoké produkci rukopisů podílely graduály literárských bratrstev, které pro svou reprezentační úlohu vyžadovaly unikátní podobu, kterou mohl zajistit jedině rukopis.

Další žánrové skupiny už jsou zastoupeny pouze sporadicky. Čtyři zástupce má zábavná a beletristická literatura. Dvakrát byla vydána *Trojánská kronika* Guida de Columna. Tuto knihu nacházíme hned v pěti rukopisech, jejichž vznik spadá mezi roky 1459 – 1470, tedy žádný z doby po vydání tištěném. To platí i pro ostatní dvě položky, vydání *Ezopových Bajek* (1488?), u nichž máme dva rukopisy (cca 1470 a 1. polovina 80. let) a satirické básně *Podkoní a žák* (okolo 1498) známé z jediného rukopisu 1459. U historických děl máme tři položky. Breidenbachův *Život Mohamedův* má rukopisnou podobu ze 70. let 15. století, Breidenbachův *Traktát o Zemi svaté* z roku 1498, který z rukopisů neznáme, a z kroniky Jakoba Twingera von Königshofen máme zjištěny výpisky z poslední čtvrtiny 15. století.⁴¹⁹ Oblast aktuálních tisků, které se týkají zejména právního prostředí, má jen tři položky. Nedochované Artikule sněmovní z roku 1497 a dva tisky z roku 1500, které oba mají několik rukopisných kopií. Konkrétně jde o *Zřízení zemské vladislavské* s pozdějšími opisy⁴²⁰ a *Kompaktáta*, kde naopak známe rukopisné verze jen z doby starší.⁴²¹ Pouhé tři prvotisky máme i z oblasti náboženské a mravní výchovy, která tvoří významnou položku v rukopisné produkci i v tiscích doby pozdější. Velmi rozšířená mezi rukopisy byla Pseudo-Augustinova *Soliloquia* (tiskem 1484). Rukopisy najdeme v jazyce latinském⁴²² i v českých překladech.⁴²³ Traktát Pseudo-Tomáše Kempenského *O následování Krista Pána* vyšel tiskem 1498 a má dva rukopisné souputníky, pravděpodobně pozdější, protože oba se hlásí do počátku 16. století.⁴²⁴ Pouze Ficinova příručka *O tom, co mají všelijací lidé činiti* [okolo 1500] nemá svůj rukopisný protějšek. Hagiografii představuje *Pasionál* Jakuba de Voragine (po r. 1476 a 1495). Jeho rukopisné verze byly velmi časté, z námi sledovaného období se opět setkáváme s rukopisy pouze do konce 15. století.⁴²⁵ Jediný biblický apokryf *Život Adama a Evy*, [okolo 1498] má tři rukopisné varianty,⁴²⁶ biblická encyklopedie *Lucidář* má jedině zastoupení rukopisné přibližně ze 70. let. Výčet uzavřeme pohledem na nejstarší tisk v českých zemích, *Statuta synodalia Arnesti*

⁴¹⁹ SK sign. DF IV 43, fol. 74r-81v.

⁴²⁰ SK DC II 1, KNM I F 24, Tř B 5.

⁴²¹ NK XI C 9/183a-187b z poloviny 15. století a NK XI C 9/183a-187b z 50. let 15. století.

⁴²² NK I G 9/1-21b, 1467; SvJB 87 (sign. 76/95)/1v-21v, 1450-1500; NK V D 8/223b-239b; 1462-63; NK XII F 18/312a-356b, 1475; NK - minorité ČK - deponát, rkp. 12, 1450-1500.

⁴²³ SK DG V 3/159r-221v, 1498.

⁴²⁴ NK XVII F 44/1a-149b a NK XVII F 29.

⁴²⁵ NK I C 10/265ra-269ra; NK XVII D 8; Brno MZA E 6 (Rajhrad), sign. Hf 6.

⁴²⁶ 2 latinské z let 1463-77, respektive 1471 a česky z přelomu 15. a 16. Století.

(26. 4. 1476), k němuž máme čtyři rukopisy časově předcházející,⁴²⁷ takže v tomto případě můžeme konstatovat, že tisk šel zcela v souladu s požadavky doby.

6.5. Tisky 1501-1520

Období po roce 1500 navázalo na rozpačité počátky knihtisku z doby inkunábulí. Přestože tisku se stále věnovalo pouze několik jednotlivců, ti opatrně ohmatávali nové ediční i tiskové postupy. Jen několik podniků dosáhlo delší, nepřerušené kontinuity. Rychlejší rozvoj knihtisku a typografické inovace asi podvazovaly i malé zisky z omezeného domácího trhu. Typografické dědictví bylo minimální, vždyť čeští prvotiskaři disponovali jednou nanejvýš dvěma písmovými sadami, přičemž jen průměrné zahraniční tiskárny disponovaly 5 a více,⁴²⁸ což podvazovalo možnosti kvalitnějšího typografického vyjádření. Personální chudost byla ještě zesílena tím, že patrice a matrice přecházely mezi tiskárnami po ukončení řemesla, takže slábla konkurence, která motivuje ke kvalitnější práci. Celkově nižší typografickou úroveň díla zdědily české tiskárny z prvotiskového období, kdy se tiskaři museli vyrovnat s příklonem k národnímu jazykově českému programu a s latinskou konkurencí.

Plzeňský tiskař Mikuláš Bakalář pokračoval v tiskařské tradici v katolické Plzni.⁴²⁹ Vzdělání získal na krakovské univerzitě, kde se jistě setkal s humanismem. Je otázka, jestli tento zájem ho přivedl do Plzně, která jako katolické město měla blíže k latinizujícím vlivům a potažmo k humanismu, ačkoli Praha se nabízela lákavější jako hospodářské a politické centrum. Přestože byl vybaven vyšším vzděláním a měl možnost přiblížit humanismus českému čtenáři, jeho tiskařská činnost se podřídila potřebám soudobých českých čtenářů.

Mikuláš Bakalář vůbec poprvé v dějinách českého knihtisku pojal ve své produkci takřka celý žánrový terén soudobé rukopisně šířené četby.⁴³⁰ Bakalářova produkce byla dostatečně levná a zaměřená na zábavu a poučení. Pro bohaté patricije i méně majetné měšťanské vrstvy tiskl jak katolickou literaturu teologickou a nábožensky výchovnou, tak vzdělavatelskou, mravně výchovnou a zábavnou. Náboženské literatuře byla věnována asi

---

⁴²⁷ 3 jsou datovány do 50. let 15. století: NK V G 13/13a-51b, KNM XVI E 21/141v - 170r, NK XIV E 26/125a-148b, jeden do 2. poloviny 15. století 2 CK 6.

⁴²⁸ VOIT, Petr: Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí I. Severinsko-kosořská dynastie 1488-1557, Praha 2013, s. 373.

⁴²⁹ O Mikulášovi Bakalářovi nově VOIT, Petr: Mikuláš Bakalář jinak. In: Kniha: zborník o problémech a dejinách knižnej kultúry. Martin 2012, s. 69-108.

⁴³⁰ Z celé Bakalářovy produkce chybí rukopisný soupeř jen u traktátu Jana Gualensis O čtyřech stěžejních ctnostech a tříjazyčný slovník.

jen třetina edičního programu. Ze světské literatury tvoří asi polovinu známé produkce středověká beletrie, která byla lákavá díky zábavné složce poutavých příběhů. Takto silná a vlastně už programová revitalizace starší literární vývojové vrstvy je u nás v rané tištěné produkci zcela ojedinělá, i když má svoji oporu v setrvalé čtenářské oblibě, kterou dokazují desítky opisů pořízených ještě během 15. století. Zaměření na prověřenou zábavnou literaturu ovšem mělo příčinu i v malém výběru kvalitních textů soudobých, mezi nimiž se díky konzervativnímu ladění utrakvistických autorů ani žádná soudobá zábavná próza neujala.

Vítanou novinkou v české knižní produkci, za níž opět vděčíme Mikuláši Bakalářovi, byly cestopisy, slovníky a učebnice, které již na Moravě dříve tiskl Matthias Preinlein. Mezi cestopisy zaujala žhavá novinka o objevení Nového světa i český překlad Mandevillova putování z počátku 15. století. Naučná literatura také směřuje osvědčené tituly, jako encyklopedický *Lucidář*, který byl kvůli své středověké koncepci v době počínajících humanistických studií už na ústupu, tak trojjazyčný věcně uspořádaný slovníček, který se dočkal díky mnoha pozdějším přetiskům velké popularity. Jak ukazuje jeho produkce, Mikuláš Bakalář chtěl udržet krok se vkusem publika a byl si vědom jeho zatím nedostatečné schopnosti k recepci náročnější četby, byť přeložené do domácího jazyka. Proto vydával jen okrajově antickou a patristickou literaturu. Mimo to mu k výrobě „vyšší“ beletristické literatury chyběli schopní editoři, kteří by formou překladatelských marginálií a samostatných vysvětlivek přiblížili starověké realie málo zkušenému anebo zcela neznalému čtenáři. To je ovšem rys společný celému ranému tiskovému období v Čechách.

Na ediční program Mikuláše Bakaláře zpočátku navázal Pavel Olivetský z Olivetu. Během roku 1507 vyšly u něho v Litomyšli české verze děl svatého Cypriána a svatého Bernarda z Clairvaux, středověké veršované *Rozmlouvání člověka se Smrtí*⁴³¹ nebo překlad *Rozmlouvání Filaléta s Pravdou* italského humanisty Maffea Vegia.⁴³² Olivetský ale již koncem roku 1507 osvětově zaměřenou vydavatelskou linii opustil a zvolil si novou dráhu produkce zaměřené na úzce konfesionální zájmy jednoty bratrské. Začal vydávat základní bratrské apologetické spisy, kterými hájil existenci jednoty bratrské její biskup Lukáš Pražský.

---

⁴³¹ VOIT, Petr: Nové pohledy na veršovanou skladbu *Rozmlouvání člověka se Smrtí*. *Listy filologické* 107, 1986, s. 166-174.

⁴³² BOHATCOVÁ, Mirjam: Druhé české zpracování motivu o putování Pravdy (český překlad dialogu Maffea Vegia). *Listy filologické* 85, 1962, s. 162-172.

Mimo to Olivetský jako první český tiskař vydal roku 1509 a 1510 dvě drobná dílka Jana Husa a tak opatrně uvedl předního českého reformátora na pole českého tisku.⁴³³ V konfesně vyprofilované produkci pokračoval Olivetský i nadále. Roku 1521 tiskl Martina Luthera a 1524 – 1525 spisy dvou pražských luteránů Martina Hánka a Matěje Poustevníka.

Další posun v české tiskové produkci je spojen s Mikulášem Konáčem z Hodiškova.⁴³⁵ První novinkou bylo spojení tiskařské činnosti s Konáčovou vlastní literární a překladatelskou činností i s vedením knihkupecké živnosti. Konáč ale osvěžil i editorské postupy. Nejenže dobře znal humanistické formy ediční činnosti, ale jako první český editor a tiskař je dokázal českému publiku náležitě zprostředkovat. Zcela běžně zařazoval předmluvy a dedikace, které pro českou vydavatelskou praxi počátku 16. století nebyly sice úplnou novinkou, ale také nebyly běžně užívané. Již od samého počátku své činnosti aplikoval osobní přístup k jednotlivému čtenáři, kterého důvěrně oslovoval „máš tuto, Čechu milý“ a loučil se s ním slovy „mějž se dobře“. Ve svých předmluvách z pozice konzervativního utrakvisty kriticky poukazoval na rozpor mezi obrazem ideální společnosti a její skutečnou podobou s cílem uchovat obecné dobré, neboli „svornost, jednotu a řád“.⁴³⁶ Mikuláš Konáč vykonal další pokrokový čin, když původní i přeloženou českou literaturu nejen šířil mezi nižšími vrstvami měšťanstva, ale také dbal na usnadnění četby a zároveň chtěl čtenáře k pravidelné četbě motivovat.⁴³⁷

Mikuláš Konáč zprostředkoval českému čtenáři široké spektrum literatury od antických autorů, přes středověkou literaturu po soudobé autory. Díky jeho moralistně výchovným záměrům se český čtenář vůbec poprvé mohl prostřednictvím knihtisku seznámit se starořeckým literárním dílem, překládaným ovšem podle latinské verze. Vlastními překlady uvedl do českého prostředí formu lukiánských dialogů (dialog Terpsiona s Plutonem, dialog o válečnickovi, pseudolukiánské rozmlouvání Charona s Palinurem)⁴³⁸ a v roce 1509 vytiskl ještě svůj překlad z Theofrasta. Vedle řeckých klasiků nabídl Konáč českému obecenstvu i překlady renesančních italských autorů (Petrarca, Boccaccio, *Historia*

---

⁴³³ DAŇHELKA, Jiří: Litomyšlská vydání Husových spisů. In: Pocta dr. Emmě Urbánkové. Spolupracovníci a přátelé k 70. narozeninám (red. Pavel R. Pokorný). Praha 1979, s. 35-52.

⁴³⁵ KOPECKÝ, Milan: Literární dílo Mikuláše Konáče z Hodiškova. Praha 1962.

⁴³⁶ KONÁČ z Hodiškova, Mikuláš: Dialogus, v kterémž Čech s pikhartem rozmlouvá. Praha, Mikuláš Konáč z Hodiškova 1515 (Knihopis 4273), fol. A3b.

⁴³⁷ BURLEIGH, Walter: Životové a mravná naučení mudrcuo. Praha, Mikuláš Konáč z Hodiškova 1514 (Knihopis 1371), fol. N8b. „nechceš-li hlupý na světě zuostati, || nebyvejž skúpý múdrosti zjednati, || čtíz mudrce sobě a nebudeš robě, || pravímť já tobě“.

⁴³⁸ NOVÁK, Arne: Lukianovy ohlasy v literatuře české, Listy filologické 37, 1910, s. 28-29; KOPECKÝ, Milan: Literární dílo Mikuláše Konáče z Hodiškova. Praha 1962, s. 43-48.

Bohemica Aenea Silvia Piccolominiho⁴³⁹). Stejně jako Theofrastovy morálně naučné charakteristiky i výběr příběhů z *Decameronu* je pečlivě podřízen moralizujícímu záměru a má psychologizující ráz a beletristické hledisko je druhořadé,⁴⁴⁰ takže produkce konvenovala se soudobou náladou. Po prvních nesmělých krocích mimo rámec zaběhlého myšlení utrakvistické společnosti ovšem Konáč narazil s pokusy o otevřenější pohled na soudobou společnost a kvůli *Rozmlúvanie o vieře* a jiným edicím, jež však dnes neznáme, narazil na mocenský odpor, který mu sebral dosavadní mladické iluze o možnostech prosazení myšlenek tolerance.⁴⁴¹ Konáč pochopil, že pro udržení své živnosti se nemůže stavět proti náladám své vlastní obce a přidal se k početnějšímu táboru netolerantních utrakvistů. Krátce sice postupoval v souladu s Všehrdovým požadavkem na obohacení české literatury základními prvky pohanské a křesťanské tradice a vydal překlad výtahu z obšírného spisu *Institutionarum divinarum libri septem* raně křesťanského filozofa Lactantia Firmiana,⁴⁴² ale fakticky se tak vrátil k tradiční produkci, která neprovokovala autority. Po roce 1511 se Konáč více než jako humanista profiloval jako zastánce konzervativní podoby utrakvismu, namířené jak proti jednotě bratrské, tak později ve 20. letech proti vzestupu pražských radikálů, ovlivněných luterstvím, a jeho tisky byly více politicky, nábožensky i literárně konformní.⁴⁴³

Ve Všehrdově linii, totiž prostředkovat zahraniční myšlenkové proudy domácím čtenářům neznalému latiny, pokračoval po Konáčově ústupu od problematičtějších témat tiskař Oldřich Velenský z Mnichova v tiskárně v Bělé pod Bezdězem. Vydavatelský profil bělské tiskárny se v mnoha ohledech nápadně shoduje s edičními aktivitami Frobenova basilejského kruhu (Erasmus, Ficino, Lucianus, Luther), jimž ostatně podléhala většina soudobých tiskařů. Také Velenského tiskařský signet parafrázuje signet tiskaře Josse Badeho. Nabízí se tedy otázka případného Velenského studia v zahraničí (Paříž, Basilej, Německo), ale pozitivní důkaz žádný nemáme.

---

⁴³⁹ *Historia Bohemica* předního odpůrce českého utrakvismu Aenea Silvia Piccolominiho byla v Čechách známa v rukopisné podobě, novoměstský písař Prokop z ní bohatě čerpal pro svou *Kroniku*. První rukopisný překlad pořídil roku 1487 brněnský kanovník Jan Húska. KOLÁR, Jaroslav: Poznámky k nejstaršímu českému překladu Historie české Eneáš Silvia, in: Husitství - reformace - renesance III. Sborník k šedesátým narozeninám Františka Šmahela, Praha 1994, s. 807-813.

⁴⁴⁰ Antika a česká kultura, s. 79, 80, 238-243.

⁴⁴¹ KONÁČ z Hodiškova, Mikuláš: Dialogus, v kterémž Čech s pikhartem rozmlúvá. Praha, Mikuláš Konáč z Hodiškova 1515 (Knihopis 4273), fol. A3a se pisatel označuje jako „chudý nic nemaje“.

⁴⁴² KOPECKÝ, Milan: Humanista z Vysočiny. Žďár nad Sázavou 1971, s. 5-6; IDEM: Antika a česky psaná literatura od konce husitství do Bílé hory. In: Antika a česká kultura. Red. Ladislav Varcl. Praha 1978, s. 243, 246-247.

⁴⁴³ FERNÁNDEZ COUCEIRO, Eduardo: Český utrakvistický humanismus v literárním díle Mikuláše Konáče z Hodiškova. Praha 2011, s. 17, 56-57, 76-77; HALAMA, Ota: Mikuláš Konáč z Hodiškova jako konzervativní utrakvista, v tisku

Velenský publikoval tiskem svoji vlastní produkci, jejímž těžištěm byly české překlady antických i soudobých myslitelů. Na rozdíl od Všehrda, který doporučoval překládat volně a podle smyslu, Velenský otrocky přesně a toporně převáděl latinské předlohy do národního jazyka, a to až na úkor jazykové srozumitelnosti. Podobně jako Všehrd nebo Řehoř Hrubý se věnoval šíření mravněvýchovných textů a kritice mravů a sociálního řádu společnosti (Lúkianovy satiry o *Kronovi* a *Kratochvilní spolu i užiteční listové a žaloby chudých a bohatých*), přeložil i Ficinův spis tepající nectnosti přímo v lůně římské církve (*Spis vtipný, kterak Pravda k kardinálu Riarovi přišla*).⁴⁴⁴ K protipapežské polemice přispěl vydáním *Rokovanie dvú osob, Paškvila a Cyra*,⁴⁴⁵ na stejné téma publikoval pod latinizovaným jménem Ulrich Velenus Minhoniensis příspěvek *Petrum Rhomam non venisse*, který vyšel snad v Augsburgu u Silvana Otmara,⁴⁴⁶ a paralelně též bez letopočtu možná v Basileji snad u Cratandera.⁴⁴⁷ Velenský v ní dokazuje, že římský papež není nástupcem apoštola Petra, neboť ten do Říma nikdy nevkročil a ani tu nebyl umučen.⁴⁴⁸ Polemiku o svrchovanosti moci církevní a moci světské obohacuje další Velenského překlad v zahraničí oblíbeného a často vydávaného *Spolurozmlúvaní svatého Petra apoštola a nejsvatějšího Julia Druhého papeže*.⁴⁴⁹

Ve službě čtenáři Velenský nešetřil námahou, jak dokládá jeho edice překladu *Rukověti křesťanského rytíře* Erasma Rotterdamského. Poněvadž Erasmův text se často opíral o antické a prvokřesťanské literární prameny, Velenský vyšel vstříc laickému čtenáři a svou edici oproti originálu nově doplnil vysvětlivkami. Velenského vysvětlivky jsou nejrozsáhlejší text o antice publikovaný u nás během 16. století tiskem. Většina z nich se týká pohanské mytologie a menší část připadá na objasnění idiomů a přísloví. Byl u nás prvním, kdo tento editorský postup zvolil. Další Velenského prvenství je vydání překladu Lutherova kázání *O velebné svátosti svatého pravého těla Kristova*. Je to vůbec nejstarší

⁴⁴⁴ Knihopis 2464. Jednu z možných latinských verzí z roku 1519 viz VD16 F 936 (bez přidaných regulí Piky della Miranduly). Blíže PRAŽÁK, Emil: České humanistické překlady z Marsiglia Ficina. Listy filologické 82, 1959, s. 320-324.

⁴⁴⁵ Knihopis 14878. Latinské verze z roku 1520 na německojazyčném území viz VD16 P 833-834. Dialog nově zpřístupnil KOLÁR, Jaroslav (ed.): Zrcadlo rozděleného království. Z politických satir předbělohorského století v Čechách. Praha 1963, s. 58-70.

⁴⁴⁶ VD16 V 504.

⁴⁴⁷ VD16 V 505.

⁴⁴⁸ MOLNÁR, Amedeo: Boleslavští bratři. Praha 1952, s. 47 dokládá, že Velenský ovšem nebyl první, kdo u nás popřel Petrovu přítomnost v Římě. Krátce před ním to byli Vavřínek Krasnický i Lukáš Pražský. Molnár připouští, že právě „Lukáš mohl Velenského podnítit“.

⁴⁴⁹ Knihopis 15625. Latinské verze ca 1519 na německojazyčném území viz VD16 L 1513-1517.

překlad Lutherova díla do jiného národního jazyka vyjma němčiny.⁴⁵⁰ Další Lutherova díla v češtině publikoval Pavel Severin v Praze až během listopadu 1520 a Pavel Olivetský v Litomyšli 1520 bez denního data. Jiný Velenského překlad z Lutherova latinského díla vznikl 1522 čili dříve nežli německý (1524) a nazývá se Výklad o Antikristu na vidění Danielovo. Rozmnožil ho však Severin, protože Velenský byl tou dobou už bez tiskárny.⁴⁵¹

Z výše uvedené řady tiskařů, kteří provozovali své řemeslo především jako svůj významný zdroj obživy, vystupuje osoba lékaře Mikuláše Klaudyána.⁴⁵² Klaudyán je podle všeho prvním představitelem tiskaře, který v Německu je známý jako Privatdrucker. Označuje se tak tiskař, který vedl svoji tiskárnu jako přidruženou činnost ke svému hlavnímu povolání. Tiskárna pro něj nebyla hlavním zdrojem obživy, ale spíše příležitostí pro výrobu knih podle svého uvážení a pro svou potěchu. Před započítím vlastní tiskařské činnosti se Mikuláš Klaudyán zapojil do knižní produkce jako nakladatel, který zadával zakázky tiskárně Hieronyma Höltzela v Norimberku (bratrská *Apologie* 1511 sestavená Lukášem Pražským,⁴⁵³ útěšný spisek pro umírající Lukáše Pražského 1517 a téhož roku *Knieha lékařská, kteráž slove Herbář aneb Zelinář*). Na začátku roku 1518 ovšem norimberská městská rada z politických důvodů vydala zákaz publikování knih v češtině a Klaudyán byl vyhnán zpět do Mladé Boleslavi.⁴⁵⁸

Klaudyán svou publikační činností vychází vstříc čtenářským zájmům dobře situovaných měšťanských soukromníků. Žánrový výběr jeho boleslavských publikací ukazuje na převládající zájem o patristické spisy s morálně vzdělavatelským obsahem a filosofickým nádechem. V souladu s dobovou oblibou patristické literatury novátorsky uvedl českému čtenáři též myšlenky o pokoře dvou prvokřesťanských filozofů (Hermasův *Pastýr*⁴⁵⁹ a výbor z šesté knihy Lactantiovy obrany křesťanství *Divinarum institutionum*,

---

⁴⁵⁰ Francouzské, dánské a holandské překlady počínají vycházet vesměs roku 1521, první anglické a italské se objevují ve 30. letech 16. století.

⁴⁵¹ Knihopis 5127. Latinské verze z roku 1521 viz VD16 L 3704-3706. ZUMAN, František: Českobratrská tiskárna v Bělé, s. 3 mylně dedukuje, že Velenský překlad vydal ve vlastní pražské tiskárně.

⁴⁵² Nejnovější literatura: BOHATCOVÁ, Mirjam: Vydavatel a tiskař Mikuláš Klaudyán (Norimberk 1511 – Mladá Boleslav 1519). Časopis Národního muzea, ř. hist. 148, 1979, s. 33-67.

⁴⁵³ VD16 A 3139. VOIT, Petr: Encyklopedie knihy, s. 369-370. Bibliografický přehled Höltzelovy produkce určené Českým zemím nově podává VOIT, Petr: Role Norimberku při utváření české a moravské knižní kultury první poloviny 16. století. Documenta Pragensia 29, 2010, s. 389-457, zvl. 429-438. O přínosu norimberské, resp. Höltzelovy písmové kultury pro české a moravské tiskárny nově VOIT, Petr: Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století. Bibliotheca Strahoviensis 10, 2010, s. 105-202, zvl. 180-181.

⁴⁵⁸ SPINA, Franz: Tschechischer Buchdruck, s. 43-44 a v přetisku též BOHATCOVÁ, Mirjam: Vydavatel a tiskař Mikuláš Klaudyán, s. 38.

⁴⁵⁹ Knihopis 2962 (k tomu srov. VD16 H 2453 – Hermas vydaný latinsky pouze ve Štrasburku 1522). Další české vydání v novém překladu pořídil až SUŠIL, František: Spory sv. Otců apoštolských. Brno 1837.

kteřou vydal pod názvem *O pravé poctě Boží*.⁴⁶¹ K Lactantiovi je připojena adaptace Senekova dialogu *De ira* čili *O hněvu*.

Na Moravě pokračoval v tiskové tradici Němec Konrad Baumgarten, který předtím provozoval řemeslo v Gdaňsku. Přijel do Olomouce na pozvání Augustina Käsensbrota a vydával opět tisky v latině a v němčině. Pracoval v letech 1500-1503 na zakázku pro olomoucké biskupství a tisknul polemické a dogmatické práce určené k jeho rekatolizačním snahám. Baumgartenova práce byla kvalitnější než soudobé tisky české, protože používal několik druhů tiskového písma. Po Baumgartenově odchodu a epizodním působení Libora Fürstenheina (1504) tiskařská činnost na Moravě na dlouhá léta utichá.

6.6. Porovnání tištěné a rukopisné produkce

Průzkum tisků raného období zahájíme opět u biblí. Prvotisková vydání zřejmě byla dostatečná, protože máme již pouze jediné vydání celé bible (Benátská), dvě vydání Nového Zákona a dvě vydání výběru biblických knih. Jenom pro úplnost opakuji výše uvedené skutečnosti, že po roce 1500 máme doloženy jen 4 bible rukopisné, po dvou českých a latinských. Vidíme tedy na první pohled jasný ústup od rukopisu, který nám potvrzuje na druhé straně převažující produkce tištěná, konkrétně 5 vydání prvotiskových a 23 vydání starých tisků do roku 1550. Z tisků ovšem pouze 5 připadá na dobu do roku 1520 (mezi nimi pouze jediné celé vydání tzv. Benátské bible z roku 1506 a jediná reedice Nového zákona Tiskaře pražské bible z roku 1513). Prvotisková vydání biblí (2 vydání úplné bible – Pražské a Kutnohorské – a 3 vydání Nového zákona) zřejmě byla natolik rozšířená, že i s pomocí Bible benátské na dvě desetiletí byla potřeba produkce biblických textů uspokojena. Z apokryfních biblických příběhů se opakuje vydání *Života Adama a Evy* (1502) a Bakalářovo vydání *Testamentu anebo Kšaftu dvanácti patriarchův* z počátku století. Testament má také bohaté rukopisné zázemí s 5 nalezenými případy z 2. poloviny 15. století, z nichž čtyři jsou datovány mezi roky 1460 a 1470. Petrarkovo dílo *Sedm žalmuov kajících* má také rukopisnou předlohu.

Největší konvergenci vykazují dvě skupiny: patristická literatura a náboženská a mravní výchova. Patristická a středověká literatura je v produkci raných tisků zastoupena 6 autory (Johannes Chrysostomus, Cyprianus, Augustinus Aurelius, Lactantius, Hermas a Bernardus Claraevallensis). Pouze Pseudo-Bernardův spis *O boji duchovního Jeruzaléma s*

---

⁴⁶¹ Knihopis 4658 (VD16 ZV 9338 – Lactantius vydaný snad v Kolíně nad Rýnem ca 1518). Další, nezměněné české vydání pořídil až editor František Faustín Procházka v Praze 1786 (Knihopis 4659 a 4660).

Babylónskými není doložen v rukopisné podobě, přestože zájem o Bernardovo dílo byl v českém prostředí značný i během 2. poloviny 15. století, jak ukázal průzkum rukopisů. Totéž platí i pro patristickou literaturu, takže souběžná produkce není nijak překvapivá.⁴⁶²

Méně překryvů také vykazuje obor náboženské a mravní výchovy, kde jsou zahrnuty zejména soudobé texty týkající se morálky, obecného dobrého, mravně naučné texty jako knížecí zrcadla a podobně. V tomto žánru tiskaři ve větší míře sahají po textech soudobých autorů a ponechávají stranou tradiční texty, dosud předávané v rukopisech. I zde se projevuje jinde nebývalý odklon českých tiskařů od snahy konzervovat osvědčené texty a tendence k využití tisku k šíření aktuálních textů.

Na prvním místě uvedme druhé vydání Ficinova *O tom, co mají všelijací lidé činiti*, o němž byla již zmínka u prvotisků. Do tisku se dostalo i v Evropě rozšířené Petrarkovo dílo *Kniha dvoje o lékařství proti Štěstí a Neštěstí*. Patřilo k jednomu z nejčastěji vydávaných děl své doby, takže si samozřejmě našel své místo i na českém knižním poli, přestože nemáme žádný úplný rukopis tohoto díla dochován, nejspíše kvůli jeho rozsáhlosti. Pro převod do tištěné podoby byly oblíbené moralistické spisy Albertana z Brixenu. Velmi rozšířené byly *Knížky o řádném mluvení a mlčení* (vydány 1502); máme pět jejich verzí českých rukopisů od roku 1462 do počátku 16. století a jednu latinskou verzi z roku 1471. *O lásce a milování Boha a bližního* (1502) má dvě rukopisné verze české a tři latinské. Všech pět spadá do druhé poloviny 15. století, přičemž tři jistě do 60. let. V obou médiích byly zastoupeny několikrát i Burleighovy *Životové a mravná naučení mudrců*.⁴⁶³ Poslední souběh máme i u Pseudo-Isokratovy *Řeči k Démonikovi*. Tato literatura byla poměrně často vydávána tiskem, protože pro její odbyt bylo domácí čtenářské publikum nejlépe připraveno.

6.7. Tisky 1520-1550

V první polovině 16. století vzniklo v Čechách i na Moravě více drobných tiskáren mimo velká města (čili ne v královských, ale v poddanských městech s nonkonformním vyznáním), které jsou většinou spojeny s produkcí pro různé nekatolické konfesijní skupiny, především pro jednotu bratrskou. Často se více než o obchodní aktivitu jednalo o

---

⁴⁶² Liber de reparatione lapsi (NK, sign. XII F 18/175b-193b); Knihy o napravení padlého (NK, sign. XVII H 11/1a-62a); Knihy, že žádný nemuž uražen býti (NK, sign. XVII H 11/63a-107b); De eo, quod nemo possit laedi ab alio nisi a se ipso (KMKP N IV). Cyprianus, O potupení světa (KMKP A LXXXI; NK XVII H 11/108a-124a; NK I F 18/260b-263b). Augustinus, Traktát o marnostech světa (TPra tisk č. 20; NK VII G 2/56a-61a); Lactantius: O pravé poctě Boží (NK XVII E 11/329a-392a).

⁴⁶³ Praha, Mikuláš Konáč z Hodiškova 1514 (Knihopis 1371) (SvJB 121 (sign. 110/119)/54r-117r; KNM X E 6/163r - 211v; KNM III F 3/1r - 13v; NK XVII E 14/164b-224b; NK V F 15/ 1a-40b) .

propagačně náboženské zájmy. Luteránská území na severozápadě Čech byla literaturou zásobována především ze sousedního Saska. Vydavatelský program většiny českých tiskáren byl roku 1520 přeorientován k podpoře luterství a obnovování zábavné a mravoučné české středověké literatury se až do poloviny 16. století vzdal.

Příznačné konfesní vyhranění českého tisku je počátek působení tiskárny severinské na počátku 20. let 16. století.⁴⁶⁴ Severinská tiskárna je přímou dědičkou dílny Tiskaře Pražské bible. Personální vazba mezi oběma podniky existovala již dříve, protože kramář a konšel Severin spolupracoval již s Tiskařem Pražské bible. Tiskař Pavel Severin předznamenal nástup jedné žánrově konfesijně vyhraněné literatury, která bude charakteristická pro následující období. Roku 1520 vydal překlad Lutherova spisu *Kázání...na desatero přikázání Boží*.⁴⁶⁵ Vydavatelský model tiskárny, která poprvé u nás měla podobu tiskařské dynastie,⁴⁶⁶ zahrnoval edice základní literatury náboženské (včetně biblí), mravně naučné, historické, lékařské, právnické i administrativní. Jednotčím rysem je, že severinsko-kosořská tiskárna se orientovala především na soudobou tvorbu, nezaměřovala se na konzervaci předchozího dědictví, snad s výjimkou dvou vydání bible.⁴⁶⁷

Severinská tiskárna převzala prapor na pomalé cestě přechodu české typografie od pozdně gotické k renesanční typografii. Pavel Severin cílevědomě rozšířil svoji zásobu na jedenáct písmových sad, které mu dovolovaly lépe pracovat s vizuální stránkou tištěného textu. V návaznosti na práce Tiskaře Pražské bible, který opatroval některé tisky ilustracemi, většina tisků severinsko-kosořské tiskárny je vybavena dřevořezy. Nepoužívaly se jen přejaté štočky, jak bylo z ekonomických důvodů obvyklé, ale takzvaný Severinský ateliér pořizoval i vlastní kolekce, například pro vydání Hájkovy *Kroniky české*. Vrcholným dílem tiskařské dynastie měla být výpravná *Kozmografia česká* (1554), která však byla nad finanční možnosti Jana Kosořského a výsledný produkt trpí značnou nevyvážeností.

V tradici plzeňského tisku po Mikuláši Bakalářovi pokračoval Jan Pekk, který se nejprve pohyboval v okruhu norimberské tiskárny Hieronyma Höltzela jako spolunakladatel latinsko-česko-německých Catonových průpovědí a jednoho českého mravně výchovného dialogu a podílel se i na vydávání katolické výchovné, školní a zábavné literatury, nejčastěji

---

⁴⁶⁴ VOIT, Petr: Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí I.

⁴⁶⁵ V následujících třech letech vytiskl ještě pět dalších Lutherových kázání.

⁴⁶⁶ Po Pavlovi Severinovi pěstoval řemeslo jeho zeť Jan Kosořský z Kosoře. V jiné tiskárně působil Pavlův příbuzný Jan ml.

⁴⁶⁷ Jan Kosořský se na osvědčenou literaturu obrátil po zrušení zákazu knihtisku v důsledku stavovského povstání, když vydal rukopisně často tradovaný *Život Adamův* (1553).

na objednávku nakladatele Jana Mantuána Fencla. Pekkovy aktivity v Plzni, kde začal provozovat řemeslo po roce 1526, jsou doposud doloženy 18 tisky.⁴⁶⁹ Pekk sázel na jistotu u čtenářsky prověřených titulů, které převzal od svého předchůdce Bakaláře, i mezi díly, která úspěšně vydal Höltsel nebo jiní norimberští řemeslníci.

Pekkovy edice mravněvýchovné literatury se řadily ke snahám kultivovat ctnosti jednotlivce a skrze něho společnost jako celek a navázaly tak na ediční linii, počínající u utrakvistického Tiskaře Pražské bible a u katolíka Mikuláše Bakaláře. Přestože s Pekkem spolupracoval humanista Jan Mantuán Fencl, vydávání humanistických překladů antických děl bylo více než okrajové. Údajnou starověkou moudrost prezentovaly rady alegorizovaných zvířat a ptactva nebo časem prověřené tematické středověké antologie.⁴⁷⁰ Nejsilněji se k praktické morálce vyslovilo Pekkovo vydání *Knihy výborné*, kterou Josef Macek v předmluvě novočeské edice přiléhavě označil za první „jagellonskou čítankou antické moudrosti“.⁴⁷¹ V předmluvě k antologii je uvedena pasáž, která souznívala s Všehrdovým požadavkem překládat do češtiny starověkou i soudobou literaturu. Předmluva totiž vzpomíná egyptského krále Ptolemaia II. Filadelfa z 2. století př. Kr., který „veliké náklady učiniv do všech téměř krajin světa mezi rozličné národní a jazyky, ptaje se na nich na všecka liternie písma lidská, která by kde nalezena býti mohla, aby je on také v své bibliotéce měl“, včetně řecké Septuaginty, k níž král, „aby vždy kanceláři svú doplnil, zjednal sobě sedmdesáte vykladačův, vyložil ta všecka písma v svú řeč“. Stejně tak, jak antologie povstala díky zájmu aristokrata, první tištěné vydání finančně zajistil vzdělaný vladyka Václav Hejda z Častrova. Edice se tak řadí k pokusům o kultivaci měšťanstva vycházející z vyšších osvícených kruhů, nikoli ještě z jeho středu. Zatímco sociálně vyhraněný žánr středověké výchovné rady měl mezi šlechtou zajištěné publikum, Pekkovo tištěné vydání přispělo k šíření tohoto druhu literatury v měšťanském prostředí. Díky oblibě a z nedostatku jiné podobné literatury vznikly později, kdy společenská recepce antického

⁴⁶⁹ BOHATCOVÁ, Mirjam: Norimberský a plzeňský tiskař Hans (Jan) Pekk, s. 211-218 registruje k roku 1976 pouze 13 tisků. O nálezech dalších pěti edicí viz BOHATCOVÁ, Mirjam: Unbekannte, in Regensburg entdeckte Pilsner Druke aus dem 16. Jahrhundert. Germanoslavica. Zeitschrift für germano-slavisches Studien 1 (6), 1994, s. 11-22 a BOLDAN, Kamil: Dva neznámé plzeňské tisky Jana Pekka. Minulostí Západočeského kraje 40, 2005, s. 93-104, zvl. 99-102.

⁴⁷⁰ Prezentoval se dvěma reedicemi Bakalářových titulů, z nichž první se odvolává na Bibli (ALBERTANUS, Causidicus Brisiensis: O řádném mluvení a mlčení. Plzeň, [Jan Pekk] 1528 (Knihopis 108) a druhý na pohanské myslitele Seneku či Cicerona (JOANNES GUALLENSIS: Výborná a užitečná kniha o čtyřech veřejných neb stěžejných ctnostech. Plzeň, Jan Pekk 26. VI. 1529 (Knihopis 3579 ČD).

⁴⁷¹ ČEŠKA, Jan (Pseudo): Kniha výborná. Plzeň, Jan Pekk 19. III. 1529 (Knihopis 1782). K tomu viz ČEŠKA, Jan: Řeči a naučení hlubokých mudrců (ed. Milada Nedvěďová, předmluva Milada Nedvěďová, recte Josef Macek). Praha 1982.

literárního kánonu byla již nesrovnatelně masovější, ještě čtyři reedice (1551, 1572, 1579, 1786).

Zcela jistě podle vzoru Bakalářových aktivit v oblasti slovníkářství a v návaznosti na snahy Mantuána Fencla zdokonalit prostřednictvím norimberské mise (1518) výuku latiny na městských či církevních školách v Plzni a jejím okolí,⁴⁷² Pekk už v počátečním roce své činnosti (1526) učinil ze školní literatury pevnou součást svých edičních zájmů.⁴⁷³ Roku 1526 přišel se čtvrtým vydáním trojjazyčného slovníku a od 1527 se stal prvním propagátorem tištěných česko-německých konverzačních příruček⁴⁷⁴ a také jako první v Čechách (tedy mimo moravskou Olomouc a Norimberk) zpřístupnil domácímu publiku Donátovu latinskou mluvnici.⁴⁷⁵ Nebál se ale sáhnout po nových látkách. Stal se vůbec prvním českým tiskařem, který roku 1527 zpřístupnil překlad v Německu oblíbeného naučení o koňském lékařství,⁴⁷⁶ následovala částečně veršovaná mravněvýchovná i zábavná *Rada zhovadilých zvířat*, určená renesančnímu člověku bez ohledu na sociální původ. Roku 1529 v Plzni u něho vychází první a až do roku 1580 jediný katolický kancionál.⁴⁷⁷ Po Pekkově smrti ještě tiskárnu provozoval Tomáš Bakalář, ale jeho epizodní činností se předbělohorská kapitola plzeňského knihtisku uzavírá.

Na Moravu se vrací tisk po více než dvacetileté odmlce, ovšem nikoli do velkých měst, jako v prvním období, ale uchyluje se do menších poddanských měst s převládající ideologií jednoty bratrské, novokřtěnců nebo habrovanských. Neúnavnou činností vyprodukovala množství konfesních titulů, jejichž tisková kvalita byla zcela podřízena interním, akcidenčním účelům a zásadní typografické posuny zde neshledáváme.

Od 30. let se opět Morava, ale i Čechy stávají destinacemi tiskařů, kteří přicházejí provozovat své řemeslo odjinud. Je to případ dvou norimberských tiskařů Jana Günthera a

⁴⁷² HEJNIC, Josef: Latinská škola v Plzni a její postavení v Čechách (13. – 18. století). Praha 1979, s. 18-19.

⁴⁷³ BOHATCOVÁ, Mirjam: Unbekannte, in Regensburg entdeckte Pilsner Druke, s. 21-22 a Bayern – Böhmen. Bavorsko – Čechy. 1500 Jahre Nachbarschaft. 1500 let sousedství (Hrsg. Rainhard Riepertinger, Evamaria Brockhoff, Ludwig Eiber, Stephan Lippold und Peter Wolf). Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2007. Augsburg 2007, s. 145-146.

⁴⁷⁴ BOHATCOVÁ, Mirjam: Česko-německá konverzace pro kupce. K počátkům tištěných učebnic (1531, 1540). Sborník Národního muzea v Praze C/XXI, 1976, s. 117-143 a BOHATCOVÁ, Mirjam: Hans Pekk aus Schwabach als Drucker der ersten tschechisch-deutschen Konversations-Unterweisung (Pilsen 1531). Gutenberg-Jahrbuch 1977, s. 140-143.

⁴⁷⁵ BOLDAN, Kamil: Dva neznámé plzeňské tisky Jana Pekka. Minulostí Západočeského kraje 40, 2005, s. 93-104.

⁴⁷⁶ BOHATCOVÁ, Mirjam: První český tisk z oboru zvěrolékařství (Plzeň, Jan Pekk 1527). Minulostí Západočeského kraje 17, 1981, s. 145-152.

⁴⁷⁷ Piesničky velmi pěkné a příkladné. Plzeň, Jan Pekk 14. II. 1529 (Knihopis 13797). K tomu viz KOUBA, Jan: Nejstarší české písňové tisky do roku 1550. Miscellanea musicologica 32, 1988, s. 21-92.

Jana Hada. Oba se v Norimberku vyučili a krátce provozovali tiskařskou živnost. Ale brzy se díky kontaktům Norimberka s českým prostředím vydali východním směrem, kde tušili "díru na trhu" a pokusili se ji zaplnit. Jejich činnost byla pro místní prostředí osvěžující. Tiskař Jan Had⁴⁷⁸ pracoval u norimberského tiskaře Friedricha Peypuse. Do českých typografických zvyklostí zavedl používání antikvy při sázení textů v latinském jazyce. V edičním programu a vsadil na jistotu a vydával osvědčenou patristiku, mravní výchovu, lékařské knihy a slovníky, vyvedené ovšem kvalitněji, než bylo u jeho pražských předchůdců a soupeřů běžné.

Moravský knihtisk oživil nevlastní syn a žák Leonharda Milichthaler Jan Günther, který působil v Prostějově v letech 1544-1553. Tiskl nejprve pouze švabachem, časem ale začal používat pro latinský text antikvu ve třech písmových stupních, dokonce jako první na Moravě začal používat v tisku řečtinu a pro český text frakturu.

Počáteční fázi českého knihtisku symbolicky ukončil mandát krále Ferdinanda I. z 9. října 1547, který zakazoval knihtisk mimo Prahu, kde mohl nadále působit jedině Bartoloměj Netolický. Jeho produkce podléhala dohledu obou konzistoří a hejtmana Pražského hradu. Cenzura se vztahovala dokonce i na soukromé knihovny. Úpadek Netolického i zvýšený dovoz ze zahraničí donutily panovníka ustoupit od zákazu. Nově ale tiskařskou živnost bylo možné provozovat s živnostenským privilegiem, vydávaným nikoli na konkrétní titul, ale na celý sortiment. Vše podléhalo předběžné cenзуře obou konzistoří a hejtmana Pražského hradu.⁴⁸⁰

6.8. Analýza vývoje českého knihtisku

Chronologický vývoj českého a moravského knihtisku a jeho vazby na předchozí respektive souběžnou rukopisnou produkci nám poslouží jako východisko pro analýzu tiskové produkce v rámci české knižní kultury. Zamyslíme se nad žánrovým hlediskem jak v rámci české knižní scény, tak v porovnání se zahraniční tištěnou produkcí. Zaměříme se na výjimečné rysy v oblasti žánrů, jazyka, čtenářské a autorské recepce.

Knihtisk zpočátku plnil úlohu konzervačního média, které mělo uchovat a šířit literární, teologická i naučná díla rukopisná. Šlo o přirozený proces, jak jsme přiblížili v kapitole o metodice. Pro zjištění, jakou úlohu plnil tisk v domácím společenském a

---

⁴⁷⁸ O identifikaci tiskaře Hada BOHATCOVÁ, Mirjam: Hayd-Haden-Had: Tři jména jednoho tiskaře? *Bibliotheca Strahoviensis* 1, 1995, s. 77-106.

⁴⁸⁰ VOIT, Petr: Český knihtisk mezi gotikou a renesancí, s. 380.

kulturním dění, musíme porovnat jeho produkci s produkcí v zemích, kde rychle zapustil kořeny. Průzkumy prvotiskové produkce ukazují čtyři hlavní tematické okruhy: 1. Díla antických klasiků, od Homéra po Claudiana, a jejich komentáře; 2. Bible, křesťanské texty a díla svatých Otců s odpovídajícími komentáři; 3. Středověká literární produkce, obzvláště teologická a právnická; 4. Díla uznávaných současníků, od humanistů po teologické dogmatiky, od mystiků po mistry pěvce. Koncentrace produkce v těchto oblastech pochopitelně hrozila vyčerpáním trhu, k čemuž došlo zejména v teologické produkci. Ale brzy došlo k zahlcení i u literatury patristické a antické, protože dochované dědictví mělo své meze. Například oblíbený spis jako Ciceronova *De officiis* je doložen v 28 prvotiskových vydáních.⁴⁸¹ Velmi hrubý žánrový souhrn ukazuje, že zhruba 50 % prvotisků souviselo s teologií a náboženskou výchovou, 30 % tisků reprodukovalo antickou a soudobou renesanční literaturu a po 10 % připadlo na právnickou a naukovou literaturu.⁴⁸²

České a moravské tisky mají odlišnou žánrovou strukturu. Jako i v jiných zemích, šly původně ve stopách tradicionalismu a převáděly do tiskové podoby osvědčená nebo často využívaná rukopisná díla a stavěly na úspěšných starších titulech. U starší literatury jsou to především texty biblické a vybrané příklady spisů středověkých nebo patristických autorit. Z knih beletristických byla zajímavá *Trojánská kronika* a *Ezopovy bajky*. Díky tomu naše vydání *Trojánské kroniky* někdy po 1476 je nutno v chronologii ostatních tištěných překladů románu Guida de Columny hodnotit jako velmi rané (německy poprvé 1474, nizozemsky 1479, italsky 1481 a španělsky 1490). Promítnutí celkové produkce českých prvotisků na výše uvedený přehled nám ovšem nabídne trochu jiný obraz. Bible a biblické a patristické texty zahrnují celkem 8 titulů, tedy přibližně stejně jako díla středověké literatury (9) a významných současníků (6). Zaostává jedině antika s jediným zástupcem Ezopových bajek. Nejpočetnější je výše neuvedená skupina aktuálních tisků, kam patří pravidelné minuce nebo tisky právnických textů a zákonů (14). Tak rychlá adaptace na soudobé tituly nemá srovnatelnou obdobu a naznačuje, že české tisky velmi rychle začaly ustupovat od konzervační tendence a místo uchovávání starší rukopisné produkce se více zaměřily na šíření soudobé produkce a aktuálních informací. Na přelomu 15. a 16. století začaly domácí tiskárny rozmnožovat tisky pro úřední potřebu, v 90. letech 15. století se objevují také sporadické první tisky překladů humanistických autorů.

---

⁴⁸¹ NOE, Alfred: *Das Buch in der Gesellschaft der Renaissance*, s. 87.

⁴⁸² VOIT, Petr: *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha 2006, s. 723.

Žánrové rozložení můžeme ještě nahlédnout z delší perspektivy celého 16. století, jak už před časem provedl přehledně Josef Janáček. Podle Knihopisu českých a slovenských tisků sestavil tabulku nejčastějších reedicí knih vyšlých v první polovině 16. století na období do roku 1618.⁴⁸³ Protože v době, kdy psal svou práci, neměl ještě k dispozici poslední díl Knihopisu ani dodatky, zaujaly s deseti vydáními první místo dvě jazykové příručky (Ondřej Klatovský: *Knížka v českém a německém jazyku složená*, Petr Codicillus: *Vokabulář latinský*). Vydání posledního dílu Knihopisu i dodatky ovšem pořadí radikálně mění. Celkově zaujímají první dvě místa s 25 vydáními *Nový zákon* (vydání v letech 1513-1599) a *Žalmy sv. Davida* (1508-1618). Obě jazykové příručky se tedy dělí o 3. a 4. místo. Na dalších místech už jsou jen mírné korekce. Dodatky odhalily další vydání Heydenovy učebnice *Puerilium colloquiorum formulae* (8 vydání do roku 1586, ovšem další 8 vydání do roku 1574) a zařadily ji na páté místo a odsunuly na šesté Spangenbergovu *Českou postilu* (7 vydání). Po šesti vydáních mají shodně *Testamentové dvanácti patriarchů*, Jan Černý *Spis o nemocech morních* a nově i Křišťan z Prachatic *Lékařské knížky*.

Postupná rezignace českých tiskařů na zprostředkování tradičních textů měla zřejmě dvě hlavní příčiny. První pramenila z nedůvěry k cizím vlivům a ta se jistě zejména v utrakvistické společnosti projevila i na tiskové produkci. Druhá příčina byla ekonomická. Zpočátku dostatečný odbyt zajišťovaly pouze konkrétní zakázky pražské konzistoře nebo olomouckého biskupství, ale jejich zájem byl jen nárazový a dočasný. Jak ukázaly výzkumy knižních sbírek, domácí poptávka ze strany nepříliš početné skupiny vzdělců po latinských tiscích byla jistě uspokojena dovozem kvalitnější a nezářídka produkce ze zahraničí. Čeští tiskaři rychle pochopili, že stálý výdělek z této strany není zaručen. Jednou z mála výjimek byly liturgické texty. Ty byly trvale nedostatkovým produktem a používáním rychle podléhaly opotřeбенí, proto jejich tištěná vydání měla zajištěný odbyt. Ale i v tomto oboru se nedokonalé typografické provedení původem české produkce stalo brzy nepřekonatelnou překážkou a zákazníci se od ní odvrátili.

Čeští tiskaři se museli vypořádat s nepříznivými okolnostmi silného zahraničního dovozu latinských knih i se slabým vědomostním a jazykovým potenciálem českého měšťanstva, které bylo jejich hlavní cílovou skupinou. Vydali se tedy vlastní cestou a začali tisknout v národním jazyce v míře, která nemá v zahraničí obdoby. Jazyková skladba českých prvotisků je jednou z největších odlišností od zahraniční produkce. U českých textů byla hrozbou nepřipravenost domácí čtenářské obce, ale výběr populárních příběhů byl

⁴⁸³ JANÁČEK, Josef: *České dějiny. Doba předbřlohorská. Kniha I., díl I.* Praha 1971, s. 267.

sázkou na jistotu. U prvotiskových vydání českojazyčných bestsellerů nemáme žádný doklad o tom, kdo vydání zadal nebo financoval, můžeme počítat i s vlastní iniciativou tiskařů. Texty jazykově české i latinské dovolovaly oslovit širší spektrum zákazníků, což pomohlo finanční stránce podniku. Příklon k českým textům probíhal paralelně v katolickém i utrakvistickém prostředí. České tisky vycházely z nejstarší tiskárny Tiskaře Arnoštových statut v Plzni a v dvojjazyčné tradici Plzně pokračoval i zdejší tiskař Mikuláš Bakalář na počátku 16. století. V Praze česká produkce začala u Martina z Tišnova a Tiskaře Pražské bible a i v dalších letech pokračovala bez významného přerušení až do poloviny 16. století.

Ze 40 prvotiskových titulů, které opustily tiskárny na území Čech, je pouhých 5 tištěno latinsky, a to ještě během nejstarší etapy 1476-1484 (plzeňský Tiskař Arnoštových Statut vyrobil 3 liturgické příručky pro potřebu domácího kléru a vimperský Johann Alacraw 2 díla náboženské povahy určena také pro cizinu). Ostatní tituly vycházely jen v národním jazyku. Naopak moravská prvotiskařská produkce měla dle jazykového hlediska nadnárodní ráz (24 titulů bylo tištěno latinsky a 2 německy).⁴⁸⁴ Pohled na jazykovou strukturu evropských prvotisků má tuto podobu:

Tabulka 4

JAZYKOVÁ SKLADBA PRVOTISKŮ⁴⁸⁵	
latina	asi 72 %
němčina	9 %
italština	8 %
francouzština	5,3 %
nizozemština	2 %
španělština	2 %
angličtina	0,8 %
hebrejština	0,5 %
řečtina	0,2 %
čeština	0,1 %
církevní slovanština	0,05 %
portugalština	0,04 %
švédština	0,01 %

Protože se pohybujeme v období, kdy byl evropský knihtisk nerovnoměrně rozložen a převaha latiny je důsledkem počáteční horečné snahy po konzervaci staršího literárního dědictví, podíváme se na jazykovou produkci z jiného úhlu. Mnohem výrazněji se nám

⁴⁸⁴ VOIT, Petr: Encyklopedie knihy, s. 723.

⁴⁸⁵ VOIT, Petr: Limity knihtisku, s. 121.

ukáže převaha češtiny sledováním poměru jazykově národních prvotisků na celkové produkci v určitém geopolitickém celku:

Tabulka 5

JAZYKOVĚ NÁRODNÍ PRVOTISKY VE VLASTNÍM GEOPOLITICKÉM PROSTORU⁴⁸⁶	
čeština	87 %
angličtina	58 %
španělština	37 %
francouzština	30 %
němčina	30 %
portugalština	27 %
italština	24 %

Rychlý nástup češtiny do tisku ještě více vynikne i při srovnání doby vzniku prvních vernakulárních tisků ve středoevropském prostoru. První polsky tištěná kniha vznikla 1513, první kniha v maďarštině z roku 1541, ve slovenštině z roku 1581. Na Moravě první česká kniha vyšla snad roku 1527.⁴⁸⁷

Tak razantní vstup do světa tisku jako čeština nezažil žádný jiný národní jazyk v Evropě. Při pohledu zpět tato skutečnost může svádět k interpretaci, že se jedná o vynikající vizitku péče místních tiskařů o povznesení domácí vzdělanosti. Ale stále musíme mít na paměti, že se jedná o vynucenou reakci na nákup latinských knih v zahraničí.⁴⁸⁸ Soustředění se na českojazyčnou produkci, do značné míry způsobené zapouzdřením utrakvismu a izolací, se kruhem projevilo jen v izolaci českého knihtisku od zahraničního vývoje. Skutečný vliv jazykově české tiskové produkce na domácí kulturu a vzdělanost je totiž problematický. Tiskárny souvisle působily od prvotiskového období jedině v Praze, v dalších několika městech jen epizodně v průběhu několika let. Mimoto náklady v řádu stovek výtisků při frekvenci průměrně patnácti výtisků ročně⁴⁸⁹ na celé území Čech a Moravy nemůžeme označit za masové. Podle dochované produkce nelze mluvit o rozsáhlé osvětě vzdělávací, protože odborná literatura zcela schází. Z beletrie se objevovaly jen osvědčené tituly minulosti, rozšířené již předchozí rukopisnou tradicí a i zde je produkce

⁴⁸⁶ VOIT, Petr: Limity knihtisku, s. 122.

⁴⁸⁷ VOIT, Petr: Limity knihtisku, s. 122.

⁴⁸⁸ Přecenění laicizačních snah v českých prvotiscích je patrné v monografii KOPECKÝ, Milan: Literárněhistorický význam našich prvotisků. In: Knih tisk v Brně a na Moravě (ed. Jaromír Kubíček), Brno 1987, s. 83-91.

⁴⁸⁹ BAĐUROVÁ, Anežka – BOHATCOVÁ, Mirjam – HEJNIC, Josef: Frekvence tištěné literatury 16. století v Čechách a na Moravě, Folia historica Bohemica 11, 1987, s. 323-324.

velmi slabá. Krásnou literaturu z velké části supluje literatura mravně výchovná, která početně dominuje. Ovšem stejně jako znalost bible u široké veřejnosti nebo dalších textů nemusí nutně znamenat vysokou míru obecné gramotnosti, protože mnoho vědomostí a textů se šířilo ústně, stejně tak rozšíření díla tiskem ještě není dokladem toho, že kniha byla skutečně čtena. Jako příklad si můžeme uvést vydání Petrarkova spisu *Kniehy dvoje lékařství proti štěstí a neštěstí*, které v prvotiskovém období vyšlo prokazatelně jednou a snad i dvakrát. Jak ale ukázal pohled do dochovaných exemplářů tohoto velmi rozsáhlého díla, žádný z nich nenese patrné známky čtení, rukopisné vpisky nebo stopy na vazbě.⁴⁹⁰ Vzhledem k tomu, že Petrarkova morální encyklopedie byla doslova mezinárodním bestsellerem, dá se uvažovat spíše o jeho vydání z důvodů reprezentativních. Petrarkovo *Lékařství proti štěstí a neštěstí* mohlo ve své době plnit funkci žádaného doplňku knihovny, jehož vlastnictví patřilo k dobrému společenskému tónu, ale jehož čtením se jen málokdo obtěžoval. Analogický přístup k prestižním knihám vidíme i dnes, kdy například se vydává omezený náklad bohatě ilustrované Bible na křídovém papíře s číslovanými exempláři za přemrštěnou cenu, který byl v naší ateistické společnosti z velké části rozebrán již v předběžných objednávkách.

Německé tisky se do českých zemí přirozeně především importovaly. V prvotiskovém období vyšel jeden německojazyčný titul v Brně. Ještě v první polovině 16. století jsou německojazyčné tisky v českých zemích vzácností. Jejich soustavnější řada začíná až od počátku poslední třetiny 16. století.⁴⁹¹ Rozsáhlejší výjimkou pro první polovinu 16. století je skupina tisků spojených s jihomoravským Mikulovem, kde v letech 1526 až 1527 pracovala tiskárna německých novokřtěnců a kde jako tiskař působil ze Švýcarska pocházející Simprecht Sorg-Froschauer. Autorem titulů byl většinou reformátor Balthasar Hubmaier a produkce byla určena této malé náboženské skupině. Jako vůbec první německý tisk v Čechách vyšel roku 1531 překlad českých písní určený pro německé členy jednoty bratrské, jehož autorem je Michael Weisse.⁴⁹² Mimoto byla Praha jako vůbec první zaalpská lokalita již od 1512/13 centrem hebrejského knihtisku.⁴⁹³

---

⁴⁹⁰ Za laskavé sdělení o stavu exemplářů Petrarkových děl v českých knihovnách děkuji doc. Petru Voítovi.

⁴⁹¹ BOK, Václav: Zum deutschsprachigen Buchdruck des 16. Jahrhunderts in den böhmischen Ländern. In: Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern. Hrsg. Hans-Bernd Harder und Hans Rothe. Köln – Wien 1988, s. 244.

⁴⁹² BOK, Václav: Zum deutschsprachigen Buchdruck, s. 255-256.

⁴⁹³ SIXTOVÁ, Olga: The Beginnings of Prague Hebrew Typography 1512 – 1569. In: Hebrew Printing in Bohemia and Moravia (red. Olga Sixtová). Praha 2012, s. 75-122.

Naproti tomu na Moravě až na jeden tisk německý vycházela dlouho pouze latinská produkce. Prvotisky vydané v Čechách v národním jazyce tvoří tedy 88 procent celkové produkce. I když ke 40 prvotiskům z Čech započítáme 26 nečeských prvotisků z Moravy, je to stále ještě skoro 56 procent z celého území Českého království. Srovnatelný podíl vernakulární produkce má v 15. století jen Anglie, kde se rovněž prvotiskaři soustředili na literaturu v národním jazyce,⁴⁹⁴ která tak sloužila jako „štít“ proti přílivu francouzské a nizozemské literatury. V Anglii po válce růží vyschly zdroje bohatých mecenášů a patronů, šlechta i církevní instituce byly chudé a oslabené. Často se měnili vlastníci a přicházela nová vrstva zbohatlíků bez vyššího vzdělání, kteří měli zájem na produkci děl v národním jazyce. V Anglii ale rostla trvale poptávka po knihách od 14. století. V tomto prostředí uspěl diplomat a tiskař William Caxton díky své schopnosti přizpůsobit se obecné poptávce, kdy dokázal zařadit vlivné patrony do svých děl a využít je pro prezentaci svého knižního zboží.⁴⁹⁵

Jazyková výlučnost raného českého tisku kontrastuje zejména v prvotiskovém období s deficitem domácích autorů včetně mistrů pražské univerzity, kteří se prezentují jen jako sestavovatelé kalendářních minucí. Pokud hledáme první česky tištěná originální díla, odhlédnuvše od nástěnných kalendářů nacházíme až Korandův sborník s *Traktátem o velebné svátosti oltářní* (Praha v anonymní dílně Tiskaře Korandy 1493), bránícím husitské učení o eucharistii. Knižní produkce z velké části spoléhá na překladová díla, především mravně naučná či teologická. Po původní beletristické tvorbě není ani stopy. Jak prokázal průzkum dedikací v raných tiscích, český literární život na přelomu 15. a 16. století byl živelný.⁴⁹⁶ Jeho živnou půdou nebylo čtenářské obecenstvo. Knihy byly vydávány na popud jednotlivců, kteří znali z vlastní četby či na doporučení podnětná díla, ať už starší, nejlépe patristická, ale i současné spisy humanistů, a nechali je přeložit a vytisknout, nejspíše na vlastní náklady. Prvními známými iniciátory jsou na přelomu století příslušníci nižšího utrakvistického kléru (faráři Jíra a Jan Honsa od Panny Marie Sněžné na Starém městě nebo farář Mikuláš od Sv. Petra na Poříčí). Od 20. a zejména 30. let 16. století se mezi iniciátory stále častěji objevují příslušníci nižší šlechty, jako například Ondřej Ungnad ze Suneku, Jan st. z Hodějova, Ondřej Myška ze Žlunic nebo Jindřich Špetle z Janovic. Aristokraté jako

---

⁴⁹⁴ BOLDAN, Kamil: České a anglické prvotisky a jejich čtenáři. Srovnání produkce prvních tiskařů: In: K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. Jazyk a řeč knihy (Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis, Opera Romanica 11, 2009), s. 9.

⁴⁹⁵ BARKER, Nicolas: Form and Meaning in the History of the Book. London 2003, s. 263.

⁴⁹⁶ VOIT, Petr: Český knihtisk mezi gotikou a renesancí, s. 392.

zadavatelé, pokud byli jmenováni v dedikaci, měli nejen úlohu iniciátorů, mnohdy investorů, ale také měli knize dodat záštitou svého jména lesku, který by usnadnil prodej.⁴⁹⁷

Velmi málo knihtisk tou dobou využila pro své potřeby utrakvistická církev. Zde nejspíše sehrála smutnou úlohu odtrženost utrakvistických myslitelů, často spojených s pražskou univerzitou, od veřejnosti. Jejich produkce setrvávala v tradiční rukopisné podobě, která úzkému kruhu zájemců, navíc převážně koncentrovaných v jediné lokalitě, zcela dostačovala. Mimoto nebyla ani na překážku šíření mezi laické publikum prostřednictvím kázání případně skupinové četby. Přitom rukopisná produkce utrakvistických farářů a administrátorů (Jan Bechyňka, Pavel Žatecký, Václav Koranda ml.) zahrnuje desítky bibliografických položek. Opatrné pokusy s tiskem jsou však omezeny jen na jediný Korandův traktát a nejistou předmluvu Pavla Žateckého k vydání Kompaktát.⁴⁹⁸ Husitská tradice se tak nejvíce odráží v četnosti jazykově českých biblických tisků. V kontrastu proti tomu stojí více než 4000 vydání Lutherových spisů mezi lety 1517-1600 v Německu.⁴⁹⁹

Tisky husitských autorit (Jana Husa, Jakoubka ze Stříbra, ale i Petra Chelčického) se objevují až v prvních desetiletích 16. století. Příčina apatie českých tiskařů vůči dílu hlavního reformátora a utrakvistického světce vypadá na první pohled paradoxně, ale pokusíme se jí vysvětlit. Spisy Jana Husa byly převážně latinské, takže nebyly snadno přístupné široké laické veřejnosti. Určitý odstup vidíme už u rukopisů, kde po roce 1450 frekvence reprodukcí Husových děl slábne. Pro druhou polovinu 15. století evidujeme pouze 8 rukopisů s díly Jana Husa (5 latinsky a 3 česky) a jeden po roce 1500. Snad lze tak nízkou míru reprodukce vysvětlit dostatečnými "zásobami" Husových rukopisů z dob předchozích. Latinské spisy zřejmě dostačovaly potřebám početně slabé akademické obce a, jak jsme viděli, čeští tiskaři rychle pochopili, že latinskojazyčné texty mají slabou odezvu u zákazníků, takže zde je odstup pochopitelný. Za třetí je to výsledkem schizofrenního vztahu utrakvistů ke katolíkům, jež si nechtěli popudit. Takže se na Husa jen zbožně vzpomínalo, ale novým vydáním se nepřipomínal až do 20. let 16. století. Ale zarážející je, že nebyly dříve vydány ani české Husovy spisy, které by odpovídaly tendencím po šíření kvalitní české produkce. Lze si jistě představit příznivý ohlas z tiskem vydané Husovy korespondence, ale zároveň je třeba se kriticky tázat, zda byl tou dobou v Praze při ruce tak

⁴⁹⁷ VOIT, Petr: Český knihtisk mezi gotikou a renesancí, s. 392.

⁴⁹⁸ Literární činnost utrakvistů doby poděbradské a jagellonské. In: Acta reformationem Bohemicam illustrantia (ed. Amedeo Molnár). Praha 1978, s. 165-269.

⁴⁹⁹ VOIT, Petr: Český knihtisk mezi gotikou a renesancí, s. 377.

schopný literát a editor, který by vydání dokázal připravit v patřičné kvalitě. V případě Jana Husa musíme vzít i v úvahu další příčinu, ke které přistupují obvykle rezervovaněji. Jan Hus byl persona non grata v pozdějších obdobích a jeho spisy byly trvale na indexu, takže zde musíme vzít v úvahu i ztráty vzniklé v období protireformace.

Příklon českých tiskáren k současné produkci a rezignace na konzervování předchozího literárního a vědeckého dědictví dokládá i další kvantitativní srovnání. Mezi nejvydávanějšími autory evropských prvotisků najdeme tato jména: Aelius Donatus asi 400 edicí, Alexander de Villa Dei asi 370 vydání; Cicero asi 333 vydání; Albertus Magnus 210; S. Bonaventura 205; S. Aurelius Augustinus 200; Justinianus 200; Bartolus de Saxoferrato 194; Vergilius 180; Aristoteles 178; Jean Gerson 168; Jacobus de Voragine 167.⁵⁰⁰ Mimoto modlitební hodinky evidujeme asi ve 400 vydání; misál 210 diecézních a 90 římských; bible 130 kompletních (99 latinsky, 15 německy, 12 italsky, 2 francouzsky, 2 česky, 1 katalánsky). Soudobí autoři humanističtí a renesanční sice také vykazují úctyhodné počty, ale celkově zaostávají: Petrarca asi 90; Boccaccio 80, Dante 30. Porovnání se situací v Čechách ukazuje, že vyjma humanistických autorů a donátů, kteří nebyli u nás tolik rozšíření, skladba autorů a početní zastoupení je výrazně podobné naší rukopisné produkci konce 15. a počátku 16. století. Tradiční osvědčená díla tedy byla známa a nejspíše užívána, ale pro jejich uchování se nadále ukazovalo jako vhodnější rukopisné podání. Tisková produkce byla vyhrazena v Čechách stále více dílům aktuálním a soudobým.

Přístup ke knihtisku se mimo to lišil i v jednotlivých částech království. Měl jiný charakter i tempo v Čechách a jiný na Moravě. Mezi českým a moravským tiskem vznikly tři nerovnoměrnosti. Na Moravě představují nejrozšířenější nenáboženskou kategorii donáty (téměř čtvrtina produkce), které se v Čechách do 60. let 16. století objevují jen výjimečně. Další nepoměr je tisk odpustkových listů, které na Moravě s přetrvávající katolickou orientací tvořily 16 % známé produkce. Naopak v Čechách je patrný větší příklon k beletristické produkci (23 % produkce v Čechách proti 4 % na Moravě).⁵⁰¹ Nauková literatura vyznívá ve prospěch moravských tiskáren. Moravská tiskárna Preinleinova a Stahelova jako jediná oficína se prezentovala z jedné třetiny literaturou teologickou a ze dvou třetin naukovou (6), zejména školskou (15). Tím se v celkovém součtu obou zemí vychyluje poměr ve prospěch naučné literatury (zhruba jedna polovina) před teologickou (asi jedna třetina) a pouze jedna desetina na literaturu zábavnou. Rovnoměrně je rozložena

⁵⁰⁰ VOIT, Petr: *Limity knihtisku*, s. 125. Dle ISTC.

⁵⁰¹ VOIT, Petr: *Limity knihtisku*, s. 127.

tvorba minučních almanachů (Čechy 23 %, Morava 16 %), protože byly závislé na místních podmínkách. Rozdíl je pouze v jazykové produkci; české byly tištěny česky, moravské převážně latinsky, takže mohly sloužit i v blízkém zahraničí. Další společný rys je slabé zastoupení právních tisků (Čechy 8 %, Morava 4 %). Poslední společný rys je absence odborné literatury, kde se nutně projevila slabá odborná sféra domácích. Nepočtení domácí odborníci se snažili spíše prezentovat německy nebo latinsky v zahraničí.⁵⁰² Počty lékařských tisků či rukopisů trochu klamou, protože nejde o vědecká pojednání, ale jsou to převážně osvětové příručky s radami k životosprávě, porodnictví, proti moru nebo o pouštění žilou, zpravidla podle německých předloh.⁵⁰³

I moravští tiskaři v Brně se museli vyrovnat se zahraničními importy. Také zde se díky konkurující dovážené „vyšší“ literatuře podstatná část kapacit modifikovala, ale nikoli jazykově, nýbrž žánrově. Brno šedesáti šesti procenty své produkce zaplňovalo mezeru v importu akcidenčními donáty, nástěnnými kalendáři a odpustkovými listy, jež cizí dovozce pouze zatěžovaly a nepřinášely jim žádný větší zisk. S ohledem na zahraniční původ Stahela a Preinleina i jejich širší obchodní kontakty je nasnadě, že bližším jazykem této náhradní produkce se stala latina a němčina.⁵⁰⁴

Jako doklad zahraniční konkurence pro české prvotiskaře si můžeme uvést počty dnes dochovaných inkunábulí v českých knihovnách. Podle nevydaného souborného katalogu inkunábulí, který je uložen v Národní knihovně, je v českých a moravských knihovnách dochováno asi 630 prvotisků. Na 72 % pochází z italských tiskáren, 23 % z tiskáren v německy mluvících zemích a jen 5 % z ostatních zemí. Zastoupení pěti hlavních lokalit je následující: Benátky (50 %), teprve s velikým odstupem Lipsko (8 %), Řím (4 %), Milán (3,5 %), Paříž (1,5 %). Uvedená čísla musíme brát pouze jako doplňkový údaj, protože vycházejí ze současného stavu a zahrnují v sobě i pozdější nákupy novověkých sběratelů. To však nic nemění na tom, že stěžejní roli měla na našem území v poslední třetině 15. století vydání benátská, jak ostatně potvrzuje skladba soukromých a klášterních knihoven. Od sklonku 15. století se zvyšoval význam blízkého Lipska, odkud si tisky přiváželi četní studenti z Čech. Vzhledem k neexistenci souborného katalogu tisků 16. století chovaných v českých a moravských knihovnách prozatím nemůžeme podobný průzkum rozšířit i na první polovinu 16. století. Tehdy k nám byly texty antických klasiků

---

⁵⁰² VOIT, Petr: *Limity knihtisku*, s. 130.

⁵⁰³ VOIT, Petr: *Limity knihtisku*, s. 131.

⁵⁰⁴ VOIT, Petr: *Limity knihtisku*, s. 122.

přiváženy již především z jazykově německých, případně dalších západoevropských zemí.⁵⁰⁵

Jak ukázala tabulka 3, po roce 1500 se objevuje v tisku několik nových okruhů, které se v předchozím období nedostaly na tiskařský program. Zaměření na prověřenou zábavnou literaturu, jak se projevilo zejména u Mikuláše Bakaláře, ovšem mělo příčinu i v malém výběru kvalitních textů soudobých, mezi nimiž se díky konzervativnímu ladění utrakvistických autorů ani žádná soudobá zábavná próza neujala. Z tiskáren začínají postupně vycházet nově díla patristická, spisy středověkých autorit, spisy a traktáty pocházející z jednotlivých konfesních skupin a polemické spisy. Objevují se tištěné jazykové příručky a slovníky (nikoli ovšem u utrakvistů), ve velkém množství máme doloženu náboženskou a mravní výchovu. Naopak zcela chybějí například práce z kanonického práva. V následující pasáži se zaměříme jen na případy, kdy máme doloženy odpovídající tituly i v rukopisné podobě, vzniklé mezi lety 1450 a 1550.

Zatímco u pozdně antické (patristické), středověké a liturgické literatury můžeme do určité míry mluvit o snahách konzervovat dosavadní produkci a můžeme tak usuzovat na význam, který soudobá společnost těmto textům přisuzovala, u literatury husitské či utrakvistické tyto tendence jsou dlouhou dobu velmi slabé. Tištěná díla Jana Husa, symbolu a hlavní autority husitství, se ve větší míře začala vydávat až po roce 1520. Do té doby máme jediný pseudohusovský prvotisk z Německa (Pseudo-Johannes Hus, *Gesta Christi*) a dva staré tisky z dílny Pavla Olivetského (*Knížky proti knězi kuchmistrovi* 1509 a *O šesti bludiech* 1510). Stejně tak spisy Petra Chelčického se do tisku dostaly až ve 20. letech 16. století. Opomíjení děl nejvýraznější postavy a eponymního symbolu husitského hnutí se dá vysvětlit jednak tím, že jen málo spisů Husových bylo sepsáno v češtině nebo do češtiny přeloženo. Husova latinská produkce, jinak bohatě zastoupená v rukopisech zejména z doby husitské, ale i pohusitské, v této podobě dostačovala úzké skupině intelektuálů z kruhů univerzitních a zároveň byla pro široké čtenářské publikum příliš složitá a obtížně stravitelná, proto ani neexistovala motivace pro její šíření tiskem. K tomu došlo až po nástupu luterské reformace v Německu.

Naopak nejpočetnější zastoupení mají tisky literatury luteránské, případně dalších reformních hnutí (jednoty bratrské, zwingliánů, habrovanských). Tyto velmi aktuální tisky

---

⁵⁰⁵ HEJNIC, Josef: Antika a latinská humanistická literatura od konce doby husitské do 18. století. In: Antika a česká kultura. Red. Ladislav Varcl. Praha 1978, s. 229.

sloužily k prosazení a sebeuvědomění těchto náboženských hnutí, které tak rychle pochopily význam tisku pro šíření svých idejí.

Geografické rozložení raných českých tiskáren ukazuje několik tendencí. Vznik tisku v Čechách není spojen s Prahou jako tradičním politickým i kulturním centrem, sídlem jediné univerzity a těžištěm dění. Nejstarší tisky pocházejí z Plzně na popud horní konzistoře. Tím se ukazuje, že raný tisk byl stejně jako v cizině více vázán na činnost zadavatelů, protože ti byli schopni první tiskové produkty zaplatit a tiskárny tak sloužily vlastně jako efektivnější náhrada písařských dílen. Přesun velké části tiskařské produkce do Prahy jako ekonomického a kulturního centra země nastal až na konci 15. a v prvních desetiletích 16. století. Tiskaři či zadavatelé tiskových zakázek si začali uvědomovat možnosti nového média a mohli vydávat díla s určitým záměrem bez předem zajištěného bezpečného odbytu. K tomu jim mohla dopomoci právě pražská metropole s dostatkem potenciálních solventních zákazníků. Jistotu ale přinášely především státní zakázky tisku artikulí, případně zemského zřízení či právních kodexů.⁵⁰⁸

Pražský knihtisk se přesto v první polovině 16. století rozvíjel daleko hůře než ve srovnatelných středoevropských městech. Na vině byl předně špatný stav pražské univerzity, chyběly mu však i zakázky katolické církve (většinu liturgických knih tiskly již od 15. století specializované zahraniční tiskárny) a vliv měla bezpochyby i skutečnost, že Praha tehdy nebyla stálým sídlem panovníka a dvora. Pražská knižní produkce směřovala hlavně k jazykově českému čtenáři z řad měšťanstva a případně šlechty. Mezi nimi ale dlouho chyběli dostatečně odhodlaní a přitom ekonomicky zdatní jedinci, kteří by se soustavně věnovali nakladatelské činnosti. Vlastně až do poloviny 16. století se pražští patricijové, utrakvističtí faráři či příslušníci nižší aristokracie věnovali nakladatelské činnosti jen v jednotlivých případech a jejich pohyb na knižním trhu měl spíše formu patronátu než nakladatelské činnosti, protože nad finančním zájmem převažovala realizace kýženého titulu.⁵⁰⁹ Jako první profesionální nakladatel u nás působil humanista Jan Mantuán Fencel, který se od roku 1518 orientoval na Norimberk a Plzeň.

Pro srovnání se můžeme podívat na vývoj knihtisku v blízkém Krakově či Vídni. V obou městech byl knihtisk od počátku 16. století úzce vázán na aktivity místních univerzit, které byly též centry humanismu a místní knihtisk jeho důležitým šifitelem

---

⁵⁰⁸ VOIT, Petr: Český knihtisk mezi gotikou a renesancí, s. 383.

⁵⁰⁹ VOIT, Petr: Český knihtisk mezi gotikou a renesancí, s. 375.

přinejmenším v celé středovýchodní Evropě. Vídeňská univerzita prošla roku 1499 zásadní reformou výuky, v níž hlavní roli sehrál Konrád Celtis, jenž tu působil od 1497 do své smrti 1509.⁵¹⁰ V produkci krakovských tiskáren převládala latina, což odráželo i etnickou pluralitu tohoto města. Polský knihtisk v 1. polovině 16. stol. byl koncentrován do několika krakovských tiskáren, v jejichž produkci byly hojně zastoupeny i latinské humanistické tituly. Jen krakovský tiskař Hieronymus Vietor vydal 1518 až 1546 na 600 knih, tedy zhruba stejně jako všichni čeští tiskaři do poloviny 16. století.⁵¹¹ I ve Vídni byla značná část produkce určena pro univerzitu a kulturní elitu. Knih tisk tu silně napomáhal šíření humanismu a v jeho nabídce byla řada vydání antických děl.⁵¹²

Naopak se začíná rozvíjet jiná tendence, která se naplno projeví v dalším období. Tiskárny se postupně objevují v menších poddanských městech jako nástroje šíření myšlenek místní náboženské skupiny, nejprve jednoty bratrské, později i dalších náboženských hnutí (habrovanských, novokřtěnců). Výsledkem je poměrně silná tisková produkce nízké typografické kvality s jednostranným žánrovým obsahem apologetickým, případně polemickým. Faktem však zůstává, že většina těchto regionálních tiskáren neměla dlouhého trvání.

Změny v ediční úpravě knih přicházely pozvolna. Hluboko do 20. let 16. století mají knihy podobu pozdně gotickou. Teprve od 20. let 16. století můžeme mluvit o renesanční typografii v českých zemích, především pod vlivem německých vzorů.⁵¹³ Emancipace od rukopisného předobrazu probíhala v českém knihtisku opožděně. Dlouho se počítalo s následnou prací rubrikátora. Vizualní stránku českých tisků ještě na počátku 16. století poznamenávala kvantitativní chudost písma. Diverzifikace tiskového písma a další inovace v sazbě, které by braly větší zřetel na techniku četby a napomáhaly při tichém čtení, například vizualní odlišení různých úrovní textu, probíhaly jen pomalu.

---

⁵¹⁰ BACZKOWSKI, Krzysztof: Humanismus in Krakau und Wien um die Wende von 15. zum 16. Jahrhundert. In: Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert. Prag – Krakau – Danzig – Wien. Hrsg. von Andrea Langer und Georg Michels. Stuttgart 2001, s. 53-64.

⁵¹¹ VOIT, Petr: Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí, s. 374.

⁵¹² PIROZYŃSKI, Jan – PTAK-KORBEL, Wanda: A Historical Outline of Cracow Printing in the 16th to the 18th Century, Gutenberg Jahrbuch 1976, s. 397; PIROZYŃSKI, Jan: Krakau und Prag als Zentren des Buchdrucks im 15. und 16. Jahrhundert. Versuch eines Vergleiches. In: Krakau, Prag und Wien. Funktionen von Metropolen im frühmodernen Staat. Hrsg. von Marina Dmitrieva und Karen Lambrecht. Stuttgart 2000, zejm. s. 226-228; LAMBRECHT, Karen: Kulturtransfer und Kommunikation. Die Anfänge des Buchdrucks in Prag und Krakau im Vergleich. In: Metropolen und Kulturtransfer im 15./16. Jahrhundert. Prag – Krakau – Danzig – Wien. Hrsg. von Andrea Langer und Georg Michels. Stuttgart 2001, s. 85-99.

⁵¹³ VOIT, Petr: Počátky renesanční typografie v Čechách a na Moravě, Listy filologické 132, 2009, s. 125-135. Ve stejné době vznikají nejstarší renesančně zdobené vazby českého původu. Bližší NUSKA, Bohumil: Počátky české renesanční vazby, Umění 10, 1962, s. 469-494

Volba tiskového písma odpovídala žánru a potřebám obecnosti. Tiskař Pražské bible jako tvůrce nejrozšířenější publikace své doby, používal k tisku staročeskou bastardu, která byla odlita podle písma převažujícího od počátku 15. století v domácích rukopisech.⁵¹⁴ Tisk bastardou se tak neodlišoval příliš od rukopisného textu. Gotickou bastardou byly sázeny národnějazyčné texty ve Francii, Anglii, Belgii, Nizozemí a Německu, ale například nikoli v Polsku.⁵¹⁵ V počátcích se tomuto pravidlu vymyká jen Jan Alakraw (pasovská rotunda). Od 90. let nahrazuje bastardu ojedinele švabach (1492 Tiskař Pražské bible), který definitivně usazuje český tisk pod německý vliv a stává se do počátku 19. století hlavním tiskovým písmem v jazykově českých textech. U latinskojazyčných textů se využívaly švabach a textura.⁵¹⁶ Čeští tiskaři v tomto období zcela pominuli antikvu, která se rychle rozšířila jako tiskové písmo latinských textů, včetně sousedního Polska a Uher. Zde všude byla jako univerzální tiskové písmo latinských textů používána zhruba od roku 1505, ale brzy pronikla i do textů vernakulárních (od počátku 16. století italština, kolem 1530 francouzština).⁵¹⁷

Teprve roku 1498 legitimizoval Mikuláš Bakalář pod přímým či zprostředkovaným vlivem norimberských tiskařů zahraniční typy švabachu. V této tradici pokračoval i jeho následník Pavel Olivetský. Samostatný titulní list používá vzácně Mikuláš Bakalář, běžně se objevuje až v produkci Pavla Olivetského a Mikuláše Konáče po roce 1510. Do té doby ke zveřejnění místa tisku, tiskařova jména a data dokončení neustále sloužil dle starších zvyklostí závěrečný explicit. Stránkování je v knihách vzácností, častější bývá alespoň foliace. Rané tiskárny nebyly dostatečně vybaveny vhodnými sazečským materiálem pro marginálie, interlineární glosy nebo překlady, záhlaví a podobně. Až po roce 1510 začíná se zpožděním za cizinou Mikuláš Konáč používat novinky. Jsou to rejstřík, doslov nebo errata jako pomůcky pro snazší orientaci v textu. Nejenže dobře znal humanistické formy ediční činnosti, ale jako první český editor a tiskař je dokázal českému publiku zprostředkovat. Zcela běžně zařazoval předmluvy a dedikace, které pro českou vydavatelskou praxi počátku 16. století nebyly sice úplnou novinkou, ale také nebyly běžně užívané.

Více než do písma investovali alespoň někteří prvotiskaři (Tiskař Pražské Bible, Martin z Tišnova, po 1500 například Mikuláš Konáč) do ilustrační složky, která ovšem

---

⁵¹⁴ SPUNAR, Pavel: Geneze české bastardy, *Listy filologické* 78, 1955, s. 34-51. VOIT, Petr: Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století. *Bibliotheca Strahoviensis* 10, 2011, s. 105-202.

⁵¹⁵ VOIT, Petr: *Limity knihtisku*, s. 123.

⁵¹⁶ VOIT, Petr: *Limity knihtisku*, s. 124.

⁵¹⁷ VOIT, Petr: *Tiskové písmo Čech a Moravy*, s. 160.

často jen kopírovala německé ilustrace.⁵¹⁹ Ilustrace v českých tištěných publikacích je novinkou, kterou přinesl Tiskař Pražské bible. Nejstarším ilustrovaným tiskem jsou *Ezopovy Bajky* (Praha? 1488?), zachované ovšem jen dvoulistem se dvěma lineárně řezanými obrázky. Nejstarší ilustrace nejsou původní, ale vznikly jako dost neumělé nápodoby převzaté z nedávné jazykově německé verze tiskaře Antona Sorga (Augsburg ca 1480). Zhruba paralelně s Tiskařem Pražské bible připravil Konrad Stahel nejstarší ilustrovaný prvotisk moravský, Thuroczovu *Chronica Hungarorum* (Brno 1488). Prvními nákladněji ilustrovanými českými prvotisky byly až dvousloupcový *Pasionál* Jacoba de Voragine (Praha 1495) a *Nový zákon* (1497-98) vydané Tiskařem Pražské bible s převzatými dřevořezy několika Kobergerových tisků. Mikuláš Bakalář v Breydenbachově *Traktátu o Zemi svaté* (Plzeň 1498) užil v dějinách českého knihtisku poprvé titulní dřevořez, obsahově spjatý s počátečními větami cestopisu. Fenomén titulního dřevořezu, který ostatně známe už z Pfisterova vydání Bonerových bajek 1461 anebo z dílny Ulricha Hana v Itálii (poprvé 1467), u nás došel poprvé uměleckého naplnění celostranným obrazem kola Štěstí v Petrarkově díle *Kniehy dvoje o lékařství proti Štěstí a Neštěstí* (Praha 1501). Zcela programové využívání titulních dřevořezů, a to figurálního rázu, lze však sledovat až od roku 1510 u Konáče. První ilustrace ale byly stále závislé na využívání již použitých štoček převzatých z jiných, zejména norimberských tiskáren. Čeští prvotiskaři a raní tiskaři nevytvořili specifický český ilustrační styl a tím promarnili příležitost navázat na vynikající domácí knižní malbu husitských a pohusitských kodexů.⁵²⁰ Teprve Pavel Severin ve 30. letech 16. století začal používat vlastní štočky vyrobené na zakázku přímo pro svoje edice. Mědiryt jako kvalitativně vyšší a řemeslnicky náročnější ilustrační médium přišel do českého knihtisku v roce 1581, více než století po jeho prvním uvedení v knihtisku v Bruggách.⁵²¹

---

⁵¹⁹ Podrobnější rozbor pomalého vizuálního vývoje české tištěné knihy a závislost zejména na norimberských ilustračních vzorech předložil VOIT, Petr: Nové pohledy na veršovanou skladbu Rozmlouvání člověka se Smrtí. *Listy filologické* 107, 1986, s. 166-174.

⁵²⁰ VOIT, Petr: *Limity knihtisku*, s. 119.

⁵²¹ VOIT, Petr: *Limity knihtisku*, s. 120.

7. Knížní sbírky a jejich čtenáři

Vedle průzkumu rukopisné a tiskové produkce sledovaného období, která zahrnuje podstatnou část aktivní knižní tvorby, si můžeme udělat paralelní představu o struktuře vlastněných knih průzkumem soudobých knihoven jako statického zrcadla knižní kultury.

Pro výzkum čtení a čtenářské recepce, které zkoumají čtenářské zvyklosti jedné osoby, jsou významným pramenem soubory knihoven, které se dochovaly úplně, nebo alespoň z velké části. Existují ovšem studie, které využívají knižní sbírky celých sociálních skupin. Kupříkladu vztahem čtenářů ke svým knihám v období italské renesance se zabýval Christian Bec ve dvou studiích zaměřených na Florencii.⁵²² Pro kvantitativní komparaci je hodnotná studie Alberta Labarra o knihách v Amiensu 16. století.⁵²³

Monografické zpracování jedné konkrétní knihovny a čtenářské zkušenosti v období humanismu najdeme na příkladu knihovny kanovníka Jana de Hondt, v níž se nacházelo 119 knih.⁵²⁴ Vzhledem k jeho profesi kanovníka převažuje samozřejmě literatura teologická, ale jeho záběr byl širší.⁵²⁵ Coppens tvrdí, že humanismus se v De Hondtově sbírce zřejmě projevuje právě v náboženských dílech, protože jeho knihovna obsahuje jen pár humanistických textů a není v ní dokonce žádný klasický autor. Známkou humanismu pro něho je používání v té době nově filologicky revidovaných vydání starých teologických textů.⁵²⁶ Poznámky v knihách ukazují, že De Hondt byl velmi pečlivý čtenář, pero měl vždy

---

⁵²² BEC, Christian: *Les Marchands écrivains, affaires et humanisme à Florence (1375-1434)*. Paris 1967. Druhá studie BEC, Christian: *Les Livres des Florentins (1413-1600)*. Florence 1984 se zaměřuje na měšťanské knihovny z bibliografického hlediska, ale neřeší, co si majitelé o svých knihovnách mysleli nebo zda je vůbec četli.

⁵²³ LABARRE

, 1503-1576. Paris, 1971. Podkladem jsou dochované inventáře knihoven v městě Amiensu v 16. století, jejichž počet dosáhl obdivuhodných 7394, ve sledovaném období 4662. Autor si dal zejména značnou práci s identifikací nezřídka zkomolených titulů. Pohraniční město Amiens nevynikalo příliš vzdělaností. Ve městě působilo 8 velkých knihkupců, všichni v krámcích kolem katedrály, mezi nimi nejvýznamnější Caron a Wassepasse. Labarre měl k dispozici 143 knihoven kleriků, u nich počtem nevelké knihovny (biskupská knihovna obsahovala 46 knih, nejvíce knih měl farář od St-Rémy, 114). Šlechtické či patricijské knihovny také nepřilíhly bohaté; knihovna starosta Jean Rély obsahovala v roce 1550 144 kusů. Mezi největší vlastníky náleží městská honorace, často s právníckými tituly. Advokát Jean Forestier shromáždil 240 knih. Celkově nejvíce knih se nacházelo u lékařů, osm největších čítalo stovky kusů.

⁵²⁴ Jan de Hondt, zvaný též Joannes Canis (1486 – 1571). Kanovník kapitul v Lille, v Bruggách a v Kortrijku. Mezi jeho přátele se řadili Cornelius Jansenius a Erasmus Rotterdamský. COPPENS, Christian: *A Canon's Library. Jan de Hondt, Courtrai (1571)*. In: *Printers and Readers in the Sixteenth Century. Including the Proceedings from the Colloquium Organised by the Centre for European Culture*, 9 June 2000 (Coppens, Christian (ed.). Turnhout 2005, s. 61–320.

⁵²⁵ Církevní Otcové, raně křesťanští autoři a velcí církevní autoři (po sv. Bernarda z Clairvaux) 25% sbírky, exegetika 16 %, homiletika 4,5 %, asketická a devocionální literatura 2 %, k tomu breviáře atd, celkem církevní tematika 50 %; historická literatura 22 %; polemické spisy a literatura týkající se náboženských konfliktů 18 %; lékařství 3,5 %; právo 7,5 %.

po ruce. Jako čtenář opravoval tiskařské nebo gramatické chyby v textu, korigoval špatné stránkování, nesprávné údaje explicitu, nebo chybné odkazy na Písmo svaté. Někdy je zřejmé, že přečetl celou knihu pouze díky tomu, že podtrhl jen tu a tam slova nebo celé řádky. Ale u některých knih je téměř každá strana včetně předsádky zaplněna textem všeho druhu, a někdy byly poznámky dokonce připojeny na zvláštním listu. Většina poznámek je samozřejmě zaměřena na usnadnění pozdější práce s knihou vytčením klíčového slova k odpovídající pasáži.⁵²⁷

Jiný příklad zpracování obsahu knihovny duchovního je případ Thomase Swalwella (cca 1462-1539).⁵²⁸ Swalwellův příklad ukazuje, jak knihtisk otevíral cestu většímu počtu učenců k vytvoření vlastních knižních sbírek. Obsah Swalwellovy osobní sbírky byl mimořádně pestrý, snad až na několik rukopisů obsahoval jen tisky. Součástí jeho knihovny byl samozřejmě především biblický materiál, patristická literatura ovšem nebyla příliš bohatě zastoupena, filosofii představují pouze Aristotelova *Etika Nikomachova* a *Politika* Tomáše Akvinského. Teologové 12. století pro něho byli zřejmě atraktivnější než církevní Otcové. Zastoupeno bylo i kanonické právo a rétorické příručky. Evidentně projevoval také péči o zdraví své a zřejmě i pacientů klášterního špitálu. Většina knih v jeho vlastnictví a mnoho dalších v klášterních sbírkách dokazují v mnoha marginálních poznámkách Swalwellův aktivní zájem o knihy. Swalwell záměrně využíval okraje stránek pro poznámky, které se dají využít k pozdějšímu nalezení určité pasáže pro další využití, ačkoli v jádře tato praxe stále odrážela přetrvávající středověkou tradici citování ‚autority‘ pro potvrzení jistého stanoviska.⁵²⁹ Většinu poznámek můžeme považovat za soukromý odraz jeho vlastních myšlenek, protože jsou uvozeny spojeními ‚dico quod...‘, ‚credo quod...‘, ‚aliud exemplum potest esse‘ a podobně. Je patrné, že jeho poznámky byly na margu zapisovány v několika fázích, čili knihy četl a anotoval několikrát. K některým titulům se vracel evidentně s konkrétním záměrem, jak můžeme pozorovat u poznámek, které tvoří základ pro přednášky o *Sentencích* Petra Lombarda, které měl Swalwell přednést v Oxfordu, aby získal titul doktora teologie v roce 1503. Tyto poznámky se odvolávají na široký okruh pramenů, obvykle s přesným odkazem. Samozřejmě si dělal poznámky týkající se základních aspektů klášterního života, o liturgii nebo životosprávě, které bylo třeba předat

---

⁵²⁷ COPPENS, Christian: A Canon's Library. s. 74-75.

⁵²⁷ COPPENS, Christian: A Canon's Library. s. 74-75.

⁵²⁸ Thomas Swalwell byl řeholník v Durhamu od 1483, byl zde mj. archivářem a almužníkem. PIPER, A. J.: Thomas Swalwell. Monk of Durham, Archivist and Bibliophile (d. 1539). In: Books and collectors, 1200 - 1700. Essays Presented to Andrew Watson (ed. James P. Carley, Colin G. C. Tite, Andrew Watson). London 1997, s. 71-100.

⁵²⁹ PIPER, A. J.: Thomas Swalwell, s. 82.

novicům, které zřejmě vyučoval.⁵³⁰ Další skupina poznámek, zejména ty, které se vztahují k obraznosti, byla určena k veřejnému, nejspíše kazatelskému užití.⁵³¹ Výzkum marginalií nám ilustruje Swalwellovu názorovou mapu. Hájil středověkou eucharistickou teologií, zbožnost i praxi. Původně podporoval myšlenku omezení papežské moci, ale později, na konci 30. let 16. století horoval pro svatopetrskou nadřazenost.⁵³² U herezí věnoval nejvíce pozornosti omylům řeckých učenců, zabýval se také překlady bible a jejími původními jazyky. Zaznamenal také nadřazenost přirozeného práva, odporoval nadšení pro klasické věci.⁵³³ Obzvláště pozoruhodný prvek Swalwellových poznámek je široký záběr a znalost spisovatelů. Když pracoval na jednom textu, dokázal si vzpomenout na argumenty v jiných dílech odpovídajících konkrétnímu místu a dokázal na ně uvést přesné odkazy. Jeho vycvičená paměť se orientovala ve velké škále textů. Také ho můžeme sledovat při jeho práci bibliografické, nejčastěji když doplňoval údaje o autorech. Přesto však i on se také potýkal s otázkou atribuce, například s Davidovými *Žalmy* nebo dopisy sv. Jeronýma.⁵³⁴

Na tyto dvě analýzy souborných knižních souborů jsme upozornili proto, abychom nastínili směr, jímž se novodobé bádání v cizině ubírá. Nesleduje pouze kvantitativní statistiku, ale pečlivou analýzou dochovaných exemplářů rozkrývá vztah čtenáře k textu, jeho recepci a význam pro budování názorových postojů. Tyto dvě analýzy a řada dalších dosvědčují, jak se historik knižní kultury stává archeologem a antropologem svého oboru.

7.1. Soukromé a institucionální knihovny v Čechách a na Moravě na přelomu 15. a 16. století

Zkoumání soukromých českých knihovnických sbírek období mezi husitstvím a Bílou Horou po Winterově klasické práci,⁵³⁵ Volfově monografii⁵³⁶ a Kalistově příspěvku k aristokratickým knihovnám⁵³⁷ začalo ve větší míře na přelomu 50. a 60. let 20. století. Emma Urbánková shromáždila knihovny pražských mistrů Václava Korandy ml. a Jana

⁵³⁰ PIPER, A. J.: Thomas Swalwell, s. 84.

⁵³¹ Někdy se také setkáváme s užitím kazatelské terminologie ('thema' nebo 'exemplum'), stejně jako s četnými odkazy na kazatelství, včetně jednoho komentáře o učenci, který odmítal kázat. PIPER, A. J.: Thomas Swalwell, s. 85.

⁵³² PIPER, A. J.: Thomas Swalwell, s. 86.

⁵³³ 'ecce que erant romanorum vicia quibus deos suos inopere placuerunt' Tamtéž.

⁵³⁴ PIPER, A. J.: Thomas Swalwell, s. 87.

⁵³⁵ WINTER, Zikmund: Měšťanské libráře v XV. a XVI. stol. Časopis Českého Museum roč. 65 (1892), str. 128-156. Některé cenné parafráze dnes ztracených pramenů se také nacházejí v dalších Winterových pracích. WINTER, Zikmund: Život církevní v Čechách II, Praha 1896. WINTER, Zikmund: Život a učení na partikulárních školách v Čechách v XV. a XVI. století. Kulturně-historický obraz. Praha 1901.

⁵³⁶ VOLF, M.: Knihovna Hilaria z Litoměřic, in: ČČH LXXXI, 1907, 131-133.

⁵³⁷ KALISTA, Zdeněk: Tři staré šlechtické libráře. Časopis Společnosti přátel starožitností 36, (1928), s. 145-160.

Šindela.⁵³⁸ Mimo univerzitních mistrů se dostaly do centra pozornosti i knihovny významných soukromníků s humanistickým zaměřením. Soupis knihovny Jana z Rabštejna už obsahuje náznaky výzkumu čtenářského zájmu,⁵³⁹ ve stejném duchu jsou sestaveny i monografie o knihovně Bohuše ze Zvole,⁵⁴⁰ Martina Škorně z Jehnědna⁵⁴¹ či Jana st. Hodějovského.⁵⁴² Metodologicky velmi přínosné je zpracování knihovny krumlovského děkana Václava z Rovného, kde se ze záznamů v knihách u něj doložených podařilo doplnit některé životopisné údaje, a monografie podává detailní pohled na duchovní svět majitele knihovny.⁵⁴³ Výzkumy knihovních souborů nadále pokračují v rovině obecné⁵⁴⁴ i u jednotlivých osobností.⁵⁴⁵ Rozvíjí se i průzkum pramenů, zejména testamentů, kde se skrývá velký potenciál pro zjištění zejména měšťanských, případně farních knihoven.⁵⁴⁶

---

⁵³⁸ URBÁNKOVÁ, Emma: Zbytky knihovny M. Václava Korandy ml. v Univerzitní knihovně v Praze. Ročenka Univerzitní knihovny v Praze 1956, 1958, 135–161. URBÁNKOVÁ, Emma: Zbytky knihovny snad Jana Šindela v Univerzitní knihovně. Ročenka Univerzitní knihovny v Praze 1960–1961, 1962, 87–97. Doplnky ke Korandově knihovně vydal SPUNAR, Pavel: Několik doplňků k rekonstrukci knihovny Václava Korandy ml., *Listy filologické* 91, 1968, 147–150. Další knihovny univerzitních mistrů zpracovali KADLEC, Jaroslav, *Die Bibliothek des M. Prokop aus Kladrub*, in: *Mediaevalia Bohemica* I-2, 1969, 315–320. GREGOROVÍČOVÁ, Eva: Knihovna mistra Stanislava z Velvar, in: *AUC-HUCP* 18, 1978, 107–127. KOŘÁN, Ivo: Knihovna mistra Jeronýma Pražského, in: *ČČH* 94, 1996, 590–600. Příspěvkem ke studiu univerzitní knihovny je i faksimilová edice BEČKA, Václav - URBÁNKOVÁ, Emma: *Katalogy knihoven Karlovy univerzity*. Praha 1948.

⁵³⁹ ŠMAHEL, František: Knihovna Jana z Rabštejna. *Zápisky katedry čsl. dějin a archivního studia* 3, 1958, s. 93–114.

⁵⁴⁰ BOHÁČEK, Miroslav: Rukopisná sbírka učeného právníka a biskupa Bohuše ze Zvole v univerzitní knihovně olomoucké, in: *Sborník historický* 7, 1960, 79–122.

⁵⁴¹ HLAVÁČEK, Ivan: Matyáš Škorně z Jehnědna - český bibliofil 15. věku, in: *Z českých dějin*. Sborník prací in memoriam prof. dr. V. Husy. Praha 1966, 97–106.

⁵⁴² MARTÍNEK, Jan: O knihovně Jana st. Hodějovského, in: POLIŠENSKÝ, Josef - ŠMAHEL, František (ed.): *Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory*. Sborník prací k 500. výročí českého knihtisku. Praha 1970, 219–238.

⁵⁴³ HEJNIC, Josef: Knihovna Václava z Rovného jako historický pramen, in: *Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory*. Sborník prací k 500. výročí českého knihtisku (ed. Josef Polišínský – František Šmahel). Praha 1970, s. 169–189.

⁵⁴⁴ HLAVÁČEK, Ivan: Zur Stratifikation und zur inhaltlichen Zusammensetzung der böhmisch-mährischen Bibliotheken des 16. Jahrhunderts, in: Arnold, Werner (Hrsg.), *Bibliotheken und Bücher im Zeitalter der Renaissance*. Vorträge gehalten anlässlich der ... Jahrestagung des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Bibliotheksgeschichte. (Wolfenbütteler Arbeitskreis für Bibliotheksgeschichte, 7) Wiesbaden 1997, 9–30. CEJPEK, Jiří – Hlaváček, Ivan – Kneidl, Pravoslav: *Dějiny knihoven a knihovnictví v Českých zemích a vybrané kapitoly z obecných dějin*. Praha: Karolinum 1996.

⁵⁴⁵ BOLDAN, Kamil: Bibliofil Hanuš z Kolovrat († 1483). In: *Pater familias*. Sborník příspěvků k životnímu jubileu Prof. Dr. Ivana Hlaváčka (in: edd. Jan Hrdina, Eva Doležalová, Jan Kahuda). Praha 2002. s. 97–114. ELBEL, Petr: Knihovna olomouckého probošta mistra Pavla z Prahy ve světle testamentu z 1. 2. 1441. In: *Ad vitam et honorem*. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám (edd. Tomáš Borovský, Libor Jan, Martin Wihoda). Brno 2003, 595–610. ELBEL, Petr: Testamentum meum de libris meis. Knihovna olomouckého biskupa Bohuše ze Zvole (1454–1457) opět v centru pozornosti. In: *Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska 2005*. Architektura knihy (forma, obsah a jejich tvar): sborník z 14. odborné konference, Olomouc 22.11.–23.11.2005 (ed. Rostislav Krušínský). Brno - Olomouc 2006, s. 85–119.

⁵⁴⁶ FEJTOVÁ, Olga – PEŠEK, Petr: Gramatiky a slovníky v měšťanských knihovnách před Bílou horou, in: *Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny v Praze* 10, 1993, s. 339–368. KRZENCK,

Při zkoumání knihovních fondů z období pozdního středověku se musíme vyrovnat s překážkami vyplývajícími z charakteru pramenů. Dochované knihovní celky, ať už soustředěné na jednom místě, jako v případě knihovny Jana z Rabštejna či Bohuslava Hasištejnského, nebo rozptýlené, jako u Václava Korandy ml. či Václava z Rovného, jsou vzácnou výjimkou. Přinášejí pochopitelně nedocenitelnou výhodu dochovaných stop čtenářské aktivity a pobízejí k aplikování „knížní archeologie“. Na druhou stranu ale musíme počítat s jejich neúplností, protože v dalších letech mohlo docházet a docházelo ke ztrátám. Vedle hmotných pozůstatků máme k dispozici klasické prameny, tedy dobové soupisy a inventáře knih. Jejich jednoznačnou předností je úplný obraz o dotčeném knihovním fondu, kvantitativní i obsahový, ale na druhé straně se musíme vyrovnat s někdy nepřekonatelnými nepřesnostmi v atribuci velmi vágně zaznamenaných titulů, ba i v rozlišení rukopisů a tisků. Soupisy knih nabízejí obraz recepce knižní produkce v českých institucích i u soukromníků. Zahrnují knihy vzniklé doma i dovezené ze zahraničí, jsou tedy srovnatelné s předchozí analýzou rukopisů. Byly sestavovány především za účelem inventarizace pozůstalosti u soukromých osob nebo jako majetkové soupisy u institucí, v našem případě zejména u klášterů. Určitou výjimkou je katalog Rečkovy koleje pražské univerzity, který sloužil primárně knihovnickým potřebám. Ať už byly motivace pro soupis jakékoliv, jejich společným neduhem je velmi obtížná identifikace konkrétních titulů.

Do výzkumu byly zahrnuty knižní soubory podle soupisů dochovaných z doby mezi roky 1450-1550 nebo podle monografií týkajících se soukromých či institucionálních knihoven této doby. Soukromé knihovny samozřejmě vznikaly především během života jejich vlastníků, i když někdy mohly být výsledkem dědictví většího knižního celku. U institucionálních knihoven musíme počítat s formováním v delším období, takže tyto knižní celky nemusejí zcela vypovídat o knižních zájmech období, v němž vznikl inkriminovaný soupis.

Výchozím bodem je Hlaváčkův soupis středověkých knihoven⁵⁴⁷ doplněný o údaje několika pozdějších monografických studií.⁵⁴⁸ Podle Hlaváčkova soupisu pro období 1450-

---

Thomas: Bücher in böhmischen Bürger Testamenten des Spätmittelalters, in: Tábořský archiv 11, 2002, s. 39–65.

⁵⁴⁷ HLAVÁČEK, Ivan: Středověké soupisy knih a knihoven v českých zemích. Příspěvek ke kulturním dějinám českým. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica. Monographia, 11, Praha 1966.

⁵⁴⁸ HLAVÁČEK, Ivan: Alexius Třeboňský a katalog jeho knihovny z konce 15. století, Sborník historický 6, 1959, s. 223-250. HLAVÁČEK, Ivan: Knihovna litoměřického probošta Jana Žáka. Listy filologické 88, 1965, s. 308-321. HRADLOVÁ, Marta, Knihovna kapitulního děkana Václava z Krumlova. In: K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. Čtenář a jeho knihovna. (Editio universitatis Bohemiae Meridionalis. Opera Romanica 4; ed. Jitka Radimská). České Budějovice 2003, 31–40.

1550 máme k dispozici 49 knižních celků v 56 soupisech.⁵⁴⁹ Celkový počet knih lze určit jen přibližně, protože některé soupisy jsou nekonkrétní nebo jsou postaveny na záznamech z druhé ruky o ztracených archiváliích. Celkem napočítáme více než 4100 svazků a více než 4500 titulů. Více než polovina ovšem připadá na kolejní knihovnu Národa českého a Rečkovu (celkem 1864 svazků s více než 1900 tituly) a humanistickou knihovnu Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic (650 svazků a téměř 800 titulů). Pro srovnání si uvedme významné humanistické knihovny tohoto období. Knihovny Coluccia Salutatiho a Niccolo Niccolis obsahovaly kolem 800 titulů, Giovanni Pico della Mirandola shromáždil 1190 svazků, německý humanista Willibald Pirckheimer takřka 2100 svazků. Sbírká rukopisů kondotiéra Federiga da Montefeltro, kterou Vespasiano da Bisticci označil za ideál humanistické knihovny, obsahovala téměř 790 svazků. Papež Mikuláš V., který začal sbírat rukopisy již jako nezámožný duchovní, pokračoval jako sběratel během svého pontifikátu a sbírku Biblioteca Vaticana založenou jeho předchůdcem Martinem V. rozšířil na takřka 1200 svazků.⁵⁵⁰

Typově jsem rozdělil knihovny podle majitelů do pěti skupin. První tvoří knihovny utrakvistických farářů nebo far utrakvistických kněží. Máme 12 soupisů, v nichž počet knih kolísá mezi 4 svazky staroměstského faráře Beneše u sv. Štěpána ve zdi až 75 svazky kněze Matyáše z domu suchdolského.⁵⁵¹ Obsahová skladba je poměrně jednotvárná, utrakvističtí kněží shromažďovali především literaturu potřebnou pro výkon svého povolání. Základní výbavu tvořily bible, liturgické knihy (misály, speciálníky, breviáře, kancionály) a knihy homiletické, včetně moralistních podkladů typu *Gesta Romanorum*. Nejběžnější byla kázání Mikuláše z Lyry, ale setkáváme se samozřejmě i se spisy domácích husitských autorit (Jan Hus, Jakoubek ze Stříbra, Jan Rokycana). Časté byly i výklady bible vhodné pro širší teologický záběr i jako podklad pro homiletickou činnost. Objevuje se i vlastní tvorba v této oblasti jako výklady, které si pořizoval žlutický farář Gaudencius. Třikrát máme doložená *Decretalia* jako tituly kanonického práva (u staroměstského faráře Jakuba roku 1473, chrudimského kněze Prokopa roku 1474 a stříbrského kněze Zikmunda roku 1514). Historická literatura se vyskytuje dvakrát (Josephus Flavius na chrudimské faře roku 1463 a nespecifikovaná kronika u staroměstského faráře Jakuba 1473). Kněz Matyáš měl ve své

⁵⁴⁹ Knihy krále Ladislava Pohrobka se nacházejí ve dvou soupisech, knihy pražské kapituly ve čtyřech soupisech a knihy sedleckého kláštera ve třech.

⁵⁵⁰ NOE, Alfred: *Das Buch in der Gesellschaft der Renaissance*, in: *Geschichte der Buchkultur* 6, Renaissance, Graz 2008, s. 80.

⁵⁵¹ Je ovšem možné, že skutečný počet byl nižší, protože podle I. Hlaváčka mohly být v soupisu některé knihy omylem uvedeny duplicitně.

sbírce i zábavnou historizující beletrii (latinskou *Trojánskou kroniku*). Donátova gramatika a Boethiovy filosofické spisy jsou doloženy v knihovně Matyáše ze suchdolského domu. Jediný případ přírodovědného zájmu vykazuje pražský kněz Tomáš, v jehož soupisu z roku 1527 je herbář a dvě knihy lékařské.

Druhou skupinu tvoří knihovny měšťanů nebo soukromníků z utrakvistického prostředí. Výběr titulů je v těchto případech méně pestrý zejména z geografického hlediska. Máme osm soupisů, ale šest z nich pochází z Prahy a pouze po jednom z Chrudimi a Kutné Hory. Tyto knihovny nabízejí menší počet svazků. V uvedených případech se sbírky pohybují mezi 2 kusy a třemi desítkami svazků. Obsahová skladba je podobná jako u utrakvistických duchovních. Převažuje jednoznačně literatura teologická v čele s biblickými knihami, případně biblickými výklady. Následuje opět literatura homiletická. Ve třech případech jsou doloženy knihy Husových kázání, v případě staroměstského postřihače Jana Doubravského jsou Husova kázání dokonce pouze jedním ze dvou svazků vedle bible. Nejrozsáhlejší je knihovna pergameníka Havla podle testamentu z roku 1454, opět s převahou teologických titulů. Mezi jeho 29 svazky jsou mimo Husových kázání například i spisy Tomáše Akvinského, Hugo de S. Victore a Jacoba de Voragine. Vedle teologie se setkáváme jen ojediněle s jinými obory, ale až v soupisech z počátku 16. století. Kutnohorský suknakraječ Bartoš z Prácheň měl jeden exemplář *Alexandreidy* a staroměstský měšťan Duchek Čejka vlastnil lékařskou knihu Nicollò Salicettiho. Nejrozmanitější sbírku knih shromáždil chrudimský bakalář Václav Šach, jemuž nejspíš sloužila jako příručka pro jeho učitelské působení. Některé z nich měl vypůjčené, mezi nimi byli Platón a Hippokrates. Z jeho vlastních knih stojí za pozornost český Plinius, Petrarcovo *De remediis utriusque fortunae* a Husovo *De ecclesia*.

Celkově lze říci, že obě skupiny knihoven utrakvistů se soustředí na teologickou literaturu s několika výjimečnými příklady speciálního zájmu historického či lékařského, ale také s minimálním výskytem beletrie. Na utrakvistické pražské univerzitě se humanistické zaměření prosazovalo velmi ztěžka. Víme, že z univerzitních mistrů doby poděbradské vlastnil antické autory M. Václav z Chrudimě.⁵⁵² Středověký charakter si zachovávala jinak rozsáhlá knihovna významného představitele univerzity a dlouholetého administrátora utrakvistické církve Václava Korandy ml. (1422 – 1519). Dnes známe přes 40 jeho rukopisů a téměř tři desítky tisků. Stejně jako velká část utrakvistů projevoval i on odtažitý postoj

---

⁵⁵² HLAVÁČEK, Ivan: Antická literatura v českých knihovnách do doby poděbradské. In: Antika a česká kultura. Red. Ladislav Varcl. Praha 1978, s. 171.

k italskému humanismu. Antičtí autoři mezi nimi přicházejí naprosto ojediněle, byť sám Itálii roku 1462 navštívil jako člen králova poselstva k papeži.⁵⁵³ Korandova knihovna obsahuje téměř 70 svazků se 156 tituly.⁵⁵⁴ Oborové rozložení je celkově poměrně pestré vyjma naukové a odborné literatury, kde je výrazněji zastoupena jen astronomie. Téměř dvě pětiny představují díla teologická (61), především spisy husitských a utrakvistických teologů, nepochybně základní materiál pro jeho univerzitní výuku. Pro pedagogické účely jistě sloužilo i 8 gramatických příruček. S odstupem v počtu přibližně dvou desítek položek přicházejí spisy s morálně naučným obsahem a aktuality, kam patří především díla týkající se soudobých konfesních sporů a polemik. Zde vidíme jednoznačně odraz Korandova angažmá v soudobém veřejném dění. 12 astronomických a 2 matematické příručky nám dokládají nejběžnější akademickou publikační činnost pražských univerzitánů, totiž produkci kalendářů a minucí, jak ukazuje i soudobá tisková produkce. Ostatní obory (právo, historie, lékařství, filosofie) jsou zastoupeny jednotlivě, snad kvůli rozšíření obecného rozhledu. Za zmínku stojí, že jediný autentický spis klasického autora, Ovidiovy básně, jsou bez Korandových poznámek, přestože jsou v konvolutu s anotovanými texty a i v jiných svazcích je patrný Korandův aktivní čtenářský přístup. Humanistické spisy v knihovně utrakvistického koryfeje zcela chybějí. Soustavnější zpracování knihoven univerzitních mistrů konce 15. a první poloviny 16. století ovšem zatím chybí. Intelektuální stagnace se odrážela i v omezeném a nahodilém doplňování kolejních knihoven pražské univerzity.⁵⁵⁵ Mezi inkunábulemi pocházejícími z těchto univerzitních knihoven nacházíme nové edice antických spisů spíše výjimečně.

Do třetí skupiny jsem zařadil knihovny katolíků, převážně církevních hodnostářů. Humanistické vlivy se v poděbradské době a na počátku jagellonského období odrážely nejprve právě v knihovnách katolických intelektuálů. Kromě Hlaváčkova soupisu jsem vzal v úvahu ještě knihovnu Matyáše Škorně z Jehnědna⁵⁵⁶ a Jana z Rabštejna,⁵⁵⁷ které byly rekonstruovány podle dochovaných knih. Vedle jedenácti duchovních je zde ještě knihovna

---

⁵⁵³ Rekonstrukci Korandovy knihovny provedla URBÁNKOVÁ, Emma: Zbytky knihovny M. Václava Korandy ml., s. 135-161.

⁵⁵⁴ Celkové počty jsou v tabulce níže v přehledu knihoven soudobých vzdělanců.

⁵⁵⁵ PEŠEK, Jiří: Knihy, knihovny, knihtisk a předbělohorská univerzita. In: Dějiny Univerzity Karlovy I. 1347/48 – 1622. Red. Michal Svatoš. Praha 1995, s. 241-245.

⁵⁵⁶ HLAVÁČEK, Ivan: Matyáš Škorně z Jehnědna – český bibliofil 15. věku. In: Z českých dějin. Sborník prací in memoriam Prof. Dr. Václava Husy. Praha 1966, s. 97-106.

⁵⁵⁷ Blíže ŠMAHEL, František: Knihovna Jana z Rabštejna, Zápisky katedry československých dějin a archivního studia 3, 1958, s. 93-113; HARDER Hans-Bernd: Zentren des Humanismus in Böhmen und Mähren, Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern. Hrsg. von Hans-Bernd Harder u. Hans Rothe. Köln – Wien 1988, s. 24-25.

plzeňské měštky Anny Šafránkové z Poutnova, Jana Ptacha z Haugvic a zcela unikátní sbírka knih Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic. V těchto několika souborech se nám dostává mnohem pestřejší nabídka knih a také mnohem početnější. Rozsah knižních souborů se pohybuje od několika kusů (8 svazků zábřežského faráře Jakuba Petříkova a 9 svazků Anny Šafránkové) až po několik stovek v případě Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic, který tak předčil většinu soudobých klášterních knihoven a svoji sbírkou se blížil úrovni knihovny pražské univerzity. Několik desítek svazků mají také knihovny Alexia Třeboňského, Jana Žáka a Jana Ptacha z Haugvic.

Tabulka 2

ŽÁNROVÁ SKLADBA VÝZNAMNÝCH SOUKROMÝCH KNIHOVEN							
	JR*	VR	BH	AT	JP	JŽ	VK
Teologie	40	44	225	21	2	84	61
Bible a biblické příručky	2	1	14	4		2	5
Právo	3	3	30	1	2	9	
Právo kanonické	24	13	33			23	3
Lékařství	4		69	2		8	1
Filosofie	65	5	68	33	2	5	3
Moralia	21	16	55	7	3	3	23
Gramatika	3	15	24	7	5	5	8
Rétorika	35	20	43	7	3	6	3
Epistolografie	28	14	29	1	3	6	7
Beletrie		3	3			1	
Poezie	19	34	112	22	18	19	6
Aktuality	30	10	9				17
Naučná a didaktická		1	11		2		3
Přírodní vědy	11	4	27		1		
Historie	13	20	40	4	11	18	2
Geografie	3	2	15		1	1	
Hospodářství		3	7		1	3	
Vojenství		2			1	1	
Architektura		1	2				
Astronomie	5		43	1			12
Matematika			7				2
Humanistica			32	7	6	3	
Vojenství			4				
Magie			10				
Hudba			2				

* JR = Jan z Rabštejna; VR = Václav z Rovného; BH = Bohuslav Hasištejnský; AT = Alexius Třeboňský; JP = Jan Ptach; JŽ = Jan Žák; VK = Václav Koranda ml.

Menší sbírky mají podobné složení jako knihovny utrakvistů s převahou teologické literatury. Objevují se ovšem ojedinělé příklady antické klasiky jako Macrobius, Vergilius a Prudentius u Matyáše Škorně z Jehnědna. Z humanistických autorů je nejvíce zastoupen Petrarca, dále Dante, Boccaccio, Leonardo Bruni (zejména jako překladatel Platóna a Aristotela), Guarino Barzizio, Guarino Veronensis, Lorenzo Valla a Aeneas Silvio Piccolomini.

Již z poděbradského období pochází knihovna pozdějšího děkana pražské kapituly a administrátora pražského arcibiskupství Václava z Krumlova (1425 – 1460), jednoho z českých přátel Eneáše Silvia. Patřil ke studentům z katolických oblastí, kteří do Itálie odcházeli získat akademické grady potřebné k další církevní kariéře, ale jejich ovlivnění humanismem bylo spíše krátkodobé.⁵⁵⁸ Jiný krumlovský vzdělanec, kněz Václav z Rovného si budoval svoji sbírku, jak bylo obvyklé, nejprve vlastnoručním opisováním jiných rukopisů. Tisky se objevují v jeho kolekci od konce 70. let, ale Václav i přesto nadále pořizoval vlastní rukopisy.⁵⁵⁹ Vlastnil rozsáhlou knihovnu, z níž je dochováno více než 230 titulů (povětšinou již tištěných). Mezi osmi rukopisy, které byly v jeho vlastnictví doloženy, převládají texty humanistické a středověké bez snahy o rozlišení mezi humanistickými a středověkými autory. Pro praktickou činnost potřeboval Václav z Rovného formulářové sbírky a rétorické příručky, ale také sborníky světského a církevního práva. Velmi bohatá je sbírka literatury teologické od patristiky až po soudobé polemiky. Glosy jsou u antických autorů vzácné, ale u ostatních spisů poměrně četné. Jsou často věcného, zřejmě orientačního charakteru, ale na některých místech se nezdráhal využít delší, nezřídka veršovaný komentář. Z nich vyplývá velmi ostré protihusitské a protireformační smýšlení. Jen dva tituly jsou starověké (*Sallustius Catillinae coniuratio*, opsaný Václavem z Krumlova, a Cicero, *Cato de senectute*). Slabé zastoupení antických autorů je i mezi tisky. Jisté knihy z vlastnictví Václava z Rovného jsou Ciceronovy *Tusculanae disputationes*, *De officiis* a *Cato de senectute*. Mezi knihy, které patřily Václavovi z Rovného hypoteticky, se řadí další Ciceronovy tituly, dále Curtiova *Historia Alexandri Magni*, Suetoniovy *Vitae Casearum*, Nonius Marcellus, Quintilianovy *Institutiones*, Varronova *De lingua latina* a Festovo *De verborum significatione*. Spisy antických autorů jsou takřka intaktní, takže hluboký zájem v tomto směru se nedá předpokládat.⁵⁶⁰ Stejně tak humanistické texty jsou jen výjimečné a

---

⁵⁵⁸ Třicet rukopisů je dochováno. Blíže HRADILOVÁ, Marta: Knihovna kapitulního děkana Václava z Krumlova.

⁵⁵⁹ HEJNIC, Josef: O knihovně Václava z Rovného, Sborník Národního muzea v Praze 1968 (5), s. 244.

⁵⁶⁰ HEJNIC, Josef: O knihovně Václava z Rovného, s. 252.

nejspíše jen náhodné a zájem o antické dědictví a humanismus byl spíše pasivní.⁵⁶¹ Mnohé z nich dostal darem od Petra z Rožmberka či od dalších osob, které předtím studovaly v Itálii, jiné od Filipa Beroalda. Do jeho knihovny vplynuly i knihy jeho švagra Martina Mareše, z nichž je dochováno přes 50 svazků, mezi nimi četná vydání klasiků či raně křesťanských autorů i část knihovny Martinova předchůdce na stolci krumlovských farářů Alexandra († 1496). Alexandr z Krumlova se do Itálie odebral jako preceptor mladého Petra z Rožmberka a spolu s ním studoval v Bologni 1476 – 1478 církevní právo, pořizoval si tu tisky antických i soudobých humanistických autorů. Znovu pak v Bologni pobýval s odstupem jedenácti let jako vychovatel Petrova bratra Oldřicha. Po návratu byl až do své smrti roku 1489 krumlovským farářem.⁵⁶² Literární zájem o antické texty dokládají v knihách hojné marginálie.

V poslední třetině 15. a počátkem 16. století působilo v Itálii více osobností z Českého Krumlova a díky tomu se setkáváme častěji s antickými díly v rukopisech a hlavně v tiscích v knihovnách další generace Krumlovanů.⁵⁶³ Nejvýznamnější knihovnou byla krumlovská knihovna Rožmberků, jež na přelomu 15. a 16. století čítala asi několik set svazků a byla patrně nejrozsáhlejší šlechtickou knihovnou v zemi.⁵⁶⁴ Základ její humanistické sbírky tvoří 19 tisků antických spisů, které zakoupil v Bologni v letech 1511 a 1512 mladý Jindřich z Rožmberka, zapsané ve vyúčtování, které sestavil jeho preceptor, humanistický básník Šimon Fagellus Villaticus.⁵⁶⁵

Knihovna Jana z Rabštejna, bratra kancléře Prokopa z Rabštejna, který byl přítelem Eneáše Silvia Piccolominiho, je dnes uložena v klášterní knihovně v rakouském Schläglu. Většina svazků pochází především z Itálie, kde Jan studoval a později i déle pobýval jako králův diplomat. Jan z Rabštejna sbíral především rukopisy s moderními spisy italských humanistů a právníků. Ze 337 titulů v 52 svazcích necelou čtvrtinu titulů tvoří autoři klasického starověku, z nichž polovinu tvoří Aristotelovy filosofické spisy a díla Senekova a Ciceronova a další filosofové (Diogenés Laertios, Platón, Plútarchos, Porfyrios, Xenofón). Jednotlivinami jsou zastoupeni řečtí i římské básníci. V jeho *Dialogu*, nejvýznamnějším díle latinského humanismu doby poděbradské, se ostatně odráží vliv spisů z jeho knihovny. Rukopisné záznamy v knihách nejen otvírají pohled do Rabštejnova myšlenkového světa,

⁵⁶¹ HEJNIC, Josef: O knihovně Václava z Rovného, s. 256.

⁵⁶² HEJNIC, Josef: O knihovně Václava z Rovného, s. 262-264.

⁵⁶³ HEJNIC, Josef: Českokrumlovská latinská škola, s. 54-58; TÝŽ: Antike Autoren in südböhmischen Handschriften des 14. und 15. Jhs., *Philologus* 123, 1979, s. 184-186.

⁵⁶⁴ Blíže VESELÁ, Lenka: *Knihy na dvoře Rožmberků*. Praha 2005, s. 37-43.

⁵⁶⁵ Srov. RYBA, Bohumil: *Filip Beroaldus a čeští humanisté*. České Budějovice 1934, s. 35-38.

ale jsou i cenným biografickým materiálem.⁵⁶⁶ Rabštejnova knihovna pochopitelně sloužila majiteli jako příručka pro jeho vlastní profesionální činnost. Tomuto účelu sloužily příručky gramatické, rétorické a právnické.⁵⁶⁷

Jiný katolický prelát Alexius Třeboňský (1467-1495) studoval nejprve v Krakově, později odešel studovat práva do Bologně. Asi roku 1495 se vrátil do Čech, stal se pražským kanovníkem, ale krátce na to zemřel. Dochovaný katalog jeho knih obsahuje necelých 150 titulů rukopisných (v nejvýše polovičním počtu svazků) a necelých 80 pak tištěných. Nejprve totiž shromažďoval rukopisy, ale na studiích v Bologni jej zaujaly knihy tištěné a vedle děl právnických soustavně sbíral římské klasiky.⁵⁶⁸ Alexius rozdělil své knihy do tří skupin. První je věnována obojímu právu ("Libri in iure utroque", 45 svazků), druhá klasické a humanistické tvorbě ("In studio humanitatis libelli", 45 svazků) a třetí filosofii a mravně naučné literatuře ("In artibus libri et in concernentibus", 77 svazků).

Z dalších humanistických souborů byla zajímavá dvousvazková knihovna pražského kanovníka Jana Žáka († 1534), od roku 1508 probošta litoměřické kapituly a v letech 1511 až 1525 administrátora pražského arcibiskupství.⁵⁶⁹ Část jeho knihovny tvořily knihy z majetku Jana Ptacha z Haugvic. Soupis knih, které Haugvic uložil u Janu Žáka do zástavy z roku 1510, obsahuje 63 titulů vesměs antických autorů s mírným zastoupením literatury středověké a soudobé humanistické. Podle názoru Ivana Hlaváčka se jednalo jen o část Haugvicovy knihovny, patřící mezi přední soudobé humanistické sbírky ve střední Evropě.⁵⁷⁰ Některé z Haugvicových knih se objevují v pozdějším seznamu knih Žákových, takže přinejmenším část této sbírky zůstala v jeho vlastnictví. Knihovna Jana Ptacha z Haugvic obsahuje zhruba třetinu knih poetických, ostatní obory jsou v jeho soubory rozloženy rovnoměrně, takže snad sloužila především pro soukromé studium majitele bez výrazného vyhranění.

Vlastní Žákova sbírka obsahuje přes 200 titulů tvořených převážně již tisky. Humanističtí autoři tvoří přibližně třetinu. Sám vlastník ve svém inventáři knihovnu rozčlenil do sedmi částí. 83 knih tvoří teologická literatura, rozdělená do dvou částí. Bible a teologické knihy dogmatické jsou nadepsány "In humanis", kázání a kazatelské příručky

⁵⁶⁶ RYBA, Bohumil (ed.): Jana z Rabštejna Dialogus. Praha 1946.

⁵⁶⁷ ŠMAHEL: František: Knihovna Jana z Rabštejna, s. 103.

⁵⁶⁸ HLAVÁČEK, Ivan: Alexius Třeboňský a katalog jeho knihovny z konce 15. stol. Sborník historický 6, 1959, s. 223-252.

⁵⁶⁹ HLAVÁČEK, Ivan: Knihovna litoměřického probošta Jana Žáka, Listy filologické 88, 1965, s. 308-321.

⁵⁷⁰ HLAVÁČEK, Ivan: Knihovna litoměřického probošta Jana Žáka, s. 310.

"Sermones". Následuje neoznačených 77 položek převážně klasické i humanistické literatury a pak čtyři specializované skupiny: kanonické právo (23 knih, označených "Inventarius li[brorum] juris"), občanské právo (8 knih "In iure civili"), lékařství (8 knih "In medicinis") a svobodná umění (2 knihy "In artibus")

Vynikajícím příkladem humanistické knihovny, srovnatelné s nejvýznamnějšími soubory ve střední Evropě, je knihovna humanisty a básníka Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic, která v době smrti majitele obsahovala asi 650 svazků (často se jednalo o konvoluty více tisků).⁵⁷¹ Dodnes se dochovaly více než tři čtvrtiny z nich a obsahují 757 tisků (z toho asi 575 inkunábulí), 18 rukopisů latinských, 18 rukopisů řeckých a starobylý hebrejský Pentateuch.⁵⁷² Bohuslav Hasištejnský již od svého mládí upřednostňoval knihu tištěnou a rukopisné svazky představují v dochované části jen několik desítek položek. Bohuslav Hasištejnský svědomitě doplňoval především svou sbírku soudobých italských humanistů, kde ho nejvíce zajímaly tituly spojené s rétorikou a básnickým uměním. Vedle humanistů italských postupně doplňoval i tisky humanistů německých. Vybudoval si i kvalitně vybavenou právnickou příručku. Z antické literatury ho nejvíce přitahovaly básně římských autorů. V pozdějším věku se více soustředil na doplňování autorů pozdní antiky a raného křesťanství. Díky tomu je součástí sbírky i vytržbená kolekce předních představitelů filozofického a teologického myšlení středověku. Šíři vědeckých zájmů Bohuslava Hasištejnského dokazuje kolekce přírodovědných titulů, zejména velmi široká sbírka děl astronomických, a bohatá sbírka historických prací starověkých i humanistických. Unikátní nejen na české poměry, ale i na celé záalpské území je soubor řeckých rukopisů a tisků. Dodnes se z něho dochovalo 18 rukopisů a 29 tisků, mezi nimi první vydání řeckých klasiků.⁵⁷³ Bohuslav Hasištejnský byl jedním z prvních Čechů, který studoval řeckou literaturu přímo z originálů. Hasištejnský nejen rukopisy nakupoval, ale také objednával opisování dosud nevydaných děl řecké literatury u krétsko-benátského skriptoria Aristobula Apostolida (1465 – 1535). Naproti tomu Hasištejnského odmítavý postoj k národním jazykům se naplno projevil i ve výběru jazykových verzí. V Hasištejnské knihovně není ani jeden jazykově český či německý tisk. Až na malý počet výjimek byly v knihovně pouze tisky importované z Itálie a jazykově německých zemí. V Bohuslavově básnické i prozaické tvorbě se bohatě uplatnily znalosti z jeho četby. Často používal narážky na antickou

⁵⁷¹ BOLDAN, Kamil – URBÁNKOVÁ, Emma: Rekonstrukce knihovny Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic. Praha 2009. Jsou mezi nimi vzácné prvotisky, mj. benátské vydání Ciceronovy řečnické příručky *De oratore* asi z roku 1470 či druhé vydání Catullovy básně, vytištěné v Parmě roku 1473.

⁵⁷² Pověštinou jsou součástí knihovny roudnické větve rodu Lobkoviců na zámku v Nelahozevsi.

⁵⁷³ Mezi nimi první řecké vydání Ezopových bajek, vydané v Miláně asi roku 1478.

mytologii, citáty z antických děl či četné paralely ze starověkých dějin. Své znalosti antické literatury sdílel se žáky své školy.⁵⁷⁴

Cenné poznatky o intelektuálním světě duchovních v jednom městě přinesla studie o knihovnách tří chebských farářů.⁵⁷⁵ Přestože jsou zjištěné knihy pravděpodobně jen torzy celých sbírek, jejich rozbor ukázal některé nepochybné skutečnosti. Především je pozoruhodné poměrně menší zastoupení teologické literatury, které tvoří u všech tří případů celkově méně než polovinu svazků. V samotné teologii je většina knih moderních autorů, jen dva případy patristiky a jen málo starší scholastiky. Přibližně čtvrtinu knih tvoří díla obojího práva. Doplnkově jsou zastoupeny knihy humanistické (Beroaldus, Celtis, Pico della Mirandola), antické klasiky (Plinius, Cicero, Sallustius, Suetonius), morální i přírodní filosofie, gramatiky, matematiky a hospodářské.

Na Moravě olomoucký biskup Tas Černohorský z Boskovic (1457 – 1482) vlastnil sbírku italských humanistických kodexů.⁵⁷⁶ Knihovna Ladislava Černohorského obsahovala přes 200 svazků, dnes známe konkrétně asi 90 z nich. Více než polovinu jeho knihovny tvořily spisy antických, většinou římských autorů. Vedle italských iluminovaných rukopisů nashromáždil četné italské inkunábule s převahou především římských autorů.⁵⁷⁷ Zájem o antiku a humanismus na biskupském dvoře podnítil i humanistické zájmy olomouckých kanovníků, jak o tom svědčí svazky zdejší kapitulní knihovny. Knihovna biskupa Augustina Olomouckého patřila spolu s hasištejnskou k nejvýznamnějším humanisticky orientovaným celkům na našem území, jen malou část máme dochovánu ve fondu olomoucké kapitulní

---

⁵⁷⁴ MARTÍNEK, Jan: Antike Formen und Stoffe in der böhmischen und mährischen humanistischen Literatur. In: *Antiquitas graeco-romana ac tempora nostra*. (edd. Jan Burian, Ladislav Vidman). Pragae 1968, s. 371; TÝŽ: Bohuslaus von Lobkowicz und die Antike, *Listy filologické* 103, 1980, s. 22-30.

⁵⁷⁵ BÄUMLOVÁ, Michaela: Soukromé knihovny tří diecézních kněží na sklonku středověku. In: *Libri catenati egrenses. Knihy a knihovna chebských františkánů v pozdním středověku a raném novověku*. Praha 2013, s. 33-84.

⁵⁷⁶ STRNAD, Alfred A.: Die Erneuerung von Bildung und Erziehung durch die Humanisten-Bischöfe in Schlesien, Mähren und Ungarn. In: *Kirchliche Reformimpulse des 14./15. Jahrhunderts in Ostmitteleuropa*. Hrsg. von Winfried Eberhard und Franz Machilek. Köln 2006, s. 205; MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk: Černohorští z Boskovic na vídeňské univerzitě v pozdním středověku a raném novověku. In: *Nový Mars Moravicus* (edd. Bronislav Chocholáč, Libor Jan, Tomáš Knoz). Brno 1999, s. 293-296.

⁵⁷⁷ O knihovně Ladislava z Boskovic: GROLIG, Moriz: Die Bibliothek des Ladislaus v. Bozkowicz (1485-1520) in Mährisch-Trübau, *Mitteilungen des Österreichischen Vereines für Bibliothekswesen* 7, 1903, s. 149-158. ŠMERAL, Jiří: Ladislav Černohorský z Boskovic – čtenář nebo sběratel. In: *Problematika historických a vzácných knižních fondů 2004. Sborník z 13. odborné konference*. Olomouc, 23.-24. listopadu 2004. Brno 2005, s. 125-130.

knihovny.⁵⁷⁸ Bohatou humanistickou knihovnu měl i vrcholný představitel moravského humanismu Stanislav Thurzo.⁵⁷⁹

Velmi uznávaná byla knihovna Jana st. Hodějovského z Hodějova (1496 – 1566). Jeho stará knihovna shořela při velkém požáru Pražského hradu a Malé Strany roku 1541. Z nově založené, kterou choval na svém zámku v Řepici u Strakonice, známe jen malou část.⁵⁸⁰ Vydání antických klasiků pronikají i do dalších typů knihoven. Dochované torzo knihovny Jana Zajíce z Házmburka (1496 – 1553), potomka předního panského rodu, ukazuje, že obsahovala poměrně četná antická díla, především v benátských, lipských a pařížských tiscích.⁵⁸¹

Čtvrtou skupinu tvoří knihovny katolických institucí, tedy knihovny jiného charakteru než skupiny předchozí, protože tato skupina představuje sbírky vytvářené po desetiletí, ba po staletí. Potřeby nových knih byly v jejich případech odlišné od předchozích případů. Kláštery především dlouho využívaly práci svých vlastních skriptorií (ve Strahovské knihovně až do počátku 17. století) a pokud doplňovaly svoji knihovnu, tak často spíše o liturgickou literaturu. Počty knih jsou opět v nerovnováze, ale to je dáno tím, že zde máme zároveň knihovny malých farností i velkých klášterů. Obsahově jsou knihovny s výjimkou kláštera chebských dominikánů shodné s obsahy knihoven utrakvistických duchovních. Převažuje teologická literatura. Vedle knih liturgických a biblí, potřebných pro každodenní činnost, je hojně zastoupena středověká i patristická literatura (Tomáš Akvinský, Bernard z Clairvaux, sv. Augustin, sv. Jeroným, Mikuláš z Lyry, Jakub z Voragine). Až na jedinou výjimku postily studentů Konráda Waldhausera se nesetkáváme s literaturou husitskou či reformační, která nebyla zřejmě používána v katolických institucích ani pro účely polemické. Širší oborový rozhled umožňovala knihovna chebských dominikánů podle inventáře z roku 1474. Celkem 180 svazků je rozhodně největší počet ze známých knihoven a převyšuje i objem knih pražských kapitul. Vedle převažující teologické a tam zejména sermocionální literatury obsahovala knihovna i desítku titulů z kanonického práva, různé práce filosofické a dále jednotlivosti z gramatiky, rétoriky, medicíny,

⁵⁷⁸ BISTRICKÝ, Jan: K otázce knihovny Augustina Olomouckého. In: Historická Olomouc a její současné problémy 3, Olomouc 1980, s. 12-14. Dále srov. Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400-1550. Sv. III. Olomoucko (edd. Ivo Hlobil, Marek Perůtka). Olomouc 1999, s. 49-50.

⁵⁷⁹ Například. Dějiny Olomouce. Sv. 1. (Red. Jiří Šmeral). Olomouc 2009, s. 237

⁵⁸⁰ Srov. MARTÍNEK, Jan: O knihovně Jana st. Hodějovského. In: Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory (Red. František Šmahel). Praha 1970, s. 219-238.

⁵⁸¹ Knihovnu budovanou již od mládí měl na své rezidenci v Budyni nad Ohří. Blíže BOLDAN, Kamil: Knihovna Jana Zajíce z Házmburka (1496-1553). In: K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. Čtenář a jeho knihovna. Red. Jitka Radimská (Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis, Opera Romanica 4, 2002), s. 41-108.

slovníkářství, přírodních věd (herbář), z literatury vzdělávací i z děl antických klasiků (Cicero *De senectute*).⁵⁸²

Poslední skupinu tvoří knihovny školských institucí. Máme k dispozici jednak soupisy knihoven dvou pražských kolejí ze 60. let 15. století a pak soupis knih městské latinské školy v Chebu z roku 1525. Soupis Rečkovy koleje uvádí celkem 785 svazků s podstatně větším počtem titulů. Převládá literatura náboženská (bible a její výklady, patristika atd.) a filosofická nejrůznějších oborů (morální filosofie, metafyzika, přírodní filosofie, logika ap.). V omezené míře najdeme i díla z jiných oborů: gramatika, rétorika, aritmetika, astronomie, geometrie, lékařství, právo. Setkáme se i s jednotlivostmi klasických antických autorů (Cicero, Seneca). Knihovna koleje Národa českého evidovala 1079 svazků s několikanásobným počtem titulů. Obsahově je obdobná s knihovnou Rečkovy koleje. Jeden oddíl (I. abecedárium, písmeno P) počtem 42 knih je téměř celý vyhrazen husitské a protihusitské traktátové i polemické literatuře.⁵⁸³ Městská latinská škola v Chebu k roku 1525 vlastnila 25 nejspíše tištěných titulů nejběžnější školní literatury: příručky gramatické (mimo jiné *Paedologie* Petra Mosellana), rétorické, díla morálně-filosofická (Plútarchos, Cicero *De amicitia*, Valerius Maximus), jednotlivá díla z logiky, dialektiky, hudby, beletrie (Juvenálovy satiry) a jiných oborů, např. traktát Vincence z Beauvais *De instruendo homine*, kalendarium a anonymní *Ars notariatus* ap. Knihovna plzeňské městské školy již v osmdesátých letech 15. století obsahovala tisky humanistických autorů a od počátku 16. století tisky antických autorů.⁵⁸⁴

Závěrem můžeme shrnout, že celkový pohled na obsah knihoven v období 1450-1550 ukazuje jednoznačné zaměření majitelů především na čistě utilitární obsah především se zřetelem k vykonávanému povolání. Je to patrné zejména u utrakvistických kněží, kteří se soustředili na literaturu teologickou a tam zejména na liturgickou a sermocionální. Jiné vědecké zájmy nebo dokonce potěšení z četby krásné literatury jsou takřka nepatrné. Podobně zřejmě přistupovali ke knihám i utrakvističtí laikové, kteří podle dochovaných knižních souborů knihy užívali především k upevnění své víry.

---

⁵⁸² BÄUMLOVÁ, Michaela: Soukromé knihovny tří diecézních kněží.

⁵⁸³ ŠMAHEL, František: Knihovní katalogy koleje Národa českého a koleje Rečkovy. AUC-HUCP 2-1, 1961, s. 59-85.

⁵⁸⁴ Blíže HEJNIC, Josef: Latinská škola v Plzni a její postavení v Čechách (13.-18. století). Praha 1979. HEJNIC, Josef: Počátky renesančního humanismu v okruhu latinské školy v Plzni, *Minulostí západočeského kraje* 9, 1983, s. 120-123.

Katoličtí humanisté, většinou šlechtického původu, měli blíže ke kosmopolitnímu pojetí světa a vědomí elit, a tedy i k latině, a to na rozdíl od zatím nepočetných utrakvistických humanistů, tíhnoucích více k národnímu jazyku a napojených spíše na pražskou univerzitu. Pro získávání knih jim prospívaly zejména osobní kontakty s Itálií. Nejčastěji měli možnost se setkat s nejnovější literaturou na svých studijních cestách, odkud si často přiváželi opisy, později i tisky antických či humanistických děl. Díky nim se převážně z Itálie do českých knihoven také dostávala jinak velmi vzácná odborná díla právnícká nebo lékařská (i když lékařský spis Nicolla Salicettiho můžeme najít i v knihovně utrakvistického měšťana Duchka Čejky, ale až z počátku 16. století). Přesto můžeme skupinu katolických vzdělavců považovat za nejprogresivnější a nejotevřenější složku gramotných vrstev české společnosti. Cílené doplňování klasické literatury i humanistické literatury vidíme hlavně v knihovnách intelektuálů, jejichž pravidelnou součástí bývají oddíly s řeckými a římskými autory, překračující meze obvyklých školních rámců. Rozsah souborů byl samozřejmě ovlivněn majetkovým potenciálem vlastníka, jeho osobními zájmy i vztahem ke klasické literatuře.⁵⁸⁵ Nekatoličtí intelektuálové na tuto linii navázali teprve ve 2. čtvrtině 16. století.

V případě knihoven měšťanských máme k dispozici průzkumy pražských inventářů pro následné období 2. poloviny 16. a počátku 17. století, kdy antičtí, především školní autoři tvoří asi 12 % titulů.⁵⁸⁶ Zatím málo probádána byla role městské, zejména utrakvistické inteligence. Totéž platí i pro některé osobnosti a vědce z okruhu jednoty bratrské. Doplňování institucionálních katolických knihoven se v této době dalo mnohdy jen nahodile a velká část z nich v této době jen stagnovala. Ve srovnání s předhusitským stavem nepůsobila v Čechách ani polovina klášterů. Většina klášterních knihoven, snad s výjimkou některých jihočeských, moravských či nových knihoven františkánů-observantů, prožívala spíše období úpadku. Svou roli si podržovaly knihovny pražské a olomoucké kapitulní knihovny, které rostly zejména díky odkazům jejich členů, často nadšených bibliofilů. Ti byli již povětšinou absolventy zahraničních univerzit.⁵⁸⁷

---

⁵⁸⁵ Blíže FLODR, Miroslav: Die griechische und römische Literatur in tschechischen Bibliotheken im Mittelalter und der Renaissance. Brno 1966.

⁵⁸⁶ FEJTOVÁ, Olga: Beitrag zur Problematik der bürgerlichen Buchkultur in Böhmen und Schlesien in der Zeit vor der Schlacht am Weissen Berg, Listy filologické 126, 2003, s. 185. PEŠEK, Jirí: Měšťanská vzdělanost a kultura v předbřlohorských Čechách 1547-1620. Všední dny kulturního života). Praha 1993, zejména s. 64-103.

⁵⁸⁷ HLAVÁČEK, Ivan: Zur Stratifikation und zur inhaltlichen Zusammensetzung der böhmisch-mährischen Bibliotheken des 16. Jahrhunderts. In: Bibliotheken und Bücher im Zeitalter der Renaissance. Hrsg. von Werner Arnold. Wiesbaden 1997, s. 9-30. Moderní dějiny českých a moravských knihoven a knižní kultury

Podíl antických děl v knihovnách odrážel značnou ideovou rozmanitost české společnosti. Vedle kvantitativně omezené recepce antických děl prostřednictvím domácích titulů z produkce českých tiskáren se poměrně dobře rozvíjela recepce antických děl v originálním znění. U Bohuslava Hasištejnského je evidentní nedůvěra k možnostem češtiny přetlumočit vzorovou tvorbu antických klasiků, a tento postoj můžeme předpokládat i u dalších vzdělanců. Průzkum spíše řídké dochovaných výtisků českých vydání antický autorů a pokus o přesnější vymezení okruhu jejich prvních majitelů a čtenářů přinesl jen velmi málo provenienčních údajů. Nezbyvá tak než se spokojit s obecným konstatováním, které potvrzují nečetné záznamy v knihách, že produkce nebyla předně určena ani tak vzdělanější nižší šlechtě jako spíše měšťanským čtenářům, případně i šlechtě, kteří jednotlivé formy komunikace s textem teprve hledali.⁵⁸⁸

---

v období po nástupu knihtisku zatím nejsou zpracovány. FELLENER, Jan: *Böhmische Länder und Polen*. In: *Geschichte der Buchkultur*. Bd. 6. Renaissance. Hrsg. von Alfred Noe. Graz 2008, s. 459-537, k českým zemím do s. 490, na širší nástin knižní kultury téměř rezignuje a spokojuje se víceméně jen s výkladem o dějinách knihtisku, navíc v mnoha ohledech již překonaným.

⁵⁸⁸ Exempláře jsou mnohdy defektní, různě převázané a případné soudobé provenienční poznámky vzaly za své. Snad to dokládá tu skutečnost, že kupci z řad měšťanských kruhů si do knih v tomto období vlastnické poznámky psali spíše jen výjimečně.

8. Humanismus v Čechách

Každá práce s jevy a událostmi na pozadí nebo v rámci humanismu se musí vypořádat s terminologickými nástrahami. Definice termínu humanismus totiž sama o sobě navozuje konkrétní pojetí studované látky, která se k humanismu vztahuje. Hrozí nebezpečí, že bude zkreslena moderním chápáním humanismu jako myšlenkového směru, který veškeré bytí poměřuje lidskými hodnotami a zabývá se problémy lidskosti a lidstva. Rozpětí humanismu je tak široké, že můžeme podlehnout pokušení pod něj zahrnout myšlenky či jevy, které se samotnou podstatou renesančního humanismu nesouvisejí. Jednou z komplikací je skutečnost, že termín humanismus se začal používat až na začátku 19. století,⁵⁸⁹ a proto hrozí nebezpečí, že se odchýlíme od dobového chápání renesančního humanismu, který je jádrem našeho zkoumání. Je třeba se vyvarovat toho, abychom do renesančního humanismu vědomě či bezděčně zahrnuli i myšlenkové postupy a jevy, které na sebe nabalil v průběhu dalšího vývoje, případně akcentovali některé jeho méně významné složky.

Pojem renesanční humanismus byl již v 19. století naplněn dvěma rozdílnými významy. První, užší, chápe humanismus jako klasické vzdělání či studium starověkých literatur.⁵⁹⁰ Širší filosofické pojetí se uplatnilo v Itálii a staví na člověku jako protikladu božskému a odmítá náboženská dogmata a zjevení. Podstatné je vědomí, že oba významy se prolínají a tvoří nedílnou součást renesančního humanismu. Tento humanismus je těsně spjat s renesancí zejména v italském prostředí, ale oba kulturní a myšlenkové proudy nejsou vzájemně zaměnitelné. Samotný renesanční humanismus bývá zaměňován s moderními politickými, teologickými a filosofickými myšlenkami a setkáváme se tak s pojmy občanský, křesťanský či náboženský humanismus, nebo naopak je obsah humanismu rozšiřován tak, aby komplexně pojal světské myšlení a filosofii, které vznikaly v období renesance.

Paul Kristeller definuje humanismus skrze dobové hledisko. Východiskem je pojem *humanista*, který se objevil v druhé polovině 15. století a běžně se užíval v 16. století. Jako *humanista* se označoval učenec, jehož povolání či profese se týkaly *studia humanitatis*, tedy humanitních věd. Ta zahrnovala pět předmětů: gramatiku, rétoriku, básnictví, historii a

---

⁵⁸⁹ Teprve na počátku 19. století se objevila pod Hegelovým vlivem tendence popisovat ideologie a společenské trendy pomocí podstatných jmen s koncovkou -ismos. *Renesanční filosofie* (ed. J. Hankins). Praha 2011, s. 47.

⁵⁹⁰ V tomto smyslu poprvé užil termín VOIGT, Georg: *Die Wiederbelebung des classischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*. 1859.

morální filosofii. K nim můžeme přidat studium řeckých a římských klasických autorů. Tato skupina oborů stála v ohnisku zájmu renesanční civilizace a byla jedním z úhelných kamenů jejího myšlenkového světa. Díky jednotné vazbě na svět antického starověku byl renesanční humanismus ve svém literárním projevu v zásadě odlišný od literatury v národních jazycích, od filosofie, jak ji pěstovali aristotelikové, platonikové a přírodní filosofové, a lišil se i od universitních oborů, jako byly matematika, lékařství, právo a teologie. Cílem humanitních studií bylo povznést úroveň člověka jako lidské bytosti. Humanisté byli přesvědčeni, že studium dobrých textů (a starověcí autoři nabízeli nepřebornou zásobárnu kvalitních zdrojů od beletrie po odbornou literaturu) činí člověka lepším, ctnostnějším, moudřejším a výřečnějším. Pak je i hoden chopit se moci ne-li přímo, pak alespoň být lepším občanem a poddaným. Humanitní studia zkrášlují život, přinášejí potěšení a podněcují zbožnost, neboť řádně vedený život nachází přízeň v očích Božích.⁵⁹² V neposlední řadě musíme připomenout přínos renesančního humanismu pro moderní studium klasického vzdělání a rozvoj literatury.⁵⁹³

Humanisté nebojují proti náboženství nebo proti církvi.⁵⁹⁴ Vztah mezi humanismem a katolickou církví neměl charakter sporu o význam pohanského mýtu, ale byl spíše veden s cílem osvobodit institucionálně kontrolované středověké *studium divinitatis* a otevřít cestu k individuálně pojímanému *studiu divinitatis*, které by velmi záhy mohlo vést k otázce práva na kritické čtení bible a filologické zkoumání biblického textu.⁵⁹⁵ Proti zdánlivé neslučitelnosti znovuorozené pohanské antiky a katolických autorit stojí zapojení humanistů (Bembo, Piccolomini) do církevní hierarchie či jejich tvorba duchovní poezie (i v lidovém jazyce) i činnost kazatelských řádů při šíření humanismu. Významné pro šíření humanismu v zaalpské oblasti bylo také konání církevních koncilů v severní Itálii (v této souvislosti musíme vyzdvihnout činnost Piccolominiho a Poggia).⁵⁹⁶ Naproti tomu Lorenzo Valla v *De Falso Credita et ementita donatione Constantini* a Erasmus ve zcela nově pojatých *Adnotationes in Novum Testamentum* vytvořili živnou půdu pro reformaci.⁵⁹⁷ Humanisté nepřestávají být dobrými křesťany, dokonce se chtějí stát lepšími křesťany, jen hledají cestu ke zlepšení prostřednictvím vzdělání. Některým badatelům se proto termín

⁵⁹² Renesanční filosofie, Praha 2011, s. 50.

⁵⁹³ KRISTELLER, Paul O.: Středověké předpoklady renesančního humanismu. In: Osm filosofů italské renesance, Praha 2007, s. 146-147.

⁵⁹⁴ KRISTELLER, Paul O.: The European Diffusion of Italian Humanism, in: Italica 39 (1962), s. 1-2.

⁵⁹⁵ NOE, Alfred: Das Buch in der Gesellschaft der Renaissance, in: Geschichte der Buchkultur 6, Renaissance. Graz 2008, s. 35.

⁵⁹⁶ NOE, Alfred: Das Buch in der Gesellschaft der Renaissance, s. 34.

⁵⁹⁷ NOE, Alfred: Das Buch in der Gesellschaft der Renaissance, s. 35.

„křesťanský humanismus“ zdá anachronický, poněvadž navozuje domněnku, že existoval nějaký humanismus pohanský a že ignoruje, jak humanismus i přes svůj nezastíraný příklon ke starověké minulosti nadále pevně tkví v křesťanské současnosti. Stejně tak ne všichni autoři, kteří používali humanistické postupy, byli humanisty.⁵⁹⁸

Abychom si ujasnili představu o širší záběru humanistického myšlení, pomůžeme si přehledem deseti rysů humanismu, které našel v díle Franceska Petrarky Alfred Noe.⁵⁹⁹ Petrarkovo "desatero" má tyto položky: 1) Kritika atomizované přírodní vědy a nesmyslných scholastických spekulací; 2) Reflexe osobní zkušenost s přírodou a se světem; 3) Kritika autorit jako základ poznání, které připravuje prostor pro novou vědu postavenou na zkušenosti; 4) Humanistická filologie při práci se starými texty; 5) Vyšší kvalita v ožívování antického dědictví díky textové kritice; 6) Návrat k rétorice jako nástroji; 7) Oddělení *vita contemplativa* a *vita activa*, které tvoří jádro humanistických vzdělávacích modelů 15. století jako u Guarina z Verony nebo Vittorina da Feltre; 8) Vědomí o přesvědčovací síle dopisů; 9) Objevení nového žánru autobiografie, který představuje ideální směs *doctrina*, *virtus* a *eloquentia*; 10) Diglosní funkční stylistika, tedy výběr vhodného jazyka pro určitý žánr.

Pedagogické zaměření představuje hlavní rozdíl mezi středověkou a humanistickou literaturou. Humanistická literatura nově produkuje učebnice, komentáře, pojednání, rozhovory a dopisy. Obrací se nejen k humanistům samotným a ke svým studentům, ale také - a to zejména u textů v národních jazycích – chce vzbudit zájem o širší humanistické myšlenky u laické veřejnosti, tedy vzdělané části obyvatel, která dříve neexistovala. Úcta ke vzdělání byla tedy ovlivněná humanismem a přenesla se na vůdčí vrstvy městského obyvatelstva. Napomohla přirozeně k rostoucí poptávce po novém způsobu dosažení společenského vzestupu. Aby bylo možné tento nápor didakticky a organizačně zvládnout, psali humanisté učebnice stylem prakticky zaměřené rétoriky.⁶⁰⁰ Srovnání s odbornou literaturou středověku odhaluje rozdíly a zároveň charakteristické rysy knih napsaných humanistickými učiteli. V zásadě se od svých středověkých předchůdců liší ve stylu a obsahu. Zatímco na jedné straně styl obecně následuje vzory odvozené ze starověkých

---

⁵⁹⁸ D'AMICO, John F.: Humanism and pre-reformation theology. In: Roman and German humanism : 1450-1550 (ed. Paul F. Grendler), Aldershot 1993, s. 350.

⁵⁹⁹ NOE, Alfred: Das Buch in der Gesellschaft der Renaissance, s. 18-19.

⁶⁰⁰ NOE, Alfred: Das Buch in der Gesellschaft der Renaissance, s. 48.

norem rétoriky, obsah je určen myšlenkou humanistického vzdělání.⁶⁰¹ Nové zhodnocení vzdělání, ovlivněného humanismem a přeneseného na městské vrstvy, je neoddelitelnou součástí strategie jejich společenského vzestupu.

Jak bylo řečeno, vzdělávání bylo jedním ze základních pilířů humanismu. Jeho cílem je vzdělávání jednotlivce a to nejen ve věcech duchovních a náboženských, ale ve všech směrech vědy a lidského poznání, především ovšem věd společenských, které jsou u humanistů na prvním místě. Jako první vzdělávací pojednání svobodných humanistických studií je všeobecně považováno Vergeriovo *De ingenuis Moribus et liberalibus studiis adolescentiae* (1402-1403), které podle názorů Coluccia Salutatiho rozvíjí státní vzdělávání občanů na antických modelech. Vergerio pak vystupuje z následujících pedagogických pozic: a) Základní předností *vita civilis* je hluboká úcta, takže vzkríšení pocitu studu a soutěživosti skrze vzdělávání s pomocí chvály a učitelovy podpory; b) Dospívání přitahuje hříchy, takže *voluptas* je největší překážkou na cestě k *humanitas*; c) Věda nesmí být samoučelná, proto školství má vždy přirozenou vyšší prestiž než knižní vzdělanost; d) Usilovná práce posiluje ducha, zatímco radosti a sebezpečování oslabují tělo a duši. Také Leon Battista Alberti ve své *Libri della famiglia* považuje výchovu dětí za primární úkol rodiny, vidí v posílení *virtù* ve spojení *ragione* a *costanza* záruku, že *cupidita*, *ambizione* a *avarizia* zůstanou pod kontrolou. Nový člověk získává prostřednictvím své *virtù* a *felicita* nejprve *liberta*, které ho činí šťastným a staví ho téměř naroveň božského *uomo universale*. Požadavek *educazione morale civile* se vyznačuje právě tímto velebením lidské důstojnosti a příspěvkem člověka jako člena společnosti, tj. *vita civilis* a také zvláště *vita coniugalis*, které se pojímá jako důležitější než politický život.⁶⁰²

Cíle humanistických vzdělávacích traktátů roztřídil Gregor Müller do jedenácti směrů, které humanističtí učenci formulovali ve svých dílech o vzdělávací činnosti.⁶⁰⁴ 1. Všeobecné humanistické vzdělání (Pier Paolo Vergerio); 2. Typ čistého vzdělance nebo literáta (Petrarca); 3. Ideální typ knížete (Francesco Filelfo, Enea Silvio Piccolomini); 4. Politicky angažovaný měšťan (Coluccio Salutati, Leonardo Bruni, Matteo Palmieri); 5. Typ školního mistra nebo profesora (Guarino da Verona); 6. Cudný asketa (Maffeo Vegio); 7. Správce domácnosti (Leon Battista Alberti); 8. Dvořan (Baldassare Castiglione); 9.

⁶⁰¹ BUCK, August: Das Gelehrte Buch im Humanismus. In: Gelehrte Bücher vom Humanismus bis zur Gegenwart (edd. B. Fabian, P. Raabe, P.) = Wolfenbüttler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, 9. Wiesbaden 1983, s. 1–16.

⁶⁰² NOE, Alfred: Das Buch in der Gesellschaft der Renaissance, s. 42.

⁶⁰⁴ MÜLLER, Gregor: Mensch und Bildung im italienischen Renaissance-Humanismus. Vittorino da Feltre und die humanistischen Erziehungsdenker. (Saecula spiritalia, 9.) Baden-Baden 1984, s. 142ff.

Vlastenecký a řádný měšťan (Antonio de Ferrariis); 10. Člověk s řádným vystupováním (Giovanni della Casa, Stefano Guazzo); 11. Představitel *pietas litterata* (Jacopo Sadoletto).

Humanistická moralistika se zabývá vědou o člověku, z níž lze odvodit *normae bene vivendi*, tedy teorie o vedení vlastního života a vztahu k okolí podle návodu řádně jednajících intelektuálů. Kde se dají odvodit pravidla života z popisu jevů lidského jednání, hledají humanisté stejně jako teologové středověku nejvyšší dobro, *summum bonum*, na nějž by člověk měl orientovat svůj život. Zásadně se však liší ve svých základních argumentech, která upouští od výkladu normativních náboženských spisů a do jisté míry vychází ze zkoumání člověka.⁶⁰⁵

Důsledkem je nový duchovní řád světa, který nyní rozšiřuje dřívější dichotomii *imperium a sacerdotium* o třetí prvek *studium*, tj. vzdělání jedince během jeho pozemského života. Využití života je hlavním zájmem jednotlivce. Místo dosavadního času duchovní přípravy podle Augustina přichází tělesný materiální čas jako faktor formování člověka jeho studiem. Zde má svůj původ moderní povědomí o vzdělání jako nový faktor duchovního úsilí, které vzniká mimo církve a jejích vzdělávacích institucí.

Humanismus je tedy hnutí zaměřené na vzdělávání jednotlivce, které se vyznačuje velmi specifickým druhem bádání, tzv. *humaniora* a praktická morální filozofie. Jejich stoupenci jsou definováni jako nový typ intelektuálů stojící mimo dosud platný církevní monopol v této oblasti, a volají po změně dosavadní cesty středověkých učenců vedoucí ke spáse s důrazem na poznání osobnostního rozvoje a na přesvědčovací sílu upevněného vzdělávacího jazyka, kterou hledali u římských řečníků jako svých vzorů.⁶⁰⁶

8.1. Exkurz: Kniha jako prostředek sebe prezentace v období humanismu

Postavením humanistického autora ve společnosti se zabýval David Carlson.⁶⁰⁷ Připomíná, že myšlenková nezávislost vzdělanců a intelektuálů musela nutně narážet na kompromisy vyplývající z prosté nutnosti se uživit. Proto humanisté potřebovali udržovat dobré vztahy s patrony. Pro patronaci měli humanisté svůj velký antický vzor v Maecenatovi, který jako svobodomyšlný a prozíravý muž poskytoval bohaté zázemí pro literární tvorbu svého kroužku. Humanisté, aby se mohli přiblížit svým antickým vzorům, potřebovali své novodobé Maecenaty, a zároveň oslovením svých dobrodinců „Maecenas

⁶⁰⁵ NOE, Alfred: *Das Buch in der Gesellschaft der Renaissance*, s. 36.

⁶⁰⁶ NOE, Alfred: *Das Buch in der Gesellschaft der Renaissance*, s. 17.

⁶⁰⁷ CARLSON, David R.: *English Humanist Books. Writers and Patrons, Manuscript and Print, 1475-1525*. Toronto 1995.

meus“, jako Giovanni Gigli ve svém epigramu Richardu Foxovi, získávají lesk slávy Maecenatových chráněnců.⁶⁰⁸ Symbióza s patrony byla ovšem oboustranně výhodná. Humanisté se mohli svým patronům osvědčit při různých větších či menších službách: jako domácí učitelé, vychovatelé, tajemníci zodpovědní za vedení korespondence, řečníci. Jako vyslanci, jednající v zájmu svých zaměstnavatelů, využívali svých řečnických schopností. Ty mohli využít také jako placení propagandisté. Ale to nemělo co dělat s humanismem jako takovým, na to nebylo nutně třeba někoho se zájmem o starověk.⁶⁰⁹ Podstatnější byla jejich úloha jako propagandistů.

Pro činnost humanisty byla nezbytná jeho prezentace na veřejnosti, jejímž vnějším vyjádřením byla kniha, a proto humanisté dbali na vnější podobu svého díla. Humanisté vytvářeli zvláštní edice svých děl, nejprve rukopisné. Některé rukopisy zůstaly bezpochyby nepřečtené, jiné se půjčovaly a dostaly se širšímu okruhu čtenářů. Samozřejmě bylo v zájmu humanisty udržet exkluzivitu díla, která zvyšovala jeho cenu. Patronace s nezanedbatelným finančním či naturálním efektem chránila autory před možnými nepříjemnými důsledky rukopisné tvorby. Když kniha existovala a obíhala pouze v podobě rukopisu, autor podstupoval dvojí riziko: jednak ztrátu knihy bez šance na náhradu nebo zisk a jednak to, že mu budou omylem připsána nesprávná díla.⁶¹⁶ S příchodem knihtisku začali humanisté využívat tiskařů, zároveň tiskaři využívali humanistů po svém. Na literárním trhu nebylo na druhé straně zpočátku příliš v zájmu humanistů, šířit díla ve velkých nákladech, protože hrozila ztráta exkluzivity a přetrhání závislosti na patronech-jednotlivcích a profesionálních kontaktech. Další varianta byly efemerní rukopisné kopie pro půjčování; v tomto případě spíše mezi kolegy než pro členy vyšších vrstev. Zdá se, že humanisté byli velmi obezřetní na utváření vnější podoby svých děl, přestože ne vždy úspěšní. Vycházeli z toho, že oběhem svých děl konají službu.⁶¹⁷ Nathalia Zemon Davis poukázala na to, že starší systém recipročních darů a výměn mohl ve společnosti fungovat i nadále vedle komerčních nebo obchodních systémů a obzvláště to platí pro výměnu knih. Jako fyzické objekty sloužily tištěné knihy v 16. století jako zboží i jako dar. Jméno vydavatele udávalo zdroj, u kterého bylo možné knihu získat, zatímco dedikace uvnitř knihy proměnila tuto v dar. Vydávání knih tedy v sobě neslo dvojí poselství: tištění mnoha exemplářů přineslo růst knižního

⁶⁰⁸ CARLSON, David R.: *English Humanist Books*, s. 5-6.

⁶⁰⁹ CARLSON, David R.: *English Humanist Books.*, s. 6.

⁶¹⁶ *Knihy biskupa Peacocka ,ben runne abroad and copied agens my wil and myn entent ... Y wole to be as noon of myn: but in as moche as in me is, y wole thei be rendrid up agen, and bettir formes of the same be to hem delivered, whanne dewe deliveraunce thereof schal be made‘. Citováno dle BARKER, Nicolas: *Form and Meaning*, s. 263.*

⁶¹⁷ CARLSON, David R.: *English Humanist Books*, s. 13.

obchodu, ale zároveň dovolilo knihy ve větší míře použít jako prezentaci své osoby prostřednictvím daru.⁶¹⁸

8.2. Pronikání humanismu do českých zemí

Humanismus do českých zemí nesměle pronikal z Itálie již v předhusitském období díky kulturně otevřené době Karla IV. i jeho stykům s Itálií.⁶³⁰ Vazba na Itálii byla pro pronikání humanismu klíčová i v pohusitském období. Příznačné je, že první nesmělé kontakty s humanismem nebyly z počátku výsledkem pobytu českých vzdělavců v Itálii, jako spíše „misijního“ působení samotných italských humanistů, a to jak v době předhusitské, tak i těsně po válkách husitských, kdy skromné humanistické výboje do českých zemí, jako například Eneáše Silvia Piccolominiho, křísily k životu revolucí přerušené výhonky rétoricko-antikizujícího humanismu.⁶³¹

Spojení husitství a následného reformního proudu v české společnosti s humanismem bylo zpočátku takřka nemyslitelné. Příznivé podmínky pro alespoň pasivní přijetí humanismu začaly vznikat až po bitvě u Lipan. V celém kališnickém prostředí ale narážel humanismus na nedůvěru pro svůj italský původ. Itálie si totiž nesla pověst zkažené a mravně upadlé krajiny a italský humanismus i svým příklonem k antické tradici, která si v extrémním případě Pica della Mirandola zahrávala dokonce s tajemnými mystickými naukami, zaváněl pohanskou nevázaností. Husitství, které samo o sobě v literárních projevech navazovalo na středověk, svou nedůvěrou vůči novému směru tak bylo u cizích humanistů považováno za „nevzdělané“ (Celtis) a „netolerantní“ (Erasmus). Teprve Lutherovo vystoupení postavilo husity do lepšího světla v evropském kontextu. Je ovšem příznačné, že pozitivní ohlas nalezlo v reformačních, nikoli renesančně humanistických kruzích.

V následujících odstavcích je nezbytné nastínit pronikání humanismu do českých zemí. V převážné většině případů se jedná o doklady pasivní recepce humanistických spisů a postupů, v lepším případě o výuku podle humanistických zásad. O konkrétním obsahu máme však jen kusé zprávy. Pokud se humanistický zájem dostal nad rámec recepce, bude na něho upozorněno zvlášť.

---

⁶¹⁸ DAVIS, Nathalia Zemon: *The Gift in Sixteenth-Century France*. Oxford 2000, s. 11-12.

⁶³⁰ Karel IV. nebo osoby z jeho blízkého okolí se tak dostaly do styku s osobnostmi jako Dante, Marsilius z Padovy, Petrarca, Jan ze Středy, Antonio a Niccolo Beccari. HEJNIC, Josef: *Svět antiky*, s. 112-113.

⁶³¹ ŠMAHEL, František: *Svět antiky a česká vzdělanost*, s. 287-288.

V době poděbradské znaky humanistického písemnictví jen částečně nese několik řečí, panegyriky a zlomková korespondence. První pokusy o humanistickou tvorbu vykazují příznaky nepůvodnosti a formální chudosti.⁶³² Mezi poděbradskými humanisty najdeme právě tak snadno nesnášenlivé fanatiky i intelektuály, jež rozumování o víře a církvi přivedlo až do nebezpečných končin pro ně samé jako v případě *Dialogu* Jana z Rabštejna.⁶³³ Rabštejn ve svém *Dialogu* vybízí k vlastenectví poukazem na starořímské ctnosti: „Gentis nostre patriaeque amor summus est“ a dále „maiores Romani sese pro patria devorere non dubitarint. Hoc in Deciorum familia quasi gentile et familiare fuit.“⁶³⁴ Odkaz na antiku je v *Dialogu* ještě jednou v jiném smyslu: „Quod Romani in uno Marco Regulo mirabantur, hac virtute totum genus Bohemorum magnaue pars aliorum Germanorum prepollet.“⁶³⁵ Zdálo by se, že autor klade vlast nad antický Řím a že tuto poctu dopřává i části jiného národa. Kontext však takový výklad nepřipouští, protože Rabštejn pana Zdeňka ze Šternberka varuje před porušením přísahy, pro kterou by tolik jiných (tj. kromě Čechů i část Němců) bylo ochotno podstoupit smrt.⁶³⁶

První náznak projevu univerzitního humanismu je spojován s osobami mistra Jana Šindela, který se stýkal s Aeneem Silviem Piccolominim,⁶³⁷ a mistra Šimona ze Slaného, který v koleji Národa českého zprostředkoval nové překlady Aristotela od Leonarda Brunioho.⁶³⁸ Stále ovšem se jednalo o recepci tradičního, středověkem prověřeného autora, používaného jako nástroj pro další poznání. Nemáme žádné doklady o tom, že by tyto spisy podněcovaly k hlubšímu aktivnímu filologickému či jinému humanistickému studiu a ani není důvod takové studium předpokládat. Vedle pasivního používání moderních překladů a pozvolného zavádění studia antických autorů známe jen útržkovité doklady počínajícího humanismu jako řeč mistra Mikuláše z Ledče z roku 1458, chvalořeč na knížete Viktorina, listy Václava z Chrudimě, řeč Šimona ze Slaného z roku 1461 pro audienci českého poselstva u papeže, kterou nakonec přednesl mistr Václav Koranda ml.⁶³⁹ Tyto projevy představují spíše přechodný prvek mezi starší středověkou formou a humanismem a mají

⁶³² ŠMAHEL, František: Humanismus v době poděbradské, s. 42.

⁶³³ ŠMAHEL, František: Humanismus v době poděbradské, s. 74.

⁶³⁴ *Dialogus*, s. 84.

⁶³⁵ *Dialogus*, s. 82.

⁶³⁶ ŠMAHEL, František: Humanismus v době poděbradské, s. 75.

⁶³⁷ ŠMAHEL, František: Humanismus v době poděbradské, s. 29.

⁶³⁸ ŠMAHEL, František: Humanismus v době poděbradské, s. 32.

⁶³⁹ M. Šimon ze Slaného podřídil své humanistické zájmy kališnickému přesvědčení (viz list, který nadiktoval klatovskému faráři v jeho sporu s přeštickým proboštem. Edice URBÁNEK, Rudolf: M. Šimon ze Slaného, *Listy filologické* 1938, s. 341-345, kde se Šimon projevuje jako dobře v dogmatech obeznalý polemik. ŠMAHEL, František: Humanismus v době poděbradské, s. 74.

převážně podobu nabubřelé mnohomluvnosti a bohatých přirovnání, často i k antické látce. Václav z Chrudimě ovšem znal z četby antické autory, zejména Senecu, pořizoval si výpisky o antické historii, pustil se i do oslavné básně na Jiřího z Poděbrad.

O skutečném humanismu na univerzitě můžeme uvažovat až u přednášek mistra Řehoře Pražského o Vergiliovi v 80. letech 15. století. Obsah přednášek nám není známý, ale můžeme předpokládat, že pojetí Vergilia bylo poplatné křesťanskému pojetí tohoto básníka jako proroka křesťanství. Pozoruhodné jsou i epizodní pokusy italského humanisty Hieronyma Balba přednášet římské právo v letech 1499-1500.⁶⁴⁰ Antickou filozofii studoval a zřejmě i přednášel i mistr Jakub Havel ze Stříbra (zemřel 1499 jako administrátor), jak nás zpravuje Vavřinec Krasnický. Dle jeho relace učil „pohanské umění, totiž o přirození všech věcí, skrze ně mnozí bez víry dohrabali se až k Bohu“.⁶⁴¹ Formulace naznačuje, že mistr Jakub dospěl k názoru, že i díky studiu filozofie dospěli antičtí mudrci k poznání Boha. Jakub Havel také byl tajným členem úzkého kroužku humanistů kolem Konrada Celtise, který se krátce zastavil v Praze 1491 a zřejmě přednášel o Aristotelovi.⁶⁴² Jeho nástupcem na místě administrátora byl Matěj Charvát zvaný Korambus, znalec řečtiny, který psal řecké verše a dopisoval si s tehdejší předním znalcem řečtiny Václavem Píseckým.⁶⁴³ Z humanistického hlediska je zajímavý i vzácný zápis v Liber Decanorum M. Matěje z Brného z roku 1483, v němž se odkazuje na Vergilia a Terentia.⁶⁴⁴ Proto musíme pohled na poděbradské období uzavřít konstatováním Františka Šmahela, že zatímco italští humanisté hledali v antice analogie k situacím svých vlastních městských států či signorií a rozlišovali období imperiální a republikánská i doby vzestupu a úpadku, čeští poděbradští humanisté viděli antickou kulturu a historii jako jeden nedílný celek, jako komplex znalostí starověkého písemnictví a historie.⁶⁴⁵

V jagellonském období se politické a společenské poměry uklidnily a tím se otvíraly brány pro nové kulturní a umělecké impulsy. Až do 20. let 16. století, dokud se znovu neradikalizovala česká reformace a nenastal zpočátku pozvolný nátlak nového habsburského panství v důsledku nástupu německé reformace, trvaly příznivější podmínky i pro rozkvět

⁶⁴⁰ Dějiny Univerzity Karlovy I, s. 227.

⁶⁴¹ MACEK, Josef: Víra a zbožnost, s. 108.

⁶⁴² MACEK, Josef: Víra a zbožnost, s. 109.

⁶⁴³ MACEK, Josef: Víra a zbožnost, s. 110.

⁶⁴⁴ Monumenta Universitatis Pragensis I, 2. Praha 1832, s. 151-152.

⁶⁴⁵ ŠMAHEL, František: Humanismus v době poděbradské, s. 74.

renesančního humanismu. Nábožensko-politické napětí pak nutilo i české humanisty, aby opět více pozornosti věnovali reformaci než renesanci.⁶⁴⁶

Jedním z rysů působení humanistů je sdružování osob s podobným zájmem do spřízněných kruhů přátel, korespondentů a v neposlední řadě tvůrců. V raném období českého humanismu do poloviny 16. století známe jen málo podobných skupin. Na pražské univerzitě pro humanistické vazby nebylo vhodné prostředí a pro české studenty se taková možnost nabízela spíše při zahraničních, zejména italských studiích, ale udržení takových kontaktů po návratu do vlasti bylo velmi obtížné. V porovnání se sousedními zeměmi také Čechy měly jeden handicap, totiž na rozdíl od Polska a Uher se česká královská kancelář nestala v době poděbradské centrem humanistických snah.⁶⁴⁷ Málo významný a krátkodobě působící kroužek se utvořil kolem Aenea Silvia Piccolominiho za doby jeho působení v císařské kanceláři. Členy kroužku byli katolík Jan Túšek z Pacova, Václav z Bochova, František z Bránic. Mimo kancelářské prostředí navazovali na Piccolominiho Jan Nihil, Jan z Rabštejna a Václav z Krumlova.⁶⁴⁸ Teprve za vlády Jagellonců se dostali někteří členové královského dvora skrze své úřední působení do styku s humanismem, ovšem na budínském dvoře, jako například Jan Šlechta ze Všehrd nebo Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic.

Již jsme uvedli, že příznivější podmínky pro rozvíjení humanistických zájmů nastaly v katolickém prostředí, protože stále udržovalo častější kontakty zejména v Itálii. Jedním z ohnisek bylo jihočeské rožmberské panství, které bylo stranou hlavních utrakvistických proudů. V Českých Budějovicích působil jako farář 1469 – 1473 litoměřický rodák Jindřich Egrerz, jenž v mládí studoval právo v Bologni a zabýval se rovněž antickými autory.⁶⁴⁹ Nejdůležitějším centrem raného humanismu v Čechách se ovšem stal Český Krumlov. Významným hybatelem byl krumlovský rožmberský dvůr a místní humanisticky orientovaná městská škola. Blahodárný pro humanismus byl rovněž i vliv domácí katolické emigrace.⁶⁵⁰ Humanistická orientace pronikala do Českého Krumlova již od poloviny 15. století. Napomáhaly tomu studijní pobyty místních žáků v zahraničí, kteří odcházeli na univerzity ve Vídni nebo v Krakově. V 70. a 80. letech 15. století v Itálii studovali bratři Petr a Oldřich z Rožmberka, kteří tak založili rodovou tradici studijních pobytů v Bologni.

---

⁶⁴⁶ MACEK, Josef: Hlavní problémy renesance, s. 15.

⁶⁴⁷ ŠMAHEL, František: Humanismus v době poděbradské, s. 51. O Královské kanceláři v době Heimburkově URBÁNEK, Rudolf: Kancelář krále Jiřího: Z husitského věku, s. 216-229.

⁶⁴⁸ ŠMAHEL, František: Humanismus v době poděbradské, s. 52.

⁶⁴⁹ FIALOVÁ, Anděla – HEJNIC, Josef: Z korespondence Jindřicha Egrerze Litoměřického (1464-1467), Listy filologické 103, 1980, s. 167-176.

⁶⁵⁰ HEJNIC, Josef: Českokrumlovská latinská škola v době rožmberské. Praha 1972, 46-47.

Rožmberkové tak měli blízko k italským humanistickým kruhům. Právě oni navázali první kontakty s humanistou Filipem Beroaldem st. (1453-1505), kterého přímo podporovali.⁶⁵¹ Beroaldus byl významným kontaktem pro studenty z Českého Krumlova i odjinud v Itálii a měl nesmazatelný vliv na jejich humanistické zájmy. Oldřichovi z Rožmberka roku 1488 věnoval své výklady k dílům klasiků *Annotationes centum*.⁶⁵² Mezi jeho žáky byli Jan z Vartenberka, jemuž dedikoval své vydání Pliniových listů (Bologna 1498) a dílo mu doporučil ke stylistickému zdokonalování,⁶⁵³ Ladislavovi z Vartenberka dedikoval vydání Plautových komedií (Bologna 1503).⁶⁵⁴ Dalšímu urozenému žákovi z Čech, Křištofovi z Veitmile, dedikoval svůj výklad vybraných řeckých a latinských přísloví *Oratio proverbiorum* (Bologna 1499).⁶⁵⁵ Hned několika krumlovským známým poslal vydání svých komentářů k Suetoniovým *Vitae XII Caesarum*, vytištěné v Benátkách 1493.⁶⁵⁶

Dlouholetý rožmberský kancléř Václav z Rovného (1448 – 1531), který studoval na vídeňské univerzitě, zaštiťoval krumlovský humanistický kroužek. Václav z Rovného byl v písemném styku s domácími i cizími humanisty. Podporoval svého švagra Martina Mareše († 1499), jenž v letech 1487-94 studoval v Bologni, kde se řadil k oblíbeným žákům Filipa Beroalda. Beroaldus mu také dedikoval svůj soubor *Orationes et carmina* a vkládal do něj naději, že napomůže uvádění humanistických hodnot do Čech.⁶⁵⁷ Mareš přilnul k římským básníkům a zajímal se o textově kritickou a výkladovou praxi antických textů.⁶⁵⁸ Po návratu s pomocí švagra i Petra z Rožmberka započal budovat církevní kariéru ve Vratislavi, krátce působil i jako farář v rodném Krumlově, ale předčasně zemřel. Jak jsme siž uvedli v kapitole o knihovnách, Marešova knihovna s četnými vydáními klasiků či raně křesťanských autorů pak přešla do knihovny Václava z Rovného.

Vrcholným představitelem humanismu v českých zemích byl Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic. Pocházel z tradičního českého šlechtického rodu. Vystudoval na univerzitách v Bologni a Ferrare a v roce 1482 získal titul doktora církevního práva. Několikrát se sice

⁶⁵¹ ŠIMUNEK, Robert – LAVIČKA, Roman: Páni z Rožmberka 1250-1520. Jižní Čechy ve středověku. České Budějovice 2011, s. 118-119.

⁶⁵² Prvně jako součást boloňského vydání z 1488: ISTC ib00464000. GW 4113. Dedikaci vydal RYBA, Bohumil: Filip Beroaldus a čeští humanisté, Zpráva o činnosti Městského musea v Českých Budějovicích za léta 1932 a 1933. České Budějovice 1934, s. 6-9.

⁶⁵³ ISTC ip00810000. Srov. RYBA, Bohumil: Filip Beroaldus, s. 25-26.

⁶⁵⁴ Srov. RYBA, Bohumil: Filip Beroaldus, s. 31-32.

⁶⁵⁵ ISTC ib00489000. GW 4142. Srov. RYBA, Bohumil: Filip Beroaldus, s. 28-29.

⁶⁵⁶ Jde o vydání z roku 1493: ISTC is00825000. Srov. RYBA, Bohumil: Filip Beroaldus, s. 17-21.

⁶⁵⁷ První vydání z 1490 vyšlo v Bologni: ISTC ib00491000. GW 4144. Srov. RYBA, Bohumil: Filip Beroaldus, s. 14-15.

⁶⁵⁸ HEJNIC, Josef: O knihovně, s. 264-268.

pokusil o světskou či duchovní kariéru (1483 se stal se vyšehradským proboštem), daleko bližší mu však bylo ústraní rodového hradu Hasištejna a klid na vlastní literární činnost. Na přelomu let 1487/1488 odešel ke dvoru do Prahy, kde působil jako sekretář Vladislava Jagellonského. Léta 1490 a 1491 trávil na dlouhé studijní cestě po Středomoří, na níž shlédl mnohá památná místa antického světa a odkud si přivezl řadu řeckých rukopisů. Dlouhou dobu se potom vlekla Bohuslavova kandidatura na místo olomouckého biskupa, která byla nakonec neúspěšná. Na jaře 1502 odešel ještě jednou ke královskému dvoru, tentokrát do Budína, ale nakonec tu vydržel pracovat zhruba jen jeden rok a v květnu 1503 se znovu vrátil na Hasištejn. Zde se až do své smrti roku 1510 věnoval svým literárním zálibám, soukromé humanistické škole a knihovně, o níž již byla řeč.

S humanismem se setkal v Itálii. Díky rodovému majetku byl ekonomicky nezávislý a mohl se bez starostí věnovat umělecké tvorbě. Udržoval čilou korespondenci se svými významnými současníky a to nejen českými (Augustin Olomoucký, Jan Šlechta), ale i zahraničními (Hieronymo Balbo, Konrad Celtis ad.), a vytvořil kolem sebe kroužek spřízněných osobností a zároveň udržoval osobní i literární styky se zahraničními přáteli. Jak ukážeme níže v souvislosti s národním humanismem, působení jeho kroužku zůstalo jen na okraji zájmu případných českých příjemců. Psal pouze latinsky, neboť češtinu považoval za barbarský jazyk neschopný vyrovnat se kvalitám latiny a řečtiny. Hasištejnský rozvíjel humanismus latinský, v českých zemích elitní, který ovšem v českém prostředí působil cize a narazil na hluboké nepochopení. Hasištejnský představuje primární konflikt typický pro vnímání humanismu v českém prostředí. Prakticistně zaměřená česká společnost neviděla valný smysl v tvorbě na první pohled nepraktické, jejíž jazykové a stylistické kvality nedokázala docenit. Protože v Čechách našel jen málo lidí, kteří by s ním dokázali držet krok, obracel se svou činností zejména na své zahraniční přátele. Domácí kroužek i jeho škola měly jen slabý dosah. Paradoxně ke konci života Hasištejnský dokonce zlehčoval svou humanistickou minulost a kladl důraz na své katolictví.

Přestože byl Bohuslav Hasištejnský nepochybně významnou osobností, byl i v moderní české historiografii nahlížen s určitou nevraživostí. Důvodem jsou jistě jeho satirické výpady vůči Čechům, ale také mu jistě bylo přičteno k tíži jeho vytrvalé katolické vyznání a odmítání utrakvismu. Právě konfesní rozpor a neshoda ohledně obecnstva, které by měl humanistický intelektuál oslovit, stály zřejmě v pozadí jeho roztržky s předním představitelem utrakvistických humanistů, Viktorinem ze Všehrd.

Na Moravě se humanismu dlouho dařilo lépe. Vliv utrakvismu a jeho izolacionismu zde nebyl zpočátku velmi silný. Větší otevřenost umožnila převažující katolická orientace místních vzdělanců a jejich studia na zahraničních univerzitách. Prolínání vlivů umožnilo i užší sepětí s kulturním životem ve Slezsku a hlavně v Uhrách. I renesance jako výtvarný sloh začala na Moravu pronikat již na konci 15. století.⁶⁶⁰ Mezi prvními podporovateli humanismu na Moravě byl olomoucký biskup Tas Černohorský z Boskovic (1457 – 1482). Studoval od 1446 na univerzitě ve Vídni a poté někdy od 1450 v Itálii, kde se spřátelil s německým humanistou Albrechtem von Eyb, s uherským humanistou a básníkem Janem Pannoniem, pozdějším biskupem v Pécsi.⁶⁶¹ Další příslušník rodu Černohorských z Boskovic Ladislav († 1522) od 1470 studoval na vídeňské univerzitě a od roku 1475 na několika italských universitách. Nejprve nastoupil církevní dráhu, poté co Matyáš Korvín nechal 1485 popravit jeho bratra, odešel do ústraní a převzal správu rodinných statků.⁶⁶² Provedl renesanční přestavbu sídla v Moravské Třebové, jež byla v pozdně gotickém moravském prostředí průkopnickým počinem,⁶⁶³ a umístil sem své pozoruhodné umělecké sbírky, astronomické přístroje i knihovnu. Olomouc zůstala základnou moravského humanismu díky působení místních biskupů, humanistické zájmy sledujeme i u olomouckých kanovníků. Často šlo o přátele či žáky Konráda Celta, kteří si udržovali blízké vazby k vídeňským i budínským humanistům.⁶⁶⁴ Podstatnou úlohu sehrály i cesty zdejších studentů hlavně na univerzity v Krakově či ve Vídni. Díky tomu humanismus postupně pronikl z okolí biskupského dvora i mezi osoby z městského prostředí. Pod Celtovým vlivem se tu roku 1502 ustavila Sodalitas Maierhofiana, jež rozvíjela humanistický mýtus,

---

⁶⁶⁰ HLOBIL, Ivo – PETRŮ, Eduard: Humanismus a raná renesance na Moravě. Praha 1992, s. 99.

⁶⁶¹ STRNAD, Alfred A.: Die Erneuerung von Bildung und Erziehung durch die Humanisten-Bischöfe in Schlesien, Mähren und Ungarn. In: Kirchliche Reformimpulse des 14./15. Jahrhunderts in Ostmitteleuropa. Hrsg. von Winfried Eberhard und Franz Machilek. Köln 2006, s. 205; MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk: Černohorští z Boskovic na vídeňské univerzitě v pozdním středověku a raném novověku. In: Nový Mars Moravicus. Ed. Bronislav Chocholáč, Libor Jan, Tomáš Knoz. Brno 1999, s. 293-296.

⁶⁶² Srov. MACUREK, Josef: Humanismus v oblasti moravsko-slezské a jeho vztahy ke Slovensku v 2. polovině 15. a počátkem 16. století. In: Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15.-16. storočí. Red. Ludovít Holotík a Anton Vantuch, Bratislava 1967, s. 338; ŠMAHEL, František: Humanismus v době poděbradské, s. 56-57; WÖRSTER, Peter: Der Olmützer Humanistenkreis unter Stanislaus Thurzo. In: Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern. Hrsg. von Hans-Bernd Harder u. Hans Rothe, Köln – Wien 1988, s. 44-45; MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk: Černohorští z Boskovic, s. 298-299.

⁶⁶³ HLOBIL, Ivo – PETRŮ, Eduard: Humanismus a raná renesance, s. 115-120.

⁶⁶⁴ MACHILEK, Franz: Der Olmützer Humanistenkreis. In: Der polnische Humanismus und die europäischen Sodalitäten. Hrsg. von Stephan Füssel und Jan Pirożyński. Wiesbaden 1997, s. 118-120; LAMBRECHT, Karen: Die Funktionen der bischöflichen Zentren Breslau und Olmütz im Zeitalter des Humanismus. In: Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit. Bd. I. Hrsg. von Klaus Garber. Tübingen 2005, s. 50-51, 59-61; ŠMAHEL, František: Role Olomouce v ideových svárech druhé poloviny 15. století. In: Historická Olomouc a její současné problémy III. Olomouc 1980, s. 207-223; HLOBIL, Ivo – PETRŮ, Eduard: Humanismus a raná renesance, s. 154-156.

který propojoval Moravu s germánskou antikou a byl provázen zájmem o antické starožitnosti.⁶⁶⁵

Hlavní osobností olomouckého humanismu byl Augustin Olomoucký (1467 – 1513), jenž studoval nejdříve na krakovské univerzitě a potom v Padově. Zde se nadchl pro humanistická studia a napsal *Dialogus in defensionem poetices* (tiskem vydán v Benátkách 1493), teoretickou příručku o epistolárním stylu, jež je protkána četnými citáty z antických, zejména římských děl. V Padově také edičně připravil spis padovského humanisty Hieronyma Avantia *Emendationes in Catullum et Priapea*, který vyšel v Benátkách 1495. Od 1496 působil dlouho jako sekretář Vladislava Jagellonského v Budíně, současně byl 1498 ustanoven proboštem a později děkanem olomoucké kapituly. Roku 1511 z královské kanceláře odešel a natrvalo se usídlil v Olomouci.⁶⁶⁸ Aktivně se zapojil do boje proti rozmáhání jednoty bratrské na Moravě a roku 1500 ve zdejší Baumgartenově tiskárně vydal protibratrský *Tractatus de secta Waldensium*.⁶⁶⁹ Rok před svou smrtí vydal ve Vídni polemické listy italských humanistů Guarina a Poggia o postavách velkých římských vojevůdců, Scipiona a Caesara.⁶⁷⁰ Byl obdivovatelem antiky a ve svém olomouckém domě měl uloženu sbírku antických starožitností a mincí i významnou knihovnu s tisky a rukopisy antických děl.⁶⁷¹ Velký rozvoj olomouckého humanismu je spojen především s dlouhým obdobím, kdy na biskupském stolci seděl Stanislav Thurzo (1497 – 1540). Právě Thurzo naplno pochopil význam knihtisku a u zahraničních tiskařů objednával pro olomouckou diecézi nová vydání liturgických knih. Díky svému bohatému rodinnému zázemí proslul jako významný renesanční mecenáš a byl v kontaktu s předními soudobými humanisty – kupř. Erasmus mu věnoval vydání Pliniovy *Historie naturalis* z roku 1525, Beatus Rhenanus mu 1521 dedikoval vydání *Tertuliana*.⁶⁷²

Olomoucký humanismus ještě dozníval za Thurzova nástupce Jana Dubravia (c. 1486 – 1553), jenž patřil k nejvýznamnějším literárně činným osobnostem první poloviny 16. století na Moravě. Po studiích ve Vídni a Itálii, působil od roku 1509 jako církevní hodnostář, sekretář a diplomat u Stanislava Thurza. Mimoto seznamoval Thurza s klasickou

---

⁶⁶⁵ HLOBIL, Ivo – PETRŮ, Eduard: *Humanismus a raná renesance*, s. 156.

⁶⁶⁸ HEJNIC, Josef – MARTÍNEK, Jan: *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě*. Díl 1. A – C. Praha 1966, s. 111-116; STRNAD, Alfred A.: *Die Erneuerung von Bildung und Erziehung*, s. 201-204; MACHILEK, Franz: *Der Olmützer Humanistenkreis*, s. 122-125.

⁶⁶⁹ ISTC ia01373000. GW 3061.

⁶⁷⁰ VD 16 G-3856.

⁶⁷¹ HLOBIL, Ivo – PETRŮ, Eduard: *Humanismus a raná renesance*, s. 29, 120-125; KOUŘIL, Miloš: *Byl humanismus v Olomouci gotický?* In: *Historická Olomouc IX*. Olomouc 1992, s. 85-92.

⁶⁷² VD 16 P-3533, T-559. HLOBIL, Ivo – PETRŮ, Eduard: *Humanismus a raná renesance*, s. 28, 32, 170; MACHILEK, Franz: *Der Olmützer Humanistenkreis*, s. 126-128.

literaturou a staral se o přírůstky do jeho knihovny.⁶⁷³ Ve Vídni 1516 vyšlo jeho komentované vydání Martianova díla *De nuptiis Mercurii et Philologiae*, dedikované právě Thurzovi.⁶⁷⁴ Znalosti antických pramenů ale osvědčil i ve své rybníkářské práci *De piscinis*. Jeho stěžejním dílem, které dokončil 1551 na svém biskupském zámku Kroměříži a které vyšlo 1552 v Prostějově tiskem, byla *Historiae regni Bohemiae*, určená jako sbírka vzorových příkladů z českých dějin pro panovníka.

8.3. Recepce antiky v Čechách do husitského období

Nesnadné pronikání skutečné humanistické tvorby do českého kulturního a vzdělaneckého prostředí má několik příčin. Výše jsme pojednali o vztahu českého utrakvistického prostředí k tomuto fenoménu i o pomalém prosazování humanismu ve školách a na univerzitě. Musíme ovšem vzít v úvahu jeden z klíčových pramenů humanistického směru, totiž návrat k ideální antické společnosti. Objevení antické společnosti není novinkou, která přišla s humanismem. Naopak humanismus stavěl na předchozí středolatinšské tradici textů klasických autorů, zejména básníků, méně pak historiků a filosofů, které se staly – byť někdy v podobě pouhých citátů a odkazů - organickou součástí výuky.

Příležitostí pro hlubší poznání antiky bylo univerzitní studium. Neúplné a často zmatené vědomosti o antice ve středověkém univerzitním prostředí popsala Anežka Vidmanová.⁶⁷⁵ Díla antických autorů byla prvotními učebnicemi při výuce latinského jazyka, případně dalších nauk. Pro žáky v útlém věku byly zdrojem poznání Pseudo-Catonova Disticha a Ezopovy bajky. Základním stavebním kamenem univerzitní výuky byl nepostradatelný Aristoteles, ale byly využívány i jiné starověké autority: Euklides, Ptolemaios, pro gramatiku Priscianus, Donatus a Horatius (*De arte poetica*), při praktických cvičeních Cicero, Horatius, Ovidius, Statius, Vergilius, Seneca, na lékařské fakultě Hippokrates a Galénos. Dále pak seznámení s antikou poskytovaly Augustinovy *De civitate Dei*, Boëthiovy *Consolationes* a *Factorum et dictorum memorabilium libri Valeria Maxima*. Za Karla IV. přibývá knih antických autorů, včetně komentovaných.⁶⁷⁶ V katalogu Rečkovy koleje pražské univerzity mají antická díla svou vlastní rubriku, v katalogu koleje Národa

---

⁶⁷³ HEJNIC, Josef – MARTÍNEK, Jan: Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě. Díl 2. Č – J. Praha 1966, s. 74-84; HLOBIL, Ivo – PETRŮ, Eduard: Humanismus a raná renesance, s. 68-69, 167-168.

⁶⁷⁴ VD16 M-1184.

⁶⁷⁵ VIDMANOVÁ, Anežka: Antika v literatuře středověkých Čech. In: Laborintus, Praha 1994, s. 172-185.

⁶⁷⁶ VIDMANOVÁ, Anežka: Antika v literatuře, s. 174.

českého jsou vedena pod rétorickou literaturou.⁶⁷⁷ V pohusitském období se díky katolickým konvertitům Hilariovi z Litoměřic a Václavu Křížanovskému na pražské učení dostala celá řada nových aristotelských komentářů a dalších moderních textů. Pražskou nominalistickou školu pak zásadně ovlivnily Buridanovy výklady Aristotelových knih.⁶⁷⁸ Tato základní linie přetrvala až do konce 15. století. Vazbu na antiku v pražském univerzitním vzdělání dokládá i Aristotelovo a Platonovo lektorium zřízené pro výuku artistické fakulty v Karlově koleji.⁶⁷⁹ V předhusitském období díky kulturnímu rozvoji z doby vlády Karla IV. tedy existovaly na pražské univerzitě předpoklady pro hlubší poznání antiky, které se mohlo stát pilířem studií humanistických. Tato příležitost však zůstala nevyužita, protože čeští mistři se zaměřili na problematiku reformy katolické církve a díla klasického starověku u nich zůstala jen trpěným nástrojem.

U Jana Husa nacházíme časté výpůjčky a odkazy, ovšem zpravidla nepřekračují znalosti ze školského prostředí. Asi jen málo čerpal z původní četby klasické literatury. K Aristotelovi chová Hus obojaký vztah – na jednu stranu ho často cituje, už jenom proto, že to bylo v té době zvykem, na druhou stranu se k jeho učení staví odmítavě a proti jeho nominalismu staví Augustinem a novoplatonismem vyhraněný platónský realismus. Dokázal však Aristotela využít i na obranu svého reformního programu.⁶⁸⁰ Pro další husitské autority Jakoubka ze Stříbra nebo Petra Chelčického světská moudrost splývala s přežitky pohanských „nálezků“, a bylo dobré se jí vyhnout.⁶⁸¹ Podobně se radikální tábořské hnutí stavělo proti studiu antických, dle jejich pojetí pohanských autorů, protože takové studium odvádělo křesťany od myšlenek na spásu. V nejradikálnějším pojetí byly veškeré vzdělání a akademické tituly „lidskými nálezkami“ a jako takové byly odsuzovány. Univerzita se stala vůdkyní ve věcech náboženských, ale zcela se minula svého osvětového úkolu.⁶⁸² Na druhou stranu katolický mnich Jan Silvanus si pražské kacírství zjednodušeně vysvětloval přílišným studiem Aristotela a Platóna.⁶⁸³

Pro recepci antického kulturního a literárního dědictví v českých zemích nebyly vhodné historické předpoklady. V prostředí české reformace byly obavy z pohanů hluboce

⁶⁷⁷ ŠMAHEL, František: *Humanismus v době poděbradské*, s. 29.

⁶⁷⁸ *Dějiny Univerzity Karlovy I*, s. 102-103.

⁶⁷⁹ *Dějiny Univerzity Karlovy I*, s. 46.

⁶⁸⁰ HEJNIC, Josef: *Povědomí antiky u M. J. Husa a husitství*. In: *Antika a česká kultura* (ed. Ladislav Varcl). Praha 1979, s. 149.

⁶⁸¹ HEJNIC, Josef: *Svět antiky*, s. 120.

⁶⁸² NOVOTNÝ, František: *O Platónovi IV*, Praha 1970, s. 560.

⁶⁸³ HEJNIC, Josef: *Svět antiky*, s. 120.

zakořeněny. Pro Jana Rokycanu byl Aristoteles pohanem, jehož je nutno se varovat.⁷⁰⁰ Mikuláš Konáč z Hodíškova v roce 1514 v překladu Savonarolova výkladu Davidova žalmu rezolutně odmítl Platóna, Aristotela a antické logiky i filozofy, protože prý čtenáře jen vedou na cesty lidské marnosti.⁷⁰¹ Ještě pro dobrého znalce antiky, spisovatele a biskupa jednoty bratrské Jana Blahoslava (1523-1571) byl P. Ovidius Naso „výborný Satanova díla mistr“, a tedy ďábel.⁷⁰² Ostatně teprve v roce 1555 se mladí bohoslovci jednoty bratrské počali vzdělávat v latině.⁷⁰³ Antika, díla antických autorů, tudíž většinou přicházela do českého prostředí nejprve prostřednictvím italských humanistů. Jednu z výjimek představuje Seneca, který vedle Vergilia požíval vysoké úcty a byl považován za myslitele blízkého křesťanství. Proto už v roce 1433 byly přeloženy Senekovy sentence do češtiny a na počátku 16. století znovu.⁷⁰⁴ Podobné nálady přetrvávaly celé předbělohorské období. Ještě na začátku 17. století byl vydán zákaz k tisku Plutarchova spisu.⁷⁰⁵ S problémy se setkala i inscenace Plauta v letech 1535 a 1548.⁷⁰⁶

Přestože humanistické spisy a myšlenky k nám pronikaly často skrze katolické prostředí aristokratů nebo duchovních, kteří odcházeli na studia do Itálie, i oni se museli vyrovnávat s tradičním odporem katolické církve vůči pohanskému starověku. Janu Kapistránovi se zdál například kroměřížský husitský kněz Štěpán příliš pohanským, protože mu citoval báji o Ikarovi. Je prý zakázáno křesťanu číst pohanské básně, neboť v člověku vzbuzují jen vášně a touhu po rozkoších. Kdo čte římského klasika, hřeší prý stejně, jako kdyby obětoval ďáblu.⁷⁰⁷ Myšlenkový odkaz antiky byl pro většinu kněžstva podoben přijatelný jen v podobě scholastického zpracování a různých drobných výňatků. Například Ctibor Tovačovský ve spise *Hádání Pravdy a Lži* uvažoval o obsazení soudu, který měl vyřešit učené spory. Chytrou, sestru Lži, navrhla, aby mezi soudci zasedli mimo jiné Odysseus a císařové Augustus a Traianus. Bůh to jako pošetilé moudře odmítl.⁷⁰⁹ A konečně Bohuslav Hasištejnský, který se věnoval humanistické literární tvorbě a antická literatura byla bohatě zastoupena v jeho knihovně, pokládal rozvíjení antického dědictví za hrozbu

⁷⁰⁰ URBÁNEK, Rudolf: České dějiny III/3. Praha 1930, s. 685. I pro Jana Bechyňku byl Cicero kolem r. 1500 jen pohan. UK F IV H 45, fol. 28a.

⁷⁰¹ Citováno dle MACEK, Josef: Víra a zbožnost, s. 92.

⁷⁰² VÁŠA, P.: Pochodně zazřená, Praha 1949, s. 14.

⁷⁰³ MOLNÁR, Amedeo: Českobratrská výchova před Komenským, Praha 1956, s. 190.

⁷⁰⁴ HRDINA, Karel: Seneca v nejstarších českých překladech. Český časopis filologický 2, 1944, s. 147-159.

⁷⁰⁵ MACEK, Josef: Víra a zbožnost, s. 94.

⁷⁰⁶ MACEK, Josef: Hlavní problémy renesance, s. 27, Dějiny Českého divadla, I, s. 103.

⁷⁰⁷ ŠMAHEL, František: Humanismus v době poděbradské, s. 74.

⁷⁰⁹ MACEK, Josef: Víra a zbožnost, s. 92.

odcizení křesťanským zásadám a v tomto smyslu považoval klasická studia za svou slabost a radil jiným, aby zanechali četby antických autorů a pěstování antické mytologie.

Chabou situací, zdá se, ani nijak výrazněji nevylepšovalo již po zavedení knihtisku šíření antických látek v rukopisné formě. Procházíme-li katalogy rukopisů, připadneme jen na nečetné opisy překladů antických děl z druhé poloviny 15. a první poloviny 16. století.⁷¹⁰ Jak vidíme na přehledu rukopisů výše, antičtí autoři jsou zastoupeni ze všech odvětví nejslaběji. Zjištěno bylo 78 položek, z toho 62 připadá na dobu do roku 1500, 16 po roce 1500, což z celkového počtu představuje nepatrná 2 %. Nejčastěji je zastoupen Cicero (31 záznamů), za ním s odstupem Seneca (15) a další autoři (Sallustius, Horatius, Terentius, Platón atd.). Soustavnější zájem pozorujeme až od 20. let 16. století. Příkladem je větší soubor překladů Jana Petříka z Benešova, jenž byl asi absolventem vídeňské univerzity a působil nejpozději od 1527 na českobudějovické škole. Od 1530 pracoval v Jindřichově Hradci a na Telči jako vychovatel synů Adama z Hradce. Ve volném čase tu překládal z latiny i němčiny mravoučná díla antických autorů i humanistů a některé z těchto textů mu měly být nápomocné v úloze vychovatele v rodině jednoho z mocných českých šlechticů. Osud Petříkových překladů byl shodný s osudem překladů Řehoře Hrubého – také zůstaly většinou nepublikované.⁷¹¹ Tiskem vyšly zřejmě pouze čtyři, ale nedochovaly se ani v jednom výtisku. Asi roku 1536 se Petřík vrátil do Budějovic a jako městský písař město zastupoval i na různých politických jednáních.⁷¹²

Setkávání s klasickou antickou kulturou bylo zčásti ztíženo i jazykovou bariérou. Zde se musely projevit důsledky kompaktát, které dovolovaly vedení bohoslužby v českém jazyce. Přiblížení liturgie obyvatelstvu ovšem bylo na druhé straně vykoupeno odstřížením české populace od latinského jazyka. Z velké části odpadla nutnost se latinskému jazyku učit - alespoň v kališnickém prostředí - a lidé zároveň ztratili i pravidelný, byť jistě nedokonalý, pasivní kontakt s latinou. Václav Koranda si povšiml při návštěvě Itálie, že „všechn lid vlaský, když podle své schopnosti latinské rozumí řeči, v nížto se čte neb potěšení má.“ Naopak v Čechách „kázanie, čítanie i zpievanie obecnú řečí přispívá k vzdělání křesťanův“ a k posílení víry. Nízká úroveň latiny i mezi kněžími neunikla cizincům, kteří hleděli velmi kriticky na české pojetí liturgie. Konrád Celtis má jasno, že

---

⁷¹⁰ TRUHLÁŘ, Antonín: Klasikové čeští a římsí v překladech českých. In: Sborník prací filologických vydaný na oslavu dvacetipátiletého jubilea prof. Jana Kvičaly. Praha 1884, s. 66-74. Ani po zhruba 130 letech a po vydání řady katalogů rukopisů se na Truhlářově konstatování nic nemění.

⁷¹¹ Dochovaly se ve sborníku Strahovské knihovny, sign. DG V 21 z let 1532-1534.

⁷¹² PLETZER, Karel: Českobudějovický písař Jan Petřík z Benešova, Jihočeský sborník historický 28, 1959, s. 17-24, 40-47.

špatná kvalita latiny biskupa Augustina Lucianiho vyplývá z toho, že „jazykem neobřaduje se zde latinským“, a proto „každický sedlík může tu biskupovat.“⁷¹⁵

Prvním vzdělavcem, který se hlouběji zabýval antickými texty, měl o antice velmi dobré znalosti a prokázal je v komentářích ke svým překladům, byl Řehoř Hrubý z Jelení. Stejně jako jiní soudobí autoři se musel vypořádat s komplikací, kterou způsobovali klasičtí antičtí autoři, jejichž názory filozofické a náboženské nebylo možné pominout, přestože vzešly od pohanů. Hrubý se někdy uchyluje k tichému synkretismu, jako v případě doslovu k Ciceronovým Paradoxům: „Ačkoli pak tyto řeči Cicerovy člověka křesťanství neučie, učie však, kterak by měl živ býti ... lidsky, totiž vedlé rozumu a přirozenie, odkudž nevelmi daleká a nevelmi nesnadná jest k křesťanství pravému cesta.“⁷¹⁶ Také v úvodu k Ciceronovu dialogu O přátelství používá šikovní přechod od Cicerona k Bibli, jejímiž odkazy se pak pokračuje: „Při kterémžto Cicerovu přátelství, poněvadž jste křesťané, slušné a potřebné jest vám to věděti, což mluví svatý Lev papež na tato slova Čtenie svatého ‚Blahoslavení pokojní, neb synové Boží slúti budú‘, aby ukončil svůj rozklad u církevních Otců. ‚K tomu smyslu na mnohých miestech mluví Origenes a Zlatoušty s jinými učiteli křesťanskými starými i novými vedlé Písem svatých.“⁷¹⁷ Pro české prostředí, které mělo s antikou jen slabou zkušenost, a mnohem bližší mu byly reálie biblické, používal Hrubý vysvětlující přirovnání: Prométheus byl prý předobrazem Adama, Noe pro Deukalióna atd.,⁷¹⁸ hledá paralely mezi antickými autory a biblickými proroky.⁷¹⁹ Naproti tomu u něho najdeme zmínky konvenující s humanistickou představou, že současná společnost má kořeny ve starověké civilizaci. „A Valerius tak praví, že, by byli těch Solonových práv Athenští předce a vždy užívali, byli by věčně totiž do skonání světa panovali. A z těch práv vplynula jako z řeky práva Římská a z římských naše Česká zemská skrze ciesaře Karla, kteráž kdy by v své vážnosti a stálosti předce trvala, jistě by tato země dobře stála.“⁷²⁰ Stávka kutnohorských havířů roku 1502, které se prý zúčastnilo více než deset tisíc havířů, mu připomíná protestní secese rané římské obce.⁷²¹ V komentáři k *Chvále bláznovství* zdůrazňuje kladný vztah křesťanských filozofů k antice, z níž vysoko oceňoval Platóna, a

⁷¹⁵ MACEK, Josef: *Víra a zbožnost*, s. 76.

⁷¹⁶ NK, sign. XVII H 13, fol. 76r

⁷¹⁷ NK, sign. XVII D 38, fol. 418v.

⁷¹⁸ NK, sign. XVII D 38, fol. 471r.

⁷¹⁹ Blázen bláznové věci mluví. S tím Euripidovým propověděním i prorok náš se srovnává, tolika slovy takovýž smysl vynášeje. NK, sign. XVII D 38, fol. 471r.

⁷²⁰ NK, sign. XVII D 38, 450r.

⁷²¹ NK, sign. XVII D 38, 465v.

tím překonával středověké upřednostňování Aristotela. Je si vědom nedůvěry domácího utrakvistického publika k antice a snaží se jí překonat.

Hrubý měl dobrý přehled o antických autorech, reáliích antického světa i o antické mytologii. Prokazuje ji nejen v komentářích k textu, ať už v marginálii, které jsou vzácnější, ale zejména ve dvou velmi propracovaných souborech komentářů za Erasmovou *Chválou bláznovství* a Vallovým spisem *O nepravě uvěřeném*. V pasáži o slávě Campanova *Napomenutí jak má být spravován úřad* rozvádí myšlenku uvedením citátu ze Seneky „a sláva jest stien ctnosti“.⁷²² Nevyhnul se ani nešťastné dezinterpretaci, když v *Chvále bláznovství* upozorňuje čtenáře takřka na každé stránce, co vše je bláznovství. A tak, když Bláznivost mluví o Venuši, jako své příbuzné, Hrubý to vysvětluje varovnou poznámkou „pěkná žena obyčejně bývá bláznová“,⁷²³ i když zde bylo evidentně myšlenou poblouznění láskou. Přirovnání z antiky použil i pro svou obhajobu své vlastní nedostatečnosti „A přielišná by to byla má hrdost, abych já, člověk ve všem chvalitebném náramně hubený a jako žádný, chtěl se toho uvarovati, čehož žádný nemohl ujíti z najučenějších. Neb i Tullius onen Cicero, všie múdrosti a výmluvnosti římské hlava (ať pomínu jiných), Brútovi se a Sallustiovi v svém psaní nelíbil.“⁷²⁴

8.4. Humanismus v české historiografii⁷²⁵

Aplikace všech uvedených charakteristik na celé spektrum českého humanismu jde nad rámec této práce. Do jaké míry se podařilo českým latinizujícím humanistům naplnit představy o humanismu, proto ponechám stranou. Zaměřím se ovšem na charakter takzvaného národního humanismu, který měl být „kulturním programem pro celou další vývojovou fázi českého humanismu“.⁷²⁶

V českém prostředí zcela chybí studie, která by formulovala principy humanismu a aplikovala je na českou vzdělanost a kulturu mezi husitstvím a Bílou horou. Nejběžněji se setkáváme s označením humanismu jako hnutí, které ve 14. - 16. století chtělo znovu vzkřísit antickou vzdělanost přerušenu středověkem,⁷²⁷ což byl ovšem pouze prostředek

⁷²² Seneca, Listy Luciliovi IX, 79, 13 a pokračuje „a sláva nic jiného není než veliká chvála a široce roznesená a kdož jest ctnostný ten nemůže prázdno býti slávy jako tělo stien. Neb vždycky chvála a ztiastí chodí nebo tovaryší. Jako stien s tělem a jedno bez druhého nemůže býti.“ NK, sign. XVII D 38, fol. 8r

⁷²³ NK, sign. XVII D. 38, fol. 139r.

⁷²⁴ NK, sign. XVII D 38, fol.127r-127v.

⁷²⁵ Některé teze byly převzaty z článku NEŠKUDLA, Bořek: Czech National Humanism. Sborník Národního muzea v Praze, řada C – literární historie, vol. 57/3, 2012, 35–40.

⁷²⁶ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý z Jelení. Praha 1964, s. 27.

⁷²⁷ Takto např. HANUŠ, J. J.: Františka Petrarky: Knihy o lékařství proti štěstí a neštěstí – přeložil Řehoř Hrubý z Jelení a vydal r. 1501 v Praze, ČČM 36/I, 1862, s. 161.

humanistických studií, nikoli jejich cíl. Toto pojetí odpovídá staršímu, užšímu a nepřesnému smyslu humanismu, jak jsme uvedli výše. Mimo to čeští humanisté ani o vzkříšení antické minulosti neusilovali, protože jim byla cizí. Antická tradice, jak ukážeme dále, byla v českém kulturním a literárním prostoru pěstována jen okrajově. Jako humanisté jsou tedy českými historiky a literárními vědci označováni všichni, kdo s tímto směrem přišli do styku, ať už aktivně nebo pasivně bez hlubší analýzy jejich skutečného vztahu k humanismu. Domnívám se, že takové zjednodušení je velmi nepřesné a ne vše, co u nás vzniklo „v období humanismu“, je vždy a v celém rozsahu humanistické.

Čeští historikové i literární historikové se problematice renesance a humanismu v Čechách věnovali již od 2. poloviny 19. století, ale jeho obsah ovšem definovali někdy velmi mlhavě nebo nepřesně. Josef Jungmann s potěšením kvitoval, že na přelomu 15. a 16. století pod vlivem humanismu začala vznikat i česky psaná literatura.⁷²⁸ Předznamenal tak budoucí interpretace českojazyčné tvorby směrem k národnímu humanismu.

Josef Truhlář renesanci charakterizoval jako „náboženské hnutí, které v Čechách skoro současně s Petrankou povstalo a téměř rovnoběžně s italským humanismem se vyvíjelo“⁷²⁹ a vyústilo ve čtyři pražské artikuly a kompaktáta. Viděl tedy kořeny humanismu už v době předhusitské. Konstatoval, že ti z kališníků, kteří se v 15. a na počátku 16. století setkali s humanismem, se stejně zabývali především díly řeckých a římských církevních Otců a pohanské klasiky podle vzoru sv. Basilia užívali jen jako průpravu pro studium.⁷³⁰ A protože dle Truhláře renesance literární se zakládala na čirém pohanství, nebyly v Čechách dobré podmínky pro přijetí italského humanismu. V Čechách se sice nerozvinula vrcholná literární tvorba podle humanistických vzorů, ale vzdělanci obrozenou osvětu používali v boji proti společenským neduhům světským i duchovním. Katoličtí humanisté sice díky svému vzdělání získanému často v Itálii mnohdy lépe zvládali humanistické literární formy, ale stejně jako utrakvistům jim unikla snášenlivost, zejména náboženská. Proto oba tábory „z nové té zbrojnice duševní vybírali nejraději zbraně k starým polemikám náboženským“ a nedokázali tak plně vykročit z duševního prostředí středověku.⁷³¹ Druhým neblahým rysem

---

⁷²⁸ JUNGSMANN, Josef: *Historie literatury české*, (2. vyd.) Praha 1849: „Veliká část dobrých hlav, seznámena jsauc doma i vně (zvláště v Itálii) s latinskou a řeckou literaturou, v jediné latině slávy hledala, a však předce na konci XV století povstali někteří učené, kterým vzdělání jazyka mateřského k mysli bylo, a kteří vzdělanost svou latinskou na češtinu přenést usilovali, jako Řehoř Hrubý z Jelení a Victorin Kornel ze Všehrd, maje chvalitebně předsevzetí všecko česky psát, v předmluvě na Chrysostoma praví mezi jiným: „Není (jazyk český) tak úzký ani tak nehladký, jakož se některým zdá.“

⁷²⁹ TRUHLÁŘ, Josef: *Humanismus a humanisté v Čechách za krále Vladislava II.*, Praha 1894, s. 1.

⁷³⁰ TRUHLÁŘ, Josef: *Humanismus a humanisté*, s. 2.

⁷³¹ TRUHLÁŘ, Josef: *Humanismus a humanisté*, s. 3.

bylo přijímání antického dědictví jen po formální stránce, kdy se humanisté věnovali jen bezduchému napodobování klasických vzorů. Do této skupiny řadil zejména vzdělance z kroužku kolem Augustina Olomouckého. Znalci klasiků se tak vyčlenili jen jako elita, která pohrdala, ba dokonce zabraňovala přejímání klasiků pro školskou potřebu nebo snad rozvíjení antické látky ve vlastní tvorbě, ať už psané latinsky nebo česky. Tyto základy, položené ve vladislavském období, pak přinesly své neblahé ovoce v 16. století, kdy městské školy produkovaly zástupy absolventů, kteří sice dokázali skládat verše s elegancí klasických autorů, ale zpravidla bez hlubokého obsahu, takže latinské básnictví sklouzlo na úroveň prostého řemesla.⁷³² Truhlář zatím uchovává tradiční hierarchii, protože za prvotní považuje literaturu psanou latinsky a o česky píšících autorech uvádí, že „kdo tedy z vyšlapané silnice novolatinského písemnictví záhy sešel na onu pěšinu poboční, dal najevo, že potřebám doby své správně porozuměl a ochoten byl sloužiti jim.“⁷³³ Podle Truhláře dosáhl Všehrd „správnějšího pochopení ducha antického“, protože husitství bylo jakousi renesancí původního křesťanství analogicky k humanismu, který byl renesancí antického světa.⁷³⁴

Arne Novák upozornil na to, jak široký je pojem humanismus, neboť se jedná o hnutí kulturní i vědecké s dopadem na školství, právo, filosofii i literaturu, přičemž projevy humanismu se často lokálně velmi liší. Z úzkého pohledu literárního humanismu konstatuje, že jeho hlavním znakem je nepůvodnost.⁷³⁵ U dosavadního bádání o humanismu kritizuje nezdravou obrozeneckou tendenci omezující se jen na literaturu psanou česky. Obsáhlé dílo Jirečkovo a Truhlářovo považuje za záslužné, ale příliš zaměřené na popisnost s malým vhladem do vlastních textů, které nejsou zasazeny do celkového kontextu. Tímto směrem posunul bádání o českém humanismu až Josef Truhlář.⁷³⁶

Literární historikové se postupně propracovávali k formulaci svébytné podoby českého národního humanismu. Jako první tímto směrem vykročil Jaroslav Vlček. Viktorin Kornel ze Všehrd v jeho interpretaci „rokem 1494 výhost dává latině a zakládá humanismus český; předmluvou k ... ‚Knihám sv. Jana Zlatoústého o napravení padlého‘ snah Bohuslavových a jeho družiny veřejně se odřekl, slovy těmi vydal domácí literatuře národní, jejímu vzdělání a ušlechtní, nové epochální heslo.“⁷³⁷ Jan Jakubec konstatoval, že „český humanismus neztrácel smyslu zejména pro věci náboženské, je bližší zájmům širokých

⁷³² TRUHLÁŘ, Josef: Humanismus a humanisté, s. 4.

⁷³³ TRUHLÁŘ, Josef: Humanismus a humanisté, s. 54.

⁷³⁴ TRUHLÁŘ, Josef: Humanismus a humanisté, s. 55.

⁷³⁵ NOVÁK, Arne: Příspěvky k dějinám českého humanismu, Listy filologické 36, 1909, s. 209-210.

⁷³⁶ tamtéž, s. 211-212.

⁷³⁷ VLČEK, Jaroslav: Dějiny české literatury, I, Praha 1940 (3. vyd.), s. 334.

vrstev národa nežli humanismus italský“ a je tak více podobný humanismu francouzskému a německému.⁷³⁸ Jakubec už zcela jasně interpretoval Všehrdovu dedikaci jako platformu nového směru, ačkoli se ke konečnému termínu propracovával postupně. Ještě v prvním vydání svých *Dějiny literatury české* nazývá Všehrdovu skupinu „čeští humanisté směru vlasteneckého“.⁷³⁹ Jednoznačné pojmenování přichází až ve vydání druhém: „Český národní humanismus se stává v svých počátcích vlastně renesancí; humanismus není mu cílem, nýbrž je mu prostředkem ke kulturnímu obrození vlastního národa na starém základě osvětovém“.⁷⁴⁰ Předností je, že „plodné podněty k obrození české osvěty pokročilejším směrem světovým vycházejí od mužů, kteří své vlasti neopustili, a přece přijali křest humanistický: od Viktorina Kornela ze Všehrd a jeho školy.“⁷⁴¹ Literární činnost takzvaných národních humanistů, tematicky převážně mravně výchovná, ho vedla k tvrzení, že nový směr „svlekl z nich stranickou zaujatost, přiklonil mysl jejich více k náboženskému a mravnímu povznesení v duchu humánnějším“. Jakubec petrifikuje existenci linie národního humanismu jdoucího ruku v ruce s utrakvismem. Humanistický obsah považuje za samozřejmý, protože představitelé byli zkrátka "humanisté", jen si humanismus upravili ke svému obrazu. Mimo to Všehrd a jeho následovníci přinesli nejvyšší oběť, protože se „zřekli osobní slávy ve veliké internacionální obci humanistické, obětovali ji celku národnímu, vrstvám neodborně vzdělaným.“⁷⁴² Jakubec posouvá takzvaný národní humanismus do pozice „spisovatelského programu“ a dává mu tak rysy analogické s programem národního obrození. V tomto duchu se národní humanismus usadil v odborném diskurzu i ve školské výuce.

Rozdělení humanismu na latinskou a českou větev bylo nosnou platformou i pro badatele druhé poloviny 20. století a „národní humanismus“ se již bezpečně zabydlel v oficiální literární historii jako svébytné hnutí, jehož programové zásady měl vytýčit Viktorin Kornel ze Všehrd. Pod vlivem převládajícího marxismu se ovšem kromě jazykového a uměleckého hlediska také začalo přistupovat ke zkoumání renesance a humanismu z hlediska společenského vývoje a souvislostí. Obě hnutí tak byla zařazena jako nadstavba nad základnou třídního boje představovaného antagonismem mezi vládoucí šlechtou a nastupujícím měšťanstvem. Národní humanismus byl nadále vykládán jako

⁷³⁸ JAKUBEC, Jan: *Dějiny literatury české od nejstarších dob do probuzení politického II*, Praha 1911, s. 36.

⁷³⁹ JAKUBEC, Jan: *Dějiny literatury české*, s. 42.

⁷⁴⁰ JAKUBEC, Jan: *Dějiny literatury české*, s. 36.

⁷⁴¹ JAKUBEC, Jan: *Dějiny literatury české*, s. 42.

⁷⁴² JAKUBEC, Jan: *Dějiny literatury české*, s. 43.

zvláštní český fenomén, který v sobě měl spojovat pokrokové tendence společenské, umělecké i národní.

Jeho programovým prohlášením měla být předmluva Viktorina ze Všehrd ke *Knihám o napravení padlého* z roku 1495, dedikovaná utrakvistickému knězi Jírovi,⁷⁴³ v níž vyzývá české vzdělance, aby psali česky a rozhojňovali tak jazykově českou kulturu, místo aby přispívali k rozrůstání už tak velkolepé a rozsáhlé latinské tradice. V akademických Dějinách české literatury je vykreslen Všehrdův duchovní portrét: „Rozpoznal význam humanistického přínosu pro rozvoj národní kultury, a vycházejí zároveň z domácích literárních tradic, spojil obojí v novou syntesu. Stal se programovým i tvůrčím zakladatelem nové literatury psané v humanistickém duchu národním jazykem (sic!) a tuto novou literaturu postavil do služeb zájmů českého měšťanstva, které se současně stává vedoucí kulturní složkou. Volbou národního jazyka navázal i na zlidovění literatury v době husitské a ukázal cestu i k zlidovění humanismu. Ztělesnil tak v národním humanismu to nejpokrokovější ze své doby i z minulosti.“⁷⁴⁴ Doba trvání českého národního humanismu jako protipólu latinizujícího humanismu byla ovšem jen krátká. V podstatě se omezuje na dobu působení Viktorina ze Všehrd a Řehoře Hrubého z Jelení a od 2. desetiletí 16. stol. po této polaritě není ani stopy.⁷⁴⁵ Vrcholem působení národních humanistů je jejich pokus o reformu univerzitní výuky na počátku druhé dekády 16. století.⁷⁴⁶ Skutečné dopady národního humanismu jsou ovšem sporné, když „do širšího publika proniká humanistická vzdělanost až zásluhou Veleslavínovou. Avšak i ten musí ještě na konci 16. století obhajovat českou literaturu před částí soudobé národní společnosti.“⁷⁴⁷

Humanismus a reformace dle tohoto výkladu vycházejí z dobové dějinné tendence, totiž boje měšťanstva o získání politické a hospodářské moci, avšak svou oporu hledají v různých zdrojích - humanismus v antice, reformace v původním křesťanství a návratem k

⁷⁴³ TOMEK, Václav Vladivoj: Dějepis města Prahy. Díl 9. Praha 1893, s. 342 kněz Jíra vzpomínán ve staroměstském kostele Matky Boží Na lúži právě k roku 1495.

⁷⁴⁴ HRABÁK, Milan: Dějiny české literatury I. Praha 1959, s. 313. Přijetí tohoto výkladu: „Humanismus k nám pronikal jako první složka renesance, přičemž renesance byla již svým původem a od svého zrození nejen výrazem životního stylu a vkusu italského měšťanstva a díky měšťanskému rázu se renesanční kultura mohla rozšířit i mimo Itálii. Díky tomu, že přinášela i nový životní styl a umělecký sloh, stávala se již v Itálii přijatelnou i vítanou dvorům knížat s měšťanstvem spřízněných a někdy i z měšťanstva vzešlých. Dosažení všestranné duševní i tělesné zdatnosti - označované nepřeložitelným termínem virtú - stávalo se sice novým ideálem, nahrazujícím středověký ideál urozenosti, ale urozenost samu nevyklučovalo. Panovníkům a šlechtě jak v Itálii, tak v ostatní Evropě vycházela tak renesanční kultura vstříc jejich touze po reprezentaci a vnější okázalosti, která počínala nahrazovat touhu po vyniknutí na poli rytířské slávy a cti, pokleslou se zanikajícím středověkem.“ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý z Jelení, Praha 1964, s. 18.

⁷⁴⁵ PRAŽÁK, Emil: humanismus a husitská tradice. In: Studia z dawnej literatury czeskiej, slowackiej i polskiej. Warszawa - Praha, s. 50–59. s. 51.

⁷⁴⁶ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý z Jelení, s. 56.

⁷⁴⁷ KOPECKÝ, Milan: Pokrokové tendence v české literatuře od konce husitství do Bílé hory. Brno 1979, s. 17.

antice a k původnímu křesťanství chtějí „obrodit“ dosavadní kulturu. Oba proudy tedy mají být variantami „obrozovací“ renesanční kultury.⁷⁴⁸ Tento akcent ovšem potlačil vymezení renesance a humanismu jako duchovních směrů a vedl k určitému zamlžení vlastních pojmů a k užívání těchto termínů bez pevného vymezení. Zejména pojetí humanismu bez hlubšího zakotvení sklouzávalo k pojetí v moderním slova smyslu, tedy humánního postoje, případně ve velmi zjednodušenou podobu období zvýšeného zájmu o antické dějiny a realie.⁷⁴⁹

Vedle národnostního akcentu se také jako výrazné pozitivum a naplnění pokrokových ideálů českého humanismu zdůrazňovalo potlačení elitářství a nezájmu o lidové vrstvy, což vedlo dokonce k tvrzení, že národní humanismus u Řehoře Hrubého „stává se programově lidovým“.⁷⁵⁰ Česká literatura období renesance měla mít ovšem další pokrokové prvky; v návaznosti na literaturu husitského revolučního hnutí přijala kromě „tendence znárodnující a zlidovující“⁷⁵¹ také tendenci laicizační neboli zesvětšťující⁷⁵² a stala se tak protiváhou elitářského humanismu latinského, pěstovaného převážně mezi katolíky a šlechtou. Překlady zejména současných humanistických děl tak prý byly určeny vrstvám, které se odcizovaly česky psané literatuře,⁷⁵³ což je ovšem stěží udržitelná teze, neboť tato cílová skupina se bez problémů s těmito díly seznámila v latině. Nápadným znakem českého humanismu je překládání moderních humanistických autorů, které kvantitativně převyšuje autory antické i patristické. Jako profilové oblasti zájmu národních humanistů vymezil Pražák boj měst proti šlechtě (Všehrdovy *Knihy Devatery* a Hrubého *Napomenutí Pražanům*), odpor proti primátu papežství (Píseckého *Hádání* a Velenského *In hoc libello...*) a spisy ve prospěch náboženské tolerance proti Římu i zplanělému utrakvismu (Konáčovo *Rozmlúvanie o vierě*).⁷⁵⁴ Za pozornost ještě stojí teze, že k časnému přijetí humanismu v husitských Čechách došlo zásluhou domácích osobností (Šimon ze Slaného), nikoli prostřednictvím cizinců (vliv Aenea Sylvia, Celtise a Balba je prý přeceňován, Celtis

⁷⁴⁸ KOPECKÝ, Milan: Pokrokové tendence, s. 10.

⁷⁴⁹ „Trvající povědomí o slávě a moci antického Říma a trosky velkolepých stavebních památek z římské doby v Itálii, činily kontrast mezi minulostí a přítomností zjevným. Proto je pro renesanční humanismus tak typický právě kult, napodobování a ideologické využívání záměrně vyhledávaných a skutečně objevovaných výtvorů klasické, zejména římské literatury. A z touhy dobře porozumět těmto výtvorům vyplynul i další, pro humanismus tak charakteristický rys - důraz na klasické vzdělání a filologická erudice jeho představitelů. Svůj odpor k feudalismu a s ním spojenému středověkému světovému názoru mohlo tak italské měšťanstvo podírat autoritou objevovaných a obdivovaných klasiků starověké římské literatury.“ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý, s. 19.

⁷⁵⁰ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý, s. 39.

⁷⁵¹ KOPECKÝ, Milan: Pokrokové tendence v české literatuře od konce husitství do Bílé hory. Brno 1979, s. 15.

⁷⁵² KOPECKÝ, Milan: Pokrokové tendence, s. 19.

⁷⁵³ PRAŽÁK, Emil: Český humanismus a husitská tradice. In: Studia z dawnej literatury czeskiej, slowackiej i polskiej. Warszawa - Praha 1963, s. 52.

⁷⁵⁴ PRAŽÁK, Emil: Český humanismus a husitská tradice, s. 52-54.

vyvolal spíš odpor) nebo z iniciativy královského dvora, jak tomu bylo v jiných evropských zemích.⁷⁵⁵

Milan Kopecký věnoval více pozornosti renesanci a zejména humanismu jako duchovním hnutím a aplikoval jejich interpretaci na české prostředí. „V epoše renesance vyjadřoval humanismus nejčastěji představu o náplni a cíli vzdělání. Ve smyslu slova *humanus* (= lidský) měla se výchova obírat lidskými záležitostmi a vést k jejich hlubšímu poznání a důkladnému rozvíjení. Svým zájmem o člověka se renesance podstatně odlišuje od středověkého zájmu o boha, *studia humana* (*humanitatis*) měla nahradit dosavadní *studia divina* (*theologica*). ... Italští humanisté nechtěli antické dědictví pouze napodobovat. Mělo jim být inspirací k tvůrčím činům uměleckým a vědeckým, k plodně rozvinutému životu s optimistickou morálkou.“⁷⁵⁶ Potud se Kopeckého náhled na humanismus shoduje s výše uvedeným modelem Kristellerovým. Následuje ovšem oslí můstek, vysvětlující odlišný charakter českého národního humanismu: „Postupně vznikají významná díla, která působí i na jiné národní kultury, kde se humanismus rozvíjí ve specifických místních podmínkách. Jimi byl v českých zemích podnícen vznik reformace. Ta se ve své podstatě shoduje s renesancí: je-li renesance návratem k antice, je reformace návratem k původnímu křesťanství.“⁷⁵⁷ Kopecký tedy došel sám k závěru, že čeští vzdělanci humanistického období znali a používali humanistické postupy, ale využívali je k cílům reformačním. Vliv humanistické vědy, zejména Erasma či Lorenza Vally na moderní studium Bible, které otevřelo cestu reformaci, jsme ostatně pojednali výše. Kopecký také zmínil vliv humanismu na moderní vědecké postupy.⁷⁵⁸ Vliv na české bádání je ovšem více než sporný. Podstatné je upozornění, že v Čechách v rukopisech zaleželo mnoho spisů odborných, u nichž se nedal předpokládat širší okruh čtenářů, různá odborná pojednání z alchymie, matematiky, fyziky apod. O takové rukopisy měla zájem až doba veleslavínská, do níž spadá rozkvět odborného písemnictví.⁷⁵⁹ Zde je nutno říci, že průzkum rukopisné produkce ani knihovních fondů velké množství odborné literatury nepotvrdil. Ponecháme-li stranou nejpočetnější

⁷⁵⁵ PRAŽÁK, Emil: Český humanismus a husitská tradice, s. 52.

⁷⁵⁶ KOPECKÝ, Milan: Český humanismus, Praha 1988, s. 7.

⁷⁵⁷ KOPECKÝ, Milan: Český humanismus, s. 7.

⁷⁵⁸ „Humanismus ... zasahuje nejdříve tradiční obory, jimž poskytuje nová východiska i nové zaměření. Právo chtělo vycházet z římského práva, historie chtěla v antickém smyslu vést k poučení pro život jedince i celku, jazykověda se chtěla opírat o klasické jazyky, literární teorie chtěla vyvozovat vzory z klasické literatury. Šlo o veskrze nové pojetí vědních disciplín, někdy těsně spjatých s obory uměleckými, jak svědčí např. velmi frekventovaný žánr kroniky, který usiloval o vyjádření odborných poznatků uměleckými prostředky, kronika tedy měla být jak historií (historiografií), tak beletrií. Avšak tradiční synkretismus oblastí odborné s uměleckou se postupně zmiřuje, dominantní a perspektivní se stává literatura se světskou tematikou a tendencí a s realistickým zobrazováním skutečnosti.“ KOPECKÝ, Milan: Český humanismus, s. 8.

⁷⁵⁹ KOPECKÝ, Milan: Pokrokové tendence, s. 16-17.

zastoupenou literaturu morálně výchovnou, nacházíme v rukopisech především literaturu právníckou, která sloužila praktickým potřebám úřadů, a lékařskou, kde ovšem převažují sbírky receptů a tradičních lékařských pouček, případně preventivních rad pro domácí potřebu, avšak skutečné původní odborné literatury je rovněž poskrovnu.

Významným prvkem formulování teze o národním humanismu bylo začlenění husitské tradice do tohoto konceptu. Podle něho husitské hnutí a husitská revoluce značně proměnily podobu české společnosti a otevřely nový prostor i pro kulturní a duchovní vývoj. V tomto konceptu husitské myšlení neslo některé rysy shodné s myšlenkami italského humanismu, ale šlo především opět o vnější podobu, která ovšem vycházela z odlišných ideových základů. Některé humanistické rysy (humanistický antropocentrismus, užívání národního jazyka ve všech oblastech kultury nebo nadřazenost moci státní nad církevní) se dokonce měly v husitství projevit nezávisle na italském humanismu.⁷⁶⁰ Jako příklad uvádí Pražák překlady spisů Marsiglia Ficina, které prý odpovídaly programu českého národního humanismu. Byly tedy obsahově srozumitelné, takže je bylo možno určit co nejširšímu okruhu čtenářů, původně psané od proslulého humanisty klasickou latinou a přitom naplněné křesťanskou morálkou reformního rázu. Zároveň se prý nijak nevymykaly ani z domácí tradice didaktických skladeb, která byla právě v této době silně oživována.⁷⁶¹

Od konce 60. let 20. století se začaly objevovat pochyby o adekvátnosti antagonistického postavení českého a latinizujícího humanismu.⁷⁶² Nový pohled na české kulturní a intelektuální prostředí v pohusitském období přinesl Josef Macek. Podle jeho názoru období od konce 15. století v Čechách, běžně označované jako doba renesance a humanismu, žilo ve znamení reformace, přičemž do ní pronikaly některé renesanční prvky.⁷⁶³ Macek upozornil, že není vhodné klást rovnítko mezi reformací a renesancí jen proto, že se obě hnutí obracela k dávným zdrojům v minulosti: renesance k antice, reformace k prvotní apoštolské církvi. „Středověký vztah k času totiž neznal pojem pokroku a vývoje, a tudíž středověká mentalita hledala vždy oporu pro zlepšení a zdokonalení v minulosti, v návratu ke starým dobrým časům a k hodnotám pokaženým postupem doby. Oba proudy, renesance a reformace, vyrůstaly tedy z ryze středověkého pojetí času. ... Renesance se ovšem principiálně liší od reformace právě tím, že se chce navrátit i

⁷⁶⁰ KOPECKÝ, Milan: Pokrokové tendence, s. 11. PRAŽÁK, Emil: Český humanismus a husitská tradice, s. 53.

⁷⁶¹ PRAŽÁK, Emil: České humanistické překlady z Marsiglia Ficina. Listy filologické 82, 1959, s. 322.

⁷⁶² ŠKARKA, Antonín: Protikladná jednotnost českého humanismu latinizujícího a národního. In: Humanistická konference. Praha 1966, s. 192-196.

⁷⁶³ MACEK, Josef: Hlavní problémy renesance, s. 34.

k hodnotám dosud opomíjeným či nedostatečně známým a uctívaným, ba leckdy i proklínaným a odsuzovaným jako pohanské.⁷⁶⁴ Dále Macek argumentuje tím, že reformace v Čechách přinesla češtinu do kulturního i veřejného života již před nástupem renesance, takže takzvaný národní humanismus, toto údajně „výrazné poselství renesančního humanismu, mělo tedy v Čechách starší a pevný základ.“⁷⁶⁵ Specifické prostředí, které vzniklo v druhé polovině 15. století v Čechách a na Moravě vedlo k tomu, že se renesanční humanismus v Čechách a na Moravě neuplatnil jako stimulující kulturní proud, že zůstával spíše jevem periferním a že se proto ani nemohly objevit a prosadit osobnosti, jež by z českého prostředí zasáhly do celoevropského vývoje humanismu.⁷⁶⁶ Dalšími argumenty proti renesanční podstatě doby jsou laicizace a sekularizace kultury a popularizační tendence krásné literatury, která je v českém prostředí typickým rysem poukazujícím na významný vliv kazatelny a obecného lidu v české reformaci.⁷⁶⁷ Mackova argumentace ovšem vychází z poněkud přeceňovaného významu recepce antiky v humanismu,⁷⁶⁸ kterážto byla v Čechách, jak správně poukázal, již tradičně na okraji zájmu,⁷⁶⁹ což dokládají sporadické příklady užívání antických reálií či metafor v literatuře, respektive nezbytnost vysvětlit užité termíny, vážící se ke starověku, dobovému prostému čtenáři. O těchto edičních přístupech se ostatně zmíníme níže.

Zahrnutí celého období od husitství do Bílé hory pod označení reformace a zpochybnění existence humanismu a renesance v Čechách a na Moravě vyvolalo bouřlivou diskuzi. Kopecný v odpovědi uznal význam Burkhardova pojetí renesance, ale připomněl, že je primárně zaměřené na Itálii a je velmi obtížné toto pojetí uplatnit na jiné kulturní oblasti.⁷⁷⁰ Kopecný polemizoval s některými východisky Mackova názoru, zejména

---

⁷⁶⁴ MACEK, Josef: Hlavní problémy renesance, s. 22- 23.

⁷⁶⁵ MACEK, Josef: Hlavní problémy renesance, s. 12.

⁷⁶⁶ MACEK, Josef: Hlavní problémy renesance, s. 22.

⁷⁶⁷ MACEK, Josef: Hlavní problémy renesance, s. 24.

⁷⁶⁸ „Renesanční humanismus byl kulturní proud, který se pokoušel opřít o plné a komplexní znalosti antiky. Učenci, umělci a vzdělanci se už nechtěli spokojovat jen s útržky a zlomky, jež z antického odkazu převzala scholastika a gotické umění, nýbrž toužili po úplné obnově antických znalostí a tvůrčích činů. Užívající zdokonalené filologické metody při studiu nově objevených pramenů, pokoušeli se souborně integrovat antický kulturní odkaz do současnosti a proměnit jej v živý, inspirující podnět tvorby i životní praxe.“ MACEK, Josef: Hlavní problémy renesance, s. 14.

⁷⁶⁹ „Mlhavé záblesky antických reálií, ostatně v českých zemích velmi vzácné, nesvědčí o renesančním kultu antiky a znalosti řeckého a římského bájesloví či literatury, nýbrž jsou jen odleskem ryze středověkého postoje k oblíbené četbě aristokracie. ... Víme-li, že antické dědictví žilo rozptýleně a leckdy deformovaně ve středověké scholastice, literatuře a kultuře, odmítneme pokusy vydat za svědectví umění renesance 15. a 16. století dílčí, jednotlivé úlomky zpráv o antickém Řecku a Římu, rozptýlené zmínky o antice. Platí to tím spíše pro Čechy a Moravu, protože právě tyto země se staly jevištěm české reformace.“ MACEK, Josef: Hlavní problémy renesance, s. 9.

⁷⁷⁰ KOPECKÝ, Milan: Humanismus, renesance a reformace v českých zemích. In: *Studia Comeniana et historica* 20, 1990, s. 24.

v oblasti literární historie a výtvarného umění, ovšem pokus vyvrátit nechuť českých utrakvistů k antice nevyzněl příliš přesvědčivě,⁷⁷¹ i když je jistě pozitivní konstatování, že „antiku čeští spisovatelé neprezentují samoučelně, nýbrž s cílem přispět k řešení společenských otázek, a v tomto duchu ji zapojují do nosného proudu domácí světské literatury, ať už psané česky nebo latinsky“.⁷⁷² Podstatné je ovšem Kopeckého konstatování, že celé období kulturních a duchovních dějin mezi husitstvím a Bílou horou nemá v české historiografii jednotné označení. Tato situace se řeší buď nešikovně opisem⁷⁷³ nebo použitím jednoho ze tří nosných termínů, tedy renesance, humanismus, či reformace, které ovšem zvláště v unikátních českých podmínkách nikdy nepojmou sledované období zcela a i kvůli vzájemnému prolínání budí rozpaky a polemiky. Přes všechny komplikace a možná nedorozumění se Kopecký přiklání k použití termínu renesance, protože zejména v době Veleslavínové je příkladů renesance více, a termín renesance mimoto zdomácněl v polské i slovenské literatuře. Velmi příhodný by byl termín „obrození“, neboť zásadním rysem celé epochy je obrození dosavadní středověké kultury kulturou antickou nebo (u reformace) původním křesťanstvím,⁷⁷⁴ ale tento termín již má rezervováno období „národního obrození“.

Reakce Pavla Flosse je uvedena alespoň stručným postojem k vývoji definice pojmu humanismus. Především uvádí, že díky Burdachovi je už z větší části překonáno tradiční pojetí humanismu jako obrození antiky, přesto ale doznívající dozvuky tohoto pojetí přetrvávají.⁷⁷⁵ Je mu blízké pojetí Newaldovo, kde každý humanismus je prozaický, kdežto renesance poeticko-umělecká; obě hnutí jsou sice závislá na antice, ale zatímco renesance sleduje výlučně formální stránku a usiluje o její obnovu v novém duchu, je u humanismu ve středu pozornosti všechno to faktické, čeho lze využít při utváření nového života.⁷⁷⁶ Pro české prostředí navrhuje, aby např. česká literární historie hovořila u období 1450-1650 přinejmenším o dvou tradicích, tedy světštějším proudem renesančním a odříkavějším směrem reformačním.⁷⁷⁷ Přijímání humanismu v Čechách jako dané skutečnosti se dvěma větvemi přetrvává do současnosti. František Šmahel ve své souhrnné studii rozlišoval "humanisty

---

⁷⁷¹ KOPECKÝ, Milan: Humanismus, renesance a reformace, s. 32.

⁷⁷² tamtéž.

⁷⁷³ např. „Úsilí o spojení literatury s životní praxí za kulturní převahy měšťanstva“, HRABÁK, Milan: Dějiny české literatury, I. vydání, Praha 1959, s. 281.

⁷⁷⁴ KOPECKÝ, Milan: Humanismus, renesance a reformace, s. 34.

⁷⁷⁵ FLOSS, Karel: Humanismus a reformace ve vztahu k antice, in: *Studia Comeniana et historica* 20, 1990, s. 11.

⁷⁷⁶ tamtéž.

⁷⁷⁷ tamtéž.

dvojí víry" a "humanisty dvojího jazyka", přičemž dělicí linii vede mezi katolíky a utrakvisty a zároveň mezi jazykově česky a latinsky tvořícími humanisty.⁷⁷⁸

Svěží pohledy s odstupem nabídla kunsthistorička Milena Bartlová.⁷⁷⁹ Upozornila na to, že období s tak velkým rozpětím, jako jsou české dějiny v období mezi husitstvím a Bílou horou nesnese jednotné označení z uměleckohistorického hlediska. Už jenom jediný výsek jagellonského období kolísá mezi pozdní gotikou a renesancí. Lépe by proto bylo stylové kategorie osvobodit z rámce periodizace a chápat je jako myšlenkové modely a zamýšlet se nad vlastním obsahem termínu renesančního či reformačního umění. Je také nutné se více zaměřit na jejich aplikaci v konkrétních zemích a sledovat vztah umění a konfesionalizace jako nejsilnějšího sociálního pohybu ve střední Evropě.⁷⁸⁰

Petr Čornej při výzkumu vyprávěcích pramenů přinesl zcela nový pohled na pohusitskou společnost a návazně i kulturu.⁷⁸¹ Výsledky zkoumání ve sféře změn geograficko-politického horizontu potvrzují negativistické stanovisko české reformace k renesančním impulsům. Výrazné změny však zaznamenal hodnotový systém, v němž se začínají projevovat prvky měšťanského prakticismu. Zatímco na počátku revoluce stála v hierarchii hodnot husitského vzdělance nejvýše víra, tedy hodnota v zásadě středověká, docházelo postupně vlivem permanentního válčení a hospodářské blokády Čech k posunu zájmu směrem k materiálním potřebám. Zároveň však kališnické prostředí, zejména městské, vyzdvihuje základní husitské ideové požadavky jako záruky dosažených revolučních změn v oblasti hospodářské a mocenské. Z tohoto důvodu nabývala na ceně také funkce státu jako garanta stability, klidu a zachování revolučních výdobytků i funkce panovníka, jenž vládne v souladu s božím zákonem a s péčí o obecné dobré. Tato koncepce vlády připravila půdu pro stavovský rozvoj státu, v němž se střetla města se šlechtou v hospodářském i politickém zápase. Pro pojetí těchto hodnot je přitom typické kolektivní, středověké prezentování. Důraz kladený na hodnoty individua, který je vlastní renesanci, je stejně jako sebevědomí buržoazního podnikatele českému měšťanovi z období konce husitství do značné míry vzdálené.

---

⁷⁷⁸ ŠMAHEL, František: Počátky humanismu v Čechách. Črta k historické fresce. In: Mezi středověkem a renesancí. Praha 2002, s. 333-342.

⁷⁷⁹ BARTLOVÁ, Milena: Renesance a reformace v českých dějinách umění: otázky periodizace a výkladu. In: In puncto religionis. Konfesionální dimenze předbělohorské kultury Čech a Moravy (edd. Kateřina Horníčková, Michal Šroněk). Praha 2013, s. 23-48.

⁷⁸⁰ BARTLOVÁ, Milena: Renesance a reformace, s. 33-34.

⁷⁸¹ ČORNEJ, Petr: Rozhled, názory a postoje husitské inteligence v zrcadle dějepisců 15. století. Praha 1986.

Jako projev nového myšlení je třeba vidět i ztotožnění husitského programu s hodnotou národa. Víra a národ splývají v jedno a identifikace národa s pojetím božího zákona v myšlení husitského měšťanstva je dalším významným posunem v emancipaci tohoto stavu a anticipuje jeho roli mluvčího národa.⁷⁸² Odklon od středověkého scholastického myšlení představuje také měšťanský historismus, totiž poměrování současného stavu s ideálním stavem prvotní církve. Objevuje se tu požadavek změny současné situace, pokud neodpovídá poznání člověka zprostředkovanému Písmem. Racionální iniciativa člověka je ovšem limitována sdělením zjevené boží pravdy.“

Z uvedeného tedy vyplývá, že vývoj bádání o českém renesančním humanismu je silně poznamenán dobovými ideologickými a názorovými proudy, které přinesly někdy obtížně odstranitelné nečasové nánosy. Mnoho nepřesností způsobilo i používání a interpretování pojmů humanismus a renesance bez hlubšího zakotvení a přesného vymezení.

Považuji za správné uchopit renesanční humanismus primárně tak, jak ho chápali lidé ve své době, tedy jako studia „humanitních věd“. Učenci teprve skrze toto studium objevovali skutečné postavy a pravdivé reálie klasického starověku a odkloněním se od studia bible a „teocentrického“ chápání světa se více přiblížili chápání „antropocentrickému.“ Humanismus v tomto smyslu k nám ovšem pronikal jen velmi obtížně, protože v době šíření nového myšlenkového směru se české země dostaly do politické i náboženské izolace. Reformační utrakvistické hnutí, jak správně poukázal Josef Macek, bylo nejsilnějším a převažujícím ideovým prvkem, který účinně bránil pronikání „klasického“ humanismu do českých zemí. Přesto si humanismus i renesance do českého prostředí cestu našly, byť mnohdy v koncentrované podobě. Situaci v království dvojího (ba trojího) lidu, v němž byly tradiční katolické myšlení a způsob života výrazně potlačeny nově nastupující utrakvismus nedokázal vytvořit novou společenskou či církevní strukturu a v posledku ani nepřinesl výrazné myslitele nebo učence, lze jen velmi obtížně shrnout jedním termínem. Takový pokus může vést pouze k vyzdvihnutí některého z jevů a k potlačení jiného. Snad by se dalo obhájit Kopeckého „obrození“ s vhodným přívlastkem (reformační, pohusitské), protože v pozadí období mezi husitstvím a Bílou horou byla citelná snaha utrakvistů o obrození katolické církve a zároveň ze společenského hlediska můžeme hovořit i o obrození celého národa. Vždyť právě do této doby spadá vzestup převážně českého měšťanstva. Je to i doba vědomého šíření a tvorby literatury v češtině.

---

⁷⁸² ČORNEJ, Petr: Rozhled, názory a postoje, s. 103-109.

8.5. Český národní humanismus

V předchozí kapitole jsme sledovali, jak literární věda konce 19. a první poloviny 20. století dospěla ke konstruktu národního humanismu jako protiváhy jinak poměrně slabé humanistické tvorby v latinském jazyce. Nyní prozkoumáme charakter takzvaného národního humanismu podrobněji a pokusíme se zjistit, jaký je jeho skutečný vztah k vlastnímu humanismu. Pro další úvahy se musíme podívat blíže na osobu Viktorina ze Všehrd a jeho dedikaci spisu Jana Zlatoústého *O napravení padlého*, kde vyjadřuje přesvědčení, že šíření dobrých knih v národním jazyce má, podle vzoru sousedního Německa, blahodárný vliv na společenskou atmosféru. Tato myšlenka byla o několik století později povýšena na manifest národního humanismu. Viktorin ze Všehrd zpočátku patřil k humanistickému kroužku Bohuslava Hasištejnského, byl znalcem antiky a měl sklony k humanismu. Je považován za průkopníka české humanistické právnické metody.⁷⁸³ Roku 1494 došlo k roztržce mezi Všehrdem a Bohuslavem Hasištejnským, způsobené protipapežskou satirickou básní z pera Všehrdova. Do následujícího roku je datována Všehrdova „programová“ dedikace.

Byla skutečně roztržka mezi Všehrdem a Hasištejnským rozchodem mezi stoupenci dvou různých směrů humanismu? Jan Martínek ukázal, že Všehrd v raném období své činnosti získal hluboké znalosti o antice a klasické literatuře a dostalo se mu důkladného školení v humanistické stylistice. Navíc v tomto období sdíleli Všehrd a Hasištejnský některé shodné názorové postoje. Spojovala je hrdost na slavnou historii českého státu, pesimistický pohled na současný stav společnosti a hledání cest k návratu ke slávě a obnově dřívějšího kulturního života.⁷⁸⁴ Všehrd s Hasištejnským však byli antipody v mnohem zásadnějších otázkách soudobé české společnosti než podružná humanistická vzdělanost. Linie odlišnosti vede mezi kosmopolitním Hasištejnského zaměřením a pohrdavým postojem k českému jazyku, zatímco Všehrd inklinoval k šíření osvěty mezi lidmi s nedostatečným vzděláním. A protože humanismus Hasištejnského má tendence k elitářství a Všehrd naopak jako utrakvista si nese husitské reformační dědictví s jeho nábožensky osvětovým laděním, zdá se, že Všehrdův program není výzvou k národnímu humanismu, ale spíše k odstoupení od humanismu, přinejmenším v podobě, jakou reprezentoval Bohuslav Hasištejnský. Zde jen na okraj si dovolím zpochybnit tezi, že Všehrd nepovažoval v roce 1495 obranu utrakvismu za aktuální, protože utrakvismus nepocíťoval bezprostřední

---

⁷⁸³ Antika a česká kultura, s. 240.

⁷⁸⁴ MARTÍNEK, Jan: Starší období Všehrdovy činnosti, Listy filologické 1981, s. 100.

ohrožení.⁷⁸⁵ Tomu lze těžko uvěřit už jen kvůli obecné nedůvěře, která panovala v českém utrakvistickém prostředí. A pocit ohrožení na nás dýchne i jen z letmého nahlédnutí do Starých letopisů českých, kdy v roce 1494 i přes zprostředkování krále Vladislava pokus o dohodu na kompakťátech s papežským legátem ukončil legát označením Čechů za kacíře⁷⁸⁶ nebo zápis k roku 1496 vztahující se k návratu mnichů do pražských měst je přijat s nedůvěrou a ukončen povzdechem „Jak to nakonec v Praze dopadne s pravdou Kristovou, to ví jen sám Pán Bůh“.⁷⁸⁷

Všehrd se začal záměrně obracet na jinou skupinu čtenářů, na měšťanského čtenáře, a to spíše ze spodních než horních, patricijských sfér. Členové vysokého patriciátu, stejně jako vyšší či nižší aristokracie spojená s královskými nebo městskými úřady, pokud měli o takovou literaturu zájem, měli častěji přístup k vyššímu latinskému vzdělání a i z ekonomických důvodů měli lepší přístup k cizojazyčné literatuře dovážené ze zahraničí. Odtud pramenila nedůvěra k možnostem češtiny přetlumočit stylisticky i gramaticky dokonalou spisbu antických klasiků.

Navzdory tomu, že Všehrdova víra v národní jazyk dovolila literárním vědcům 20. století povýšit dedikaci patristického traktátu na manifest nového směřování literárního vývoje,⁷⁸⁸ je dobré si uvědomit, že pisatel v tomto ohledu neproklamoval nic nového. Zde musíme souhlasit s tím, že na zájmu o českojazyčné texty vedla české utrakvisty „ideová síla husitského dědictví.“⁷⁸⁹ Už česká prvotisková produkce pocházející z utrakvistického prostředí se vyhraňovala vůči importu cizojazyčného knižního zboží právě monopolizací češtiny. Ta se objevila v 87 % našich prvotisků, což je zcela unikátní převaha národního jazyka v prvotiskové tvorbě, jak jsme ukázali výše. Všehrdova výzva tedy není mířena na jazykovou stránku domácí produkce, kde by se dobývala do otevřených dveří, ale vyzývá k výběru vhodné literatury pro vlastní českou produkci i pro překlady. Snad v tom můžeme vidět i apel na tiskaře, překladatele a editory, aby se více věnovali šíření takové produkce. Všehrdův obdiv k Němcům, kteří dokázali z latiny a řečtiny tuzemským laikům velmi brzo přeložit téměř všechnu dostupnou antickou a prvokřesťanskou literaturu (a tím prý přivést

⁷⁸⁵ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý, s. 40.

⁷⁸⁶ Ze Starých letopisů českých (edd. Jaroslav Kašpar, Jaroslav Porák). Praha 1980, s. 270.

⁷⁸⁷ tamtéž, s. 273.

⁷⁸⁸ PRAŽÁK, Emil: Český humanismus a husitská tradice. In: Studia z dawnej literatury czeskiej, slowackiej i polskiej. Warszawa – Praha 1963, s. 50-59; PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý z Jelení, s. 26; KOPECKÝ, Milan: Pokrokové tendence, s. 16-17 a KOPECKÝ, Milan: Český humanismus, s. 49-57.

⁷⁸⁹ PRAŽÁK, Emil: Humanismus a husitská tradice, s. 56.

Říši k rozkvětu)⁷⁹⁰ ovšem vadil národoveckým interpretacím takzvaného manifestu. Proto předmětné pasáže byly v edicích vynechány.⁷⁹¹ Snaha o emancipaci češtiny se neprojevila jen samotnými překlady antických či humanistických textů, ale stala se rovněž předmětem i výzev k převodům a srovnávání češtiny s klasickými jazyky v předmluvách. První tištěný doklad máme z roku 1496 v překladu oblíbeného *Lumen apothecariorum* italského farmaceuta Quirica de Augustis (Venezia 1495), který vyšel pod názvem *Světlo apatekářův*. Překladatel Matěj z Mýta v předmluvě konstatuje, že čeština může vyjádřit totéž, co latina nebo řečtina a že seznámení se s kvalitními texty může být jen ku prospěchu společnosti. Pasáž Matějova textu vykazuje nápadnou shodu s Všehrdovou dedikací k Janu Zlatoústému, která byla psána 1495 a tištěna 1501.⁷⁹²

Při pohledu na kontext, do kterého je dedikace zasazena, nemůžeme ovšem přehlédnout jeden paradox. Jestliže spor mezi oběma vzdělanci byl veden na úrovni pojetí humanismu, proč Všehrd svůj program vložil před překlad patristického spisu Jana Zlatoústého a nikoli alespoň humanistického díla, když už ne klasického autora? Vzhledem k tomu, že nemáme bližší informace o dedikantovi knězi Jírovi a nevíme nic bližšího o jeho literárních či intelektuálních zájmech, musíme se spokojit s pravděpodobnějším předpokladem, že jeho záměrem coby iniciátora bylo šíření kvalitní literatury teologické. Všehrd dokonce zašel tak daleko, že v další redakci svého stěžejního díla *Knihy devaterý* vynechává citace antických autorit Plinia, Homéra, Plauta, ba i Platóna a ponechává jen odkazy na ryze křesťanské autority a na bibli. Není pochyb o tom, že tento postup souvisí se Všehrdovou konverzí k utrakvismu, a že je výronem utrakvismu, právě „tak jako s utrakvistickou ideologií je spjat i jeho vychloubavý nacionalismus, pyšný pohled na domnělé české ctnosti, jimiž Čechy předstihly německé kraje a cizinu vůbec.“⁷⁹³ Umístěním dedikace před traktát Jana Zlatoústého Všehrd jasně deklaroval, jakým směrem se má ubírat osvětová činnost podle jeho záměrů. Je možné, že sám viděl slabý potenciál humanismu v soudobé české společnosti a překlady děl tradičních, tedy patristických, chtěl připravit půdu pro další šíření i humanismu a antické literatury. Tohoto úkolu se opatrně ujal Řehoř Hrubý. Humanistické texty zařazoval do svých překladových sborníků, a svému synovi Zikmundovi dopřál v doprovodu Václava Píseckého italské humanistické vzdělání.

⁷⁹⁰ KOPECKÝ, Milan: Český humanismus, s. 51 tuto důležitou pasáž z Všehrdova věnování (fol. A4b – A5b) do své edice nepojal.

⁷⁹¹ Postřeh o účelovém vypuštění některých pasáží viz VOIT, Petr: Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí I, s. 397.

⁷⁹² VOIT, Petr: Český knihtisk mezi gotikou a renesancí, s. 399.

⁷⁹³ MACEK, Josef: Hlavní problémy renesance, s. 17.

Tendence, kterou nastínil Všehrd ve své dedikaci, se neodrážela tolik v původní tvorbě, ale napřela své síly do překladatelské tvorby. Překladatelství za humanismu je především práce filologická a v duchu humanismu se opírá o antickou teoretickou práci. Vzory jsou zejména Horatius, Cicero, sv. Jeroným. Čeští překladatelé pod vlivem humanistických autorů a nových překladatelských metod postupně upouštějí od středověkých způsobů, kdy překlady trpěly na jedné straně až úzkostlivou doslovností, jak tomu bylo u textů kanonické literatury a na druhé straně měly podobu volných parafrází a adaptací u literatury beletristické či odborné. Překladatelé doby pohusitské přistupují k dílu s větším zřetelem na překládaný text a v neposlední řadě s větší úctou k duševnímu vlastnictví autorů.⁷⁹⁴ Česká reformace ovšem poznamenala i výběr děl italských humanistů k překladu do češtiny. Jednoznačně převažují spisy morálně-náboženského zaměření, jež pranýřují lidské vady, objasňují problematiku pravdy či přímo cílí ke kritice církevních zlořádů. Politické spisy jsou zaměřeny na otázky vlády a správy věcí veřejných, tedy k zájmům stavovské obce a třetího stavu.⁷⁹⁵ Druhou skupinu překládaných děl tvoří díla patristická, která představovala ty správné kořeny, ke kterým se měla obnovená společnost podle utrakvistů vracet.

Hlavní problém, na který naráželi překladatelé z přelomu 15. a 16. století, byla rovnocennost jazyků (v našem případě češtiny s latinou a řečtinou). Zde se navazovalo na husitskou tradici, volající po tvorbě v národním jazyce. Čeští překladatelé se ztotožnili s humanistickým přesvědčením o dokonalosti antických jazyků a snažili se obtížně dokázat, že čeština se jim může vyrovnat. Překladatelé z okruhu Viktorina ze Všehrd se otevřeně hlásili k překladům pojímaným především skrze smysl výpovědi nežli doslovností. Nový přístup deklaroval jak sám Všehrd, tak Řehoř Hrubý z Jelení a později i Mikuláš Konáč z Hodiškova. Václav Písecký jako představitel druhé generace humanistických překladatelů se již odvážil pustit do překladu jako do experimentu. Chtěl vyzkoušet, „ zdali český jazyk tak hojný jest, aby bez žebroty buďto německého šverkánie, buďto latinského proměňování sám od sebe touž věc vymluviti mohl, kterouž by i Řekové vypsali. Seznamenal jsem pak, že netoliko latinské pomoci nepotřebuje (o němčině mlčím, s kterouž nemám nic činiti), ale poněkud ji vyvýšiti může, tak někde jest náchylnější k lahodnosti řecké a k lepotě nežli latinský, že při mnohých v mluvení ozdobách při lepém slov skládání, kdež jazyk latinský

---

⁷⁹⁴ LEVÝ, Jiří: České teorie překladu 1. Vývoj Překladatelských teorií a metod v české literatuře. Praha 1996 (2. vydání), s. 30-31.

⁷⁹⁵ MACEK, Josef: Hlavní problémy renesance, s. 18-19; KOLÁR, Jaroslav: Vztah české literatury 14.-16. století k italské kultuře humanismu a renesance. Slavia 52, 1983, s. 30.

řeckého aneb prostě nemůže, aneb s těžkostí a velmi nesnadně následuje: tu jazyk český touž lahodou a jednotejní téměř krátkostí všecko vysloviti může.“⁷⁹⁶

---

⁷⁹⁶ Citováno dle LEVÝ, Jiří: České teorie překladu 1, s. 29.

9. Řehoř Hrubý z Jelení a jeho příspěvek k české knižní kultuře⁸²⁴

Dosavadní zpracování tématu pohlíželo na celek knižní kultury z velkého odstupu. Všechna témata byla zkoumána z perspektivy překračující jedno století na půdorysu dvou historických zemí, napříč společenskými stavy a konfesními rozdíly. Takové pojetí nutně rozostřuje detaily a potlačuje jednotliviny, které mohou potvrdit nebo vyvrátit globální tendence. Pro detailní průzkum vztahu jednotlivce k celé problematice nám poslouží osobnost pilného překladatele a zapáleného šířitele vzdělanosti Řehoře Hrubého z Jelení. Pro ukázkou možných postupů, jak zkoumat vliv knižní kultury prostřednictvím díla jediné osobnosti má Řehoř Hrubý jeden vhodný předpoklad. Stojí totiž na pomezí středověku a renesance nejen časově, ale i svým dědictvím. Na jednu stranu Hrubý svém monumentálním díle nepochybně prokázal znalost soudobého humanistického myšlení a literatury a díky své péči je vhodnou formou transformoval pro potřeby českého čtenáře. Na druhou stranu ovšem nevyužil naplno možnost zprostředkovat svou práci širokému obecenstvu tiskem, přestože zpočátku jeho služby využíval. Mimoto sdílí i pozdější osudy mnoha středověkých autorů, protože o jeho vlastním životě máme jen žalostně málo informací. Tím se nám otevírá možnost prozkoumat jeho myšlenkový svět prostřednictvím vlastního díla a zejména prostřednictvím komentářů připojených k jeho překladům.

Život a dílo Řehoře Hrubého z Jelení jsou dosud nejúplněji zpracovány v monografii Emila Pražáka.⁸²⁵ S odstupem času se ale ukazuje, že Hrubého angažovanost v době utváření svébytného měšťanského stavu je v Pražákově monografii až příliš akcentována a zastiňuje jiné stránky jeho myšlenkového světa. Dotkneme se i již výše zmíněné problematiky národního humanismu u Řehoře Hrubého.

Jen pro úplnost si připomeňme známé údaje o jeho životě. Nejstarší zmínka o Řehořovi Hrubém a pochází z listu Viktorina Kornela ze Všehrd datovaného přibližně k roku 1494.⁸²⁶ Narodil se asi kolem roku 1460. Z rodinných poměrů je nám známo, že jeho manželka byla katolického vyznání.⁸²⁷ Roku 1497 se mu narodil syn Zikmund, který studoval nejprve v Praze u Václava Píseckého a s ním roku 1509 odešel na studia do Itálie.

---

⁸²⁴ Poslední kapitola shrnuje poznatky z dosud neověřejněných článků NEŠKUDLA, Bořek: Řehoř Hrubý z Jelení a takzvaný národní humanismus. Česká literatura 2014 (v tisku). NEŠKUDLA, Bořek: Obtíže přechodu od rukopisu k tištěné knize na příkladu Řehoře Hrubého z Jelení. Sborník z konference Rukopisná kultura raného novověku (Plzeň 2013; v tisku).

⁸²⁵ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý.

⁸²⁶ List, který otiskl TRUHLÁŘ, Josef: Listář Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic. Praha 1893, s. 215, se v úplnosti nedochoval. Úryvek obsahující pouze zprávu o díle Hasištejnského otiskl Tomáš Mitis bez datace při Hasištejnského korespondenci. Dopis odpovídá na Hrubého dotaz o domácích humanistech a nejspíše pochází z doby, kdy Hrubý stál na počátku své vlastní činnosti, tedy z poloviny 90. let 15. století.

⁸²⁷ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý, s. 9.

Datum úmrtí se uvádí tradičně dle pozdního údaje Prokopa Lupáče ke dni 7. března 1514. Hrubý pocházel z prostředí drobné české venkovské šlechty a patrně mu náležel malý statek, snad na Lounsku.⁸²⁸ Asi od přelomu století žil Hrubý v Praze, k roku 1510 je doložen jako obyvatel domu Mrcanovského.⁸²⁹ Přepychově si zřejmě nežil. Určitý příjem mu asi zajistilo profesionální opisovačství rukopisů nebo jiná úřednická činnost,⁸³⁰ přestože nějaký čas asi mohl žít z prostředků získaných prodejem venkovského sídla a věnovat se tak zcela nezávisle tvůrčí činnosti.⁸³¹ Zcela jistě si musel opatřit značné prostředky na podporu italské studijní cesty svého syna Zikmunda v doprovodu Václava Píseckého. Snad proto si roku 1510 půjčil od postoloprtského faráře Václava 100 kop grošů.⁸³²

Nemáme žádné informace o Hrubého vzdělání. Na univerzitě pravděpodobně nestudoval, a proto jeho názory a vědomosti utvářelo především vlastní studium. Kromě autorů, které sám překládal, přečetl „téměř všechny všech učených Čechův ... [polemické a náboženské] spisy nebo traktáty“.⁸³³ Konkrétně se zmiňuje o knihách Matěje z Janova.⁸³⁴ Dále víme, že daroval ze své knihovny Bohuslavu Hasištejnskému z Lobkovic sbírku básní uherského humanisty Jana Pannonia.⁸³⁵

9.1. Motivy překladatelské činnosti Řehoře Hrubého

V Hrubého textech a komentářích zaujímá ústřední místo péče o budoucnost utrakvistické víry v českých zemích. Viní katolickou stranu, že nedodrжуje basilejská kompaktáta, a to i přesto, že utrakvisté jsou v Čechách zjevně početnější. Vyzývá české katolíky, aby se s utrakvisty konečně srovnali podle Božího zákona. Je přesvědčen, že musí být dáno za pravdu kališníkům, protože oni mají „světlou pravdu“.⁸³⁶ Jeho obavy prohlubují nepředložené činy (apostazie mistra Jiřího Sovky z Chrudimi ke katolictví roku 1510, na kterou s nelibostí poukazuje i ve svých poznámkách).⁸³⁷ Přitom se obával, že konfesně

⁸²⁸ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý, s. 9.

⁸²⁹ KALOUSEK, Josef: Archiv český 13. Registra soudu komorního 1503-1511. Praha 1894, s. 218.

⁸³⁰ „ustavičné při úřadu a obecních věcech i domácích zaneprázdňenie“ mu prý bránilo v dřívějším dokončení překladu. IOANNES CHRYSOSTOMOS S.: [*O napravení padlého; Žádný nemuž uražen býti od jiného než sám od sebe*]. CYPRIANUS, Thascius Caecilius, S.: [*O potupení světa; Pravý a gruntovní výklad na modlitbu Páně*]. [Plzeň 1501] Knihopis 3581, fol. J2a.

⁸³¹ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý, s. 10.

⁸³² KALOUSEK 1894: 218. Nedostatek prostředků ho trápil, jak usuzujeme ze stížnosti v předmluvě ke spisu Jana Zlatoušého „někteří urození a mocní, bohatí a silní, a ježto zámky a tvrze své mají, mně chudému a mdlému a toho všeho, což oni mají a čímž se chlubie, zbavenému, všelikerak hledie uškoditi darmo a bez hodné příčiny.“ IOANNES CHRYSOSTOMOS S.: [*O napravení padlého*], fol. J4b.

⁸³³ NK, sign. XVII D 38, fol. 105r.

⁸³⁴ NK, sign. XVII D 38, fol. 474r.

⁸³⁵ NK, sign. XVII D 38, fol. 165v.

⁸³⁶ NK, sign. XVII D 38, fol. 91r.

⁸³⁷ NK, sign. XVII D 38, fol. 101v a 482v.

rozdělené království by mohlo odpadnout od římské církve, a tím by víra po ztrátě veškeré autority upadla ve zmatek.⁸³⁸

V duchu reformního proudu je pro něho náprava možná jen návratem k původnímu, čistému křesťanství, morálnímu životu podle evangelií a apoštolskému životu. Síla upřímného náboženství jako prvku, který vede prostého člověka i vládce ke správnému životu a řádnému jednání, je patrná i u pohanů a jejich falešného náboženství.⁸³⁹ Do komentářů neúnavně vkládá odkazy povzbuzující ke správnému křesťanskému životu či naopak poukazující na chování v rozporu s křesťanskými, přesněji řečeno s biblickými zásadami. Vyjadřuje se odmítavě k bezobsažným sporům katolických teologů,⁸⁴⁰ proti nim staví čistotu a moudrost starověkých učenců, a to nejen církevních Otců,⁸⁴¹ ale také velkých starověkých filozofů.⁸⁴² Ostře se ohrazuje proti modlářství a uctívání obrazů,⁸⁴³ které klade za vinu špatným věrozvěstům a neupřímným kněžím,⁸⁴⁴ jejichž působení kazí celou římskou církev.⁸⁴⁵ Vyjadřuje odpor i vůči různým čarodějným praktikám.⁸⁴⁶ Velmi mu záleží na

---

⁸³⁸ „[Katolíci] měli by jistě aspoň sami pro sebe s námi o to některak slušně vedlé Zákona Božieho uhoditi a k konci skutečnému to přivesti jakož se naši vždy k tomu volají a o to stojí a jakož jim k tomu v svém jednom psaní radí dobré paměti pan Bohuslav Hasištejnský, jenž byl z římské strany a muž náramně učený a své vlastní milovník nemalý, boje se za ni, aby skrze to nebo proto nesrovnání nebyla někdy zkažena. Neb jistě naše vlast pro nic jiného nebude spíše zkažena, nežli pro toto, že nám nechtie naši domácí Římané vyrozoměti a s námi o to, v čemž se od nich dělímy, slušně vedlé Zákona Božieho uhoditi. Neb já nemohu proti rozumu a znaje povahy našich Čechuov věřiti tomuto, aby ty překážky a ta protivensvie kteréž se našim od nich dějí i jindy i jinač i při svěcení kněží, mohli naši dlúho již trpěti. A našich jistě v této zemi jest více nežli jich, hledie ke vši obci. A tohoto se také bojím, aby našich těm a takovým utiskováním stolice Římská od sebe neodtiskla. Ješto kdyby se to stalo, tepruv bychom spolu dobře byli, snad jako hladovitý vlk s ovci.“ NK, sign. XVII D 38, fol. 90v.

⁸³⁹ Jako příklad uvádí římského krále Numu Pompilia, vzor moudrého vládce, který se radil v posvátném háji s nymfou Egerií. NK, sign. XVII D 38, fol. 467r.

⁸⁴⁰ „Theologii tupí tu ty, kteříž v lojky v své theologii užívají“, NK, sign. XVII D 38, fol. 189r.

⁸⁴¹ „Klevety sú řeči lživé nebo nejisté, když pak po jich bezpečnie učení najlépe a najbezpečněšie tie jíti po doctorech starých a zvláště řeckých, z nichž někteří byli učedníci apoštolů.“ NK, sign. XVII D 38, fol. 170v; „kde jest ona vážnosť a přísnosť starých oněch učiteluov křesťanských“ NK, sign. XVII D 38, fol. 173r; „Hermolaus Barbarus ... starým prostú připisuje velebnost, novým pak hrdú vtípnost. A prostá velebnost má pouhú pravdu, ale hrdá vtípnost nikoli nemuože prázdna býti lži“, NK, sign. XVII D 38, fol. 171v; „ale zákon Kristuov přestupiti nenie jim hřiech. Toho sú oni staří řečtí, ejipští, teбайдští, geptitští mnišie nehleděli než v života útrpnosti et prvé vedli život křesťanský vedlé apoštolského učenie.“ NK, sign. XVII D 38, fol. 171v.

⁸⁴² V doslovu k Ciceronovým Paradoxům říká: „Ačkoli pak tyto řeči Cicerovy člověka křesťanstvie neučie, učie však, kterak by měl živ býti ... lidsky, totiž vedlé rozumu a přirozenie, odkudž nevelmi daleká a nevelmi nesnadná jest k křesťanství pravému cesta.“ *Sborník překladů (malý)*: fol. 76r.

⁸⁴³ „Vše to z vosku věšeje v kostelech jako věci pobožné a Bohu vzácné, ješto jest to všecko pouhé Bohu rouhání a vzali to od pohanuov jako i jiné mnohé ty jich prokletiny.“ (NK, sign. XVII D 38, fol. [158v]); „a toho jest plno všudy toť sú těmi obrazy v tomto nynějším těle svém a zhovadilém křesťanstvu knězie spuosobili, že z lidu hlúpého modlářuov udělali“, NK, sign. XVII D 38, fol. 164r.

⁸⁴⁴ „A sú všickni [Kristu] nevěrní jakožto pánu svému: když ho právie a upřímně i životem i učením nenásledují. A ti ho upřímně a právě nenásledují, kteříž se pro tyto časné a minulé věci toliko ústy k němu přiznávají. A těch jest plno všudy.“ NK, sign. XVII D 38, fol. 177v.

⁸⁴⁵ NK, sign. XVII D 38, fol. 472r.

⁸⁴⁶ „A my těm říekámy d'abelníci – ale nejsou nežli zbláznění – a v tom přirozeným během moci duše ty věci činie proto, že jim tehďaz tělo ne tak velmi jako prvé překázie NK, sign. XVII D 38, fol. 183r.

správném pojetí otázky posvěcování a transsubstanciance.⁸⁴⁷ Na druhou stranu se staví shovívavě k příslušníkům různých sekt (mikulášenci nebo pikarti)⁸⁴⁸ a celkově ho znepokojuje věčné kaceřování mezi Čechy, protože bludy a omyly může rozpoznat jedině Bůh.⁸⁴⁹

Řehoře Hrubého je silná podpora městského stavu, především podpora zájmů pražských Měst.⁸⁵¹ Rozhodně nechtěl městský stav vyvyšovat nad jiné, ale chtěl, aby hrál plnohodnotnou úlohu v harmonickém společenském řádu. Pro Hrubého je hlavním imperativem idea obecného dobrého a společnosti žijící v harmonii napříč stavy pod dohledem moudrého a spravedlivého panovníka.⁸⁵² Podle dobových výkladů je panovník, který nedbá na obecné dobré, nelegitimní a může být nahrazen například stavovskou vládou.⁸⁵³ Zachování obecného dobrého se musí podřídit veškerá snaha vládce, a to i proti nevoli obyvatel.⁸⁵⁴ Pojem obecného dobrého, který má základy v římském právu a středověk přežil pouze v teoretických spisech, znovu vystupuje na scénu právě na přelomu středověku a renesance jako hlavní cíl, který má sledovat světská moc.⁸⁵⁵ V zájmu obecného dobrého by měl vládce být ochoten položit i život. Vzory takových vládců nachází Hrubý v souladu s Hasištejnským v minulosti u Decia, Kodra a Mojžíše.⁸⁵⁶ Děsí se možnosti rozkolu v obci, bouří, povstání, stávek, protože nejednotnost obec oslabuje. Obci se v tomto případě rozumí nejen úzké společenství městské komunity, ale i království a v posledku celé křesťanstvo a jeho jednotlivé stavy mají povinnost společně pracovat o harmonickou jednotu. Nové Vladislavské zemské zřízení, které udržovalo v nevýhodném postavení

---

⁸⁴⁷ „Totiž, že prikázanie tak prostě se rozomie, jakž evangelistové oznamují «čítejte totiž vezměte nebo přijměte», ale ne tak, jakž vykládá mnich ten s jinými Římány, «čítejte totiž posvěcujte».“ NK, sign. XVII D 38, fol. 92r.

⁸⁴⁸ NK, sign. XVII D 38, fol. 483v.

⁸⁴⁹ NK, sign. XVII D 38, fol. 481v.

⁸⁵¹ Zájem o dění v největším českém městě projevili Hrubý i prostou poznámkou „Praha“ vedle textu.

⁸⁵² Například v Pseudo-Isokratově řeči je vyznačena pasáž „Neb jako v svobodných městech vobec musí městského ředitele poslouchati, tak i krále v království slušie šanovati [= uctívati]“ NK, sign. XVII D 38, fol. 86v.

⁸⁵³ Spory a obviňování o nedostatečném respektu k obecnému dobrému jsou jednou z příčin napětí mezi králem a rostoucími stavy šlechtickým, respektive městským. EBERHARD, Winfried: „Bonum commune“ v konkurenci mezi monarchickou vládou a stavovskou společností. Český časopis historický 102, 2004, s. 449-472.

⁸⁵⁴ Vládce má „na to mysliti, což by ne tobě se líbilo, ale což by obecnímu dobrému potřebné bylo.“ NK, sign. XVII D 38, fol. 11v.

⁸⁵⁵ Podobně i Hasištejnský tvrdí a Hrubý pro Prahu aplikuje „Číž pak radú a prací bývá zpraveno a rozmnoženo dobré obecníe, ten býti nemuože chudým a neznamenitým. Paklí kterýž z takových od nevděčných měšťan nebo od země obyvateluoov sú vypověděni nebo ukrutně zmordováni, ty ještě by sic neznamenití byli, křivda jim učiněná znamenité a slavné je udělala.“ NK, sign. XVII D 38, fol. 72r.

⁸⁵⁶ NK, sign. XVII D 38, fol. 59r.

městský stav, Hrubý považuje za rozvratné a přirovnává ho k nevídaným novotám, kterými je zanesena křesťanská víra působením teologů a dalších představitelů církve.⁸⁵⁷

Společnost se musí řídit zásadami rovnosti a její vůdcové musejí být spravedliví a bezúhonní, fakticky s kvalitami dobrých kněží.⁸⁵⁸ Hrubý ale nehledá oporu už v čistě středověkém augustinovském Božím městě. Při hledání vzorů nové společnosti je otevřený i názorům klasických antických autorů, které obhajoval před radikálními kališníky.⁸⁵⁹ Hrubý svým dílem bezprostředně navazuje na snahy husitských reformátorů. To je patrné na výběru textů, kde se akcentují překlady raně středověkých církevních Otců, kteří byli časově i myšlenkově nejbližší biblickému ideálu. Následně, ale již jen výběrově, přicházejí texty současných humanistů a jen vzácně díla klasického starověku.⁸⁶⁰

Mezi Hrubého komentáři aktuálního dění je velmi nápadný silný tón sociálního citění. Tento postoj jistě nepramenil z pocitu „příslušníka ochuzované vrstvy“, jak píše Emil Pražák,⁸⁶¹ nebo z představy, že by „poddanský lid byl přirozeným spojencem měst v zápase sváděném se šlechtou“.⁸⁶² Na přezíravé a kruté chování vládců k poddaným nebo k příslušníkům nižších stavů⁸⁶³ poukazyval proto, že takové jednání je v rozporu s Božím řádem i proti obecnému dobrému, jehož uchování bylo nutné pro řádné fungování společnosti. Zde Hrubého myšlení především ovlivňoval apel křesťanské lásky a ideální model funkční křesťanské obce, v níž každý člen si plní svoji úlohu a nevyvyšuje se nad jiné. Pro ilustraci si pomáhá i antickým podobenstvím v bajce o břichu a údech od Mennenia Agrippy, kdy údy v závisti nad blahobytem břicha je přestanou krmit a nakonec

---

⁸⁵⁷ „tupí to a hanie na se jmen takových, jako by se styděli za Krista, od kteréhož slovo křesťané nebo jako býti kterýchž oni slovú jmény byli lepší a duostojnější nežli Kristus. Srovnává se tu také s našimi Čechy věrnými jako i jinde v mnohém ba ve všem, což Římané kaceřují, ale neprávě proti starým doctoróm a takových jmen onino staří mnišie na se sú nebrali etc. vše sú to nové věci v křesťanstvu jako v Čechách Rendlova práva.“ NK, sign. XVII D 38, fol. 172r.

⁸⁵⁸ Pontanovu myšlenku „Co pak jest jiného obec spravovati nežli pastýřem býti“ rozvíjí Hrubý „i Písma to oznamují, že sú dvojí pastýři, totiž správcové duchovní a svěští“. NK, sign. XVII D 38, fol. 27v. Na jiném místě tvrdí, že „všeliké nepravosti a nešlechtnosti příkladem správcoov znikují, Písmo die: Jakož súdece nebo správce, takový jest lid. Neb súdece někdy lid zpravovali jako za Starého zákona, nebo kteříž sú zpravovali lid, ti sú jej i súdili.“ NK, sign. XVII D 38, fol. 174r.

⁸⁵⁹ EBERHARD, Winfried: *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478 – 1530*. Wien-München 1981, s. 83 - 87.

⁸⁶⁰ Sám Hrubý to dokládá v úvodu k Pontanovu dialogu O poslušenství: „Ješto ačkoli sú o těch věcech [o poslušenství] Seneka, Cicero, Aristotileš psali, však ne o všem, což k nim přileží, a ne tak světle, ne tak k našemu času jako tento Pontanus příhodně“. NK, sign. XVII D 38, fol. 319v.

⁸⁶¹ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý, s. 30.

⁸⁶² PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý, s. 66.

⁸⁶³ Například v Chvále bláznivosti jsou přirovnání k divé zvěři, což Hrubý ještě rozvádí slovy „a protož sú také na svú chudinu ukrutní i na jiné lidi sebe nižšie a k tomu velmi zhovadili, nebo po všech těla žádostech jako jiná hovada a hnoje všudy a vždycky krácejí, nébrž kvapně běžie“. NK, sign. XVII D 38, fol. 156v.

všichni zahynou hladu.⁸⁶⁴ Podobně je motivováno i odmítání války jakožto produktu pýchy škodící všem.⁸⁶⁵

Přítom soudobé pražské poměry měly daleko do ideálu antického či dokonce biblického, který byl pro utrakvisty určující. Hrubý nebyl spokojen s aplikací Božího zákona pražskými magistráty⁸⁶⁶ a ani světské zákony neměly potřebnou autoritu, protože v souvislosti s Prahou obzvláště zdůrazňuje pozitivní dopady chování a jednání podle práva.⁸⁶⁷ Překážkou jsou morální nedostatky ve městě jako chamtivost,⁸⁶⁸ opilství,⁸⁶⁹ lakomství,⁸⁷⁰ nadbíhání občanům přehlížením jejich majetkových prohřešků a dalších poklesků, zejména u mládeže, která je v péči nedbalých učitelů.⁸⁷¹ Jak by se do pokryteckého prostředí Prahy hodil Sókratés, který bez obalu promlouval o nepravostech svých spoluobčanů. Jak by život v obci byl klidný a utěšený, kdyby měšťané neskrývali svou nespokojenost s prohřešky svých spoluobčanů, ale sdělovali si výtky přímo z očí do očí.⁸⁷²

Pro Řehoře Hrubého a jeho současníky byla zlatým věkem doba vlády Karla IV. jako poslední období klidu a prosperity, jehož dozvuky zejména v Praze musely být patrné takřka na každém kroku. Nové Město pražské z Karlova založení, kamenný Karlův most či pražská univerzita byly každodenní připomínkou slavné doby rozkvětu. Z Karlovy doby také pocházely mnohé zákony, nařízení a privilegia, jimiž se řídil dobový život. Vzpomínka na Karla IV. je také vzpomínkou na dobu, kdy královská moc ještě měla větší váhu zejména v konfrontaci s panstvím, což pro představitele městského stavu, který usiloval o rovnocenné postavení se šlechtou, byla vzpomínka přitažlivá. Hrubý společně s Hasištejnským běduje nad oslabením královské moci, protože v porovnání s dobou Karla IV. došlo k vážným ztrátám královského majetku právě ve prospěch panstva.⁸⁷³

⁸⁶⁴ NK, sign. XVII D 38, fol. 465v-466r.

⁸⁶⁵ NK, sign. XVII D 38, fol. 462r.

⁸⁶⁶ Podle Hrubého se mluví o Praze v pasáži Campanova pojednání o vládci, kde je napomínán, aby následoval Boha a jeho příkázání, „neb všecko se šťastně vede tomu, ktož ctí Boha. A nešťastně tomu, ktož jím pohrzí“. NK, sign. XVII D 38, fol. 4r.

⁸⁶⁷ NK, sign. XVII D 38, fol. 15r.

⁸⁶⁸ „aby lichvami a kupováním statkuov jich dosáhli a tak bohatějšími a vzácnějšími byli učiněni“. NK, sign. XVII D 38, fol. 78v.

⁸⁶⁹ „Praha pak se tiem hubí, co pro to daremných útrat, co nenávisť a zlostí a frejové“. NK, sign. XVII D 38, fol. 19v.

⁸⁷⁰ „Jak sú se šlechetni pohané i podezřenie lakomstvie báli, ale naši“. NK, sign. XVII D 38, fol. 85r.

⁸⁷¹ „O těch mistřích školních tuto mluví, kteříž ničemémuž trefnému a užitečnému děti neučie, než vtipy jim káže a čas nejlepší mrhají“. NK, sign. XVII D 38, fol. 166v .

⁸⁷² „Ješto kdyby se to jedněch na druhé viny cpánie nebo vzkládanie mohlo v pravdě dieti v Praze nynie, jistě bychom život vedli všickni najpokojnější a najutěšenější.“ NK, sign. XVII D 38, fol. 463r.

⁸⁷³ NK, sign. XVII D 38, fol. 62r.

Rozdílný charakter látky, který si volil pro své překlady v různých tvůrčích obdobích, je dán spíše typem obecnstva, ke kterému se obracel a kterému i částečně přizpůsoboval konečnou formální podobu díla. Obracel se na vzdělané české obyvatele, kteří neměli přístup k latinským textům. V úvahu připadají jednak utrakvističtí duchovní a pak vzdělané řemeslnické a kupecké vrstvy městského obyvatelstva, zejména větších měst.

Mimoto podhoubí pro přijetí humanismu v Čechách bylo velmi slabé. Chyběla nutná výbava v podobě hluboké znalosti antiky, která v české kultuře i literatuře byla jen povrchní. Další překážkou pro přijetí humanismu byla obecně slabá znalost latiny, pro níž v pohusitském období nebyly vhodné podmínky. Univerzita na přelomu 15. a 16. století procházela hlubokou krizí. Výuka se nevymanila ze zastaralých středověkých témat a pokračovala v zaběhlých středověkých stereotypech, počet bakalářů a mistrů klesal, jejich rozhled se zužoval.⁸⁷⁴ Klesající kvalitu univerzitní výuky nemohlo nahradit působení nižších škol už jen proto, že na nich (kupříkladu v Žatci na počátku 16. století) učili v lepším případě právě absolventi pražského vysokého učení a frekvence žáků nebyla beztak vysoká.⁸⁷⁵ A jen část z tohoto počtu dosáhla vzdělání v latině. Oslabení vazby na latinu se dále prohlubovalo i vedením liturgie v češtině.

9.2. Dílo Řehoře Hrubého

Těžiště Hrubého práce spočívalo v překladech a komentářích překládaných textů. Zde je jasně patrné pokračování starší tradice šíření jazykově českých textů, na níž navázala i Všehrdova výzva ke zčešťování kvalitní literatury. Hrubý ovšem tuto tradici posunul dále a rozvinul obsahově i metodicky. Jeho původní tvorba se omezuje takřka výhradně na předmluvy a komentáře k překladům, které se dnes zachovaly ve dvou klementinských rukopisných sbornících, Malém (1512) a Velkém (1513). Existenci třetího sborníku nazývaného Královský (1509), který měl být uspořádán u příležitosti pražské návštěvy krále Vladislava, předpokládáme na základě narážek v předmluvách přenesených do dalších sborníků.⁸⁷⁶ Jediný samostatný původní spis, který se dochoval, je zlomek politického

---

⁸⁷⁴ MACEK, Josef: Hlavní problémy renesance, s. 13. Podle předchozích výzkumů právě mezi lety 1463-1512 klesá počet bakalářských promócí i počet vyučujících na pražské univerzitě. Počet magisterských promócí je trvale procentuálně výrazně nižší v poměru k promócím bakalářským, než na jiných říšských univerzitách, což ukazuje na nižší kvalitu univerzitní výuky, kterou mnohdy nahrazují nárazově některé městské školy. ŠMAHEL, František-TRUC, Miroslav: Studie k dějinám, s. 6-16.

⁸⁷⁵ Podle odhadu Josefa Macka se v jagellonském období alespoň na polovině z 600 českých a moravských městských škol učilo zhruba 5000 žáků. Na základě analogie s německými městy, zejména Norimberkem, pak odhaduje, že v českých městech té doby ovládalo čtení a psaní mezi 10 – 20 % měšťanů. MACEK, Josef: Jagellonský věk 3, s. 233.

⁸⁷⁶ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý, s. 10.

manifestu *Napomenutí Pražanům*.⁸⁷⁷ V některých jeho komentářích najdeme náznaky záměru sepsat obsáhlejší obhajobu utrakvismu,⁸⁷⁸ jenž zřejmě zůstal nenaplněn. Ve vlastní tvorbě ho mohla kromě náročné překladatelské práce podvědomě brzdit nevyzrálость českého jazyka, se kterou se musel při překladech potýkat. Soudobá čeština ještě neměla dostatek lexikálních prostředků k vyjádření složitějších myšlenkových obsahů.⁸⁷⁹ Pokud narazil na jazykové obtíže, nezakrýval je a ani se je nepokoušel obejít.⁸⁸⁰

Chronologický přehled literárního díla Hrubého s upřesněním datací některých titulů sestavil Emil Pražák.⁸⁸¹ Další výzkumy přinesly některé revize Pražákova soupisu. V Herrlově knižním katalogu z doby mezi lety 1793-1818 byla nalezena zmínka o českém překlad Petrarkova spisu *De remediis utriusque fortunae* z roku 1494.⁸⁸² Edice není doložena žádným exemplářem a k údajům katalogu je třeba přistupovat opatrně. Přesto je možné, že se jednalo o první vydání Hrubého překladu Petrarkových *De remediis* a tím i o prvotinu Hrubého. Naproti tomu musíme z Pražákova seznamu vyjmout jednu položku, jejíž existence je velmi málo pravděpodobná. Pražákův seznam děl uvádí mezi tisky nedoložené Konáčovo vydání Hrubého překladu Erasmovy *Chvály bláznovství* z roku 1512. Šimákova informace⁸⁸³ o této edici bez udání zdroje nemá jinde oporu, o její existenci se nezmiňuje nejnověji ani Josef Hejnic v přehledu českých vydání *Chvály bláznovství*.⁸⁸⁴ Kromě toho Mikuláš Konáč se v letech 1511-1512 potýkal s vážnými obtížemi kvůli své předešlé nonkonformní produkci a jeho ediční činnost dokonce načas ustala, takže vznik tohoto díla právě roku 1512 u Konáče je těžko představitelný. Další předpokládaný tisk, překlad Campanova spisu *De regendo magistratu*, také známe jen ze soupisů, ale žádný dochovaný

⁸⁷⁷ Edice textu viz PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý, s. 139-147. Rozbor řeči tamtéž, s. 63-64.

⁸⁷⁸ NK, sign. XVII D 38, fol. 90r-v.

⁸⁷⁹ V předmluvě k Erasmově *Chvále bláznovství* skromně upozorňuje, že „i má nedospělost i jazyk český velmi mnoho ujal vtípnosti a vymluvnosti toho Erasmova náramně místerného složení“. NK, sign. XVII D 38, fol. 127v. Nicméně si nezoufá a věří, že „kdyby se k tomu s časem Čechové učení pílňe a dbanlivě přičinili, tuším, že by v vymluvnosti jazyka svého přirozeného za Řeky a za Latínky vymluvnými v patách šli“. NK, sign. XVII D 38, fol. 219r.

⁸⁸⁰ Například u slovních hříček v Pontanově dialogu Cháron. „A tu Káronovi ten žertěř, nebo toho žertěře duše, každého slova rozom v žert obrátila, kteráž slova latinská v češtinu tak trefně a žertovně nemohú býti přeložena.“ O kus dále „Stádo mluví hříešných duší verši, kteříž nemohú tak lahodně v češtinu býti přeloženi, jak lahodně a pozorně v latině znějí.“ NK, sign. XVII D 38, fol. 211r.

⁸⁸¹ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý, s. 43-45.

⁸⁸² Podrobněji o nálezu VOIT, Petr: Otazníky nad dosud neznámým prvotiskem českého překladu Petrarkovy encyklopedie 1494. In: *Melior est aquisitio negotiatione argenti*. Pocta prof. Ignácovi Antonínovi Hrdinovi, O. Praem. k šedesátým narozeninám, s. 347-352.

⁸⁸³ ŠIMÁK, Josef V.: Bartoš pisař. Český časopis historický VII, 1901, s. 394. Na tomto místě bych rád poděkoval dr. Haně Kábové z Archivu Akademie věd ČR, která mi zpřístupnila z pozůstalosti J. V. Šimáka poznámky k článku a edici Kroniky Bartoše pisaře. Pokus dohledat zde příčinu Šimákova tvrzení o existenci tisku byl bohužel neúspěšný.

⁸⁸⁴ ERASMUS ROTTERDAMSKÝ: *Chvála bláznivosti*. List Martinu Dorpiovi (ed. Josef Hejnic). Praha 1986, s. 7.

exemplář nemáme. Tisk měl vydat roku 1513 tiskař Jan Šmerhovský, který si zařídil soukromou oficínu a vydával tisky podle vlastní volby. Výtisk je ovšem nedatován, proto se nejnovější výzkumy kloní k dataci do roku 1519 podle druhého známého výtisku, čili do doby po Hrubého smrti.⁸⁸⁵

Tabulka 6

CHRONOLOGIE KNIŽNÍ PRODUKCE ŘEHOŘE HRUBÉHO Z JELENÍ⁸⁸⁶	
<i>Petrarca: Kniehy dvoje o lékařství proti štěstí a neštěstí (nezjištěn žádný exemplář)</i>	1494
Petrarca: Kniehy dvoje o lékařství proti štěstí a neštěstí	1501
Jan Zlatoústý: O tom, že žádný nemůž uražen býti⁸⁸⁷	1501
<i>Královský sborník (nedochován)</i>	1509
Malý sborník ⁸⁸⁸	1512
Velký sborník ⁸⁸⁹	1513
Životy svatých otců ⁸⁹⁰	1516

Podle dochovaného literárního materiálu Hrubého činnost prošla dvěma obdobími. Rané období činnosti spadá zhruba do 90. let 15. století. Pak následuje mezera a další velký soubor děl přichází na přelomu první a druhé dekády 16. století. Obě tvůrčí období jsou zajisté motivována Hrubého intelektuálním a společenským zájmem a mají společného jmenovatele ve snaze zčeštěným dílem posílit morálku společnosti. Určité diference ale lze odhalit. Prvotní zájem směřoval ke spisům s látkou niterné povahy s hlubokým morálním apelem (Petrarkovy *Kniehy dvoje o lékařství proti štěstí a neštěstí*, traktát Jana Zlatoústého *O tom, že žádný nemůž uražen býti*). Překlady děl svatých Otců, případně klasických autorů či humanistů s morálním podtextem z raného období, které vyšly tiskem, patřily k základním východiskům utrakvistického myšlení. Konečně Hrubého překlad *O tom, že žádný nemůž uražen býti* je součástí tiskařského sborníku s dalšími třemi patristickými texty přeloženými Všehrdem. Hrubý se pokoušel pomocí těchto textů přispět ke kýžené nápravě

⁸⁸⁵ Jana Antonia Campanského knihy o tom, kterak má spravován úřad býti (Knihopis 1410 – zde uvedeno tradiční vnočení 1513). VOIT, Petr: Encyklopedie knihy - knihtisk a příbuzné obory v 15. až 19. století. Praha 2006, s. 861.

⁸⁸⁶ Polotučně vyznačena díla, která vyšla tiskem.

⁸⁸⁷ Joannes Chrysostomus S., [*Žádný nemůž uražen býti od jiného než sám od sebe*], [Plzeň] 1501 (Knihopis 3581).

⁸⁸⁸ Národní knihovna Praha, signatura XVII H 13.

⁸⁸⁹ Národní knihovna Praha, signatura XVII D 38.

⁸⁹⁰ Národní knihovna Praha, signatura XVII A 2.

morálky a duchovního života, které měly být oporou obecného dobrého české společnosti. Právě proto Hrubý vydal tyto překlady tiskem, protože měly oslovit masovou čtenářskou obec a tisk jejich šíření pomáhal.

V následujícím období se více věnoval textům se širší společenskou tematikou (Pontanovy dialogy nebo *Chvála bláznovství* Erasma Rotterdamského). Mnohem nápadnější je ovšem změna publikačního média. Zatímco v prvním období vydával knihy tiskem, v období následujícím poněkud nepochopitelně tiskárny vynechával a jeho další dílo zůstalo jen v rukopisné podobě. Na příčiny odlišností těchto dvou období se podíváme podrobněji.

Zatímco morálně etická témata raného období Hrubého činnosti měla oslovit široké publikum a působit osvětově a pedagogicky, texty z pozdější doby jsou soustředěny ve sbornících věnovaných především úzké skupině vládnoucích špiček, tedy městské radě či dokonce přímo králi. Tomu odpovídá i jejich obsah. Řehoř Hrubý se začal více zajímat o vývoj společnosti a byl si vědom toho, jaký vliv mají vrcholní představitelé na její vývoj. Svě dílo směřoval k posílení obecného dobrého, které narušovaly společenské nerovnosti i otevřené zvýhodnění panského stavu v ústavě nového Vladislavského zřízení zemského. Na rozdíl od Všehrda, který se obracel k širší čtenářské komunitě, se proto snažil více oslovit vlivné a mocné osoby a kvalitními texty formovat jejich názory a jednání. Rukopisné vydání mu dovolilo jeho apel personalizovat více, než tisk, který vyšel ve stovkách kusů, byť dílu předcházela osobně zaměřená dedikace. Tím měl být dopad výpovědi silnější, než kdyby se jednalo o jeden z mnoha výtisků běžně dostupných na trhu. To platí i pro jediný dochovaný Hrubého původní spis *Napomenutí Pražanům*, který sestavil na jaře 1513 a daroval jako memorandum radě Starého Města pražského. Tento politický spis vznikl v době, kdy Pražané v čele městského svazu stáli před rozhodnutím komu svěřit vedení městských vojsk. Hrubý v něm nabádá Pražany, aby nový hejtman měl kvality Pompeiovy i vlastnosti starozákonních izraelských vůdců.

Svému záměru podřídil i formu vydání svého textu. Jak už bylo řečeno výše, v době nástupu tištěné knihy byl velmi citlivě vnímán rozdíl mezi jedinečností rukopisu a masovostí tisku. Rozdílný charakter látky, který si volil pro své překlady v různých tvůrčích obdobích, je dán typem obecenstva, ke kterému se obracel a kterému i částečně přizpůsoboval konečnou formální podobu díla. Překlady děl svatých Otců, případně klasických autorů či humanistů s morálním podtextem z raného období patřily k základním východiskům utrakvistického myšlení. Konečně Hrubého překlad *O tom, že žádný nemůže být uražen* je součástí konvolutu s dalšími třemi patristickými texty přeloženými Všehrdem. Hrubý se tak obracel na široké jazykově české publikum a pokoušel se pomocí těchto textů

příspěť ke kýžené nápravě morálky a duchovního života, které měly být oporou obecného dobrého české společnosti. Právě proto Hrubý vydal tyto překlady tiskem, protože měly oslovit masovou čtenářskou obec a tisk jejich šíření usnadňoval.

Vysvětlení Hrubého odklonu od tištěných edic svých překladů po počátečních pokusech může mít i pragmatické pozadí. Je možné, že Hrubý ustoupil od tištěných publikací kvůli nespokojenosti s možnostmi, které mu české tiskárny mohly poskytnout. Hrubého překlady jsou opatřeny podrobnými komentáři a výklady k textu. Mají pomoci čtenáři pochopit cizí realie nebo uvádějí tvrzení v textu do souvislosti s českým prostředím a slouží jako platforma pro vyjádření Hrubého názorů na současnost. Soudobé tiskárny ovšem neměly k dispozici dostatek druhů a stupňů písma pro vytvoření vizuálně odlišných komentářů nebo marginálních poznámek. Nemohly tak Hrubému nabídnout výslednou podobu takovou, na jakou byl zvyklý u rukopisů, a proto se raději záměru vydávat další knihy tiskem vzdal. Zde je na místě připomenout, že v Čechách si tiskaři od počátku knihtisku až do konce první dekády 16. století vystačili s jedním typem písma, především bastardou, případně středním nebo větším švabachem.⁸⁹¹

Pravděpodobně posledním velkým dílem Řehoře Hrubého je překlad *Životy svatých*, který byl v definitivní podobě s bohatou iluminátorskou výzdobou dokončen roku 1516, tedy dva roky po jeho smrti. Hrubý překlad dedikoval nejvyššímu kancléři Ladislavovi ze Šternberka jako ochránci františkánského řádu. Rukopis byl pravděpodobně Ladislavem darován konventu františkánů-observantů v Bechyni. Komunita byla založena roku 1490 a usadila se na místě bývalého minoritského kláštera, který byl zničen husity. Krátce na to začala stavební obnova konventu a kostela. Rekonstrukce musela být z velké části hotová roku 1513, kdy se v Bechyni konala prestižní provinciální kapitula české provincie řádu. Tato událost mohla být motivací k vytvoření výpravného kodexu. Vzhledem k dalším osudům a výzdobě se zdá, že si překlad objednal Ladislav ze Šternberka u Řehoře Hrubého, jehož kvalitní výsledky překladatelské aktivity díky předchozím sborníkům zřejmě neunikly pozornosti ani ve vysokých kruzích. Kancléř potom překlad nechal vypravit barevnými iniciálami, droleriiemi a miniaturami a celý výpravný svazek zřejmě daroval nově zřízenému františkánskému konventu v Bechyni, jehož byl sám fundátorem. Osobní přínos potvrzuje podobizna klečícího donátora Šternberka „co má nos jako pršák“⁸⁹² na titulním listě. Později

---

⁸⁹¹ VOIT, Petr: Vliv české pozdně gotické typografie na konstituování čtenářské obce. *Studia bibliographica Posoniensia* 2012, s. 43.

⁸⁹² Ze Starých letopisů českých, s. 309.

se kniha dostala do knihovny františkánů u P. Marie Sněžné v Praze a odtud do Národní knihovny. Skvostná výzdoba rukopisu je dílem Mistra litoměřického graduálu a patří k vrcholům jagellonské knižní malby.⁸⁹³

Ladislav ze Šternberka patřil ke katolické části šlechty, která prosazováním aristokratických zájmů narušovala představu Hrubého o harmonické společnosti řízené v souladu s obecným dobrem. Právě na počátku druhé dekády 16. století napětí mezi městským a panským stavem dospělo k bodu, že pro představitele panského a rytířského stavu kvůli nepřátelství stavu městského „není bezpečné jezdit na sněmy do Prahy“.⁸⁹⁴ I ke katolíkům měl Hrubý vážné výhrady kvůli jejich postojům k utrakvistům. Proto musel mít vážné důvody, když přijal tuto zakázku. Na prvním místě se nabízejí důvody hmotné. Řehoř Hrubý se ke konci života dostal do určité finanční tísně, nepochybně kvůli nákladnému studijnímu pobytu syna Zikmunda v Itálii. Práce na výpravném rukopisu jistě byla honorována a nabídka musela přijít Řehořovi vhod. Můžeme se ale pokusit o nalezení motivace intelektuální, která mohla být blízka Hrubého celoživotnímu snažení. Bechyňský konvent byl totiž jediný z komunit františkánů observantů v české provincii, který byl čistě jazykově český (druhý měl být založen v Ronšperku u Tachova, ale založení se neuskutečnilo). Národnostní třenice byly v observantských komunitách velmi vyostřené a vznik jazykově jednolité komunity byl výjimečným úspěchem. Proto mohla práce určená výhledově pro bechyňský konvent, a zcela jistě pro významného dobrodince tohoto kláštera, být pro Hrubého i dalším krokem ve zprostředkování tentokrát patristické literatury českým čtenářům.

Rukopis *Životů svatých* je symbolickým potvrzením definitivního odklonu Řehoře Hrubého od tištěné produkce. Je však otázka, zda tak rozsáhlé dílo vůbec bylo přijatelné pro soudobé české tiskaře. Poté, co prvotiskaři 15. století vyčerpali potenciálně zajímavé a užitečné obsáhlé domácí rukopisy (bible, pasionál, Nový zákon), od počátku 16. století až do Hájkovy Kroniky české 1541 tak rozměrná publikace, jakou by životopisy svatých jistě byly, u nás nevyšla. Ke čtení rozsáhlého díla byly zatím vědomostně i čtenářsky kvalifikováni jen jednotlivci a plošné rozšíření masovějšího nákladu by se zřejmě nesetkalo s komerčním úspěchem. Zmiňovaný Hrubého překlad Petrarkových *De remediis* je sice také

---

⁸⁹³ O Mistrovi Litoměřického graduálu: STEJSKAL, Karel Stejskal – VOIT, Petr: Iluminované rukopisy doby husitské, Praha 1991, s. 68.

⁸⁹⁴ Ze Starých letopisů českých, s. 369.

rozsáhlý, ale vezmeme-li do ruky všechny dostupné dnes zachované exempláře, nalezneme je čisté a bez známek používání, takže i bez čtenářských vpisků.

Od masově tiskem šířených prvotin přes rukopisné apely na vrcholné představitele moci se na konci své tvůrčí kariéry, snad ne zcela dobrovolným rozhodnutím, podílí na přepychově vypraveném rukopisu pro soukromého vlastníka. Výsledný posun je logickým důsledkem Hrubého preciznosti, která je zcela patrná takřka v každém slově jeho bohatě komentovaných překladů. Soudobé tiskařské officíny v Čechách mu nenabízely dostatečnou kvalitu výsledku. Zároveň si Hrubý přál oslovit osobnosti z vyšších společenských kruhů. U těchto čtenářů se musel vyrovnat s konkurencí jednak výpravných zdobených rukopisů, které zažívají svůj vrchol právě na přelomu 15. a 16. století, ale také s kvalitní knižní produkcí z dovozu zejména z Itálie, se kterou soudobé tiskařské řemeslo v Čechách nesneslo srovnání. V takové situaci nezbývalo Řehořovi Hrubému než se spolehnout na osvědčené postupy rukopisné produkce a po prvních pokusech se vyhnout tištěným vydáním svých knih.

9.3. Řehoř Hrubý z Jelení a národní humanismus

Řehoř Hrubý byl vyzdvižen českými literárními historiky mezi čelné představitele národního humanismu, který byl chápán jako specificky česká verze renesančního humanismu. Toto zařazení vychází z doby působení Řehoře Hrubého, které časově spadá do období renesančního humanismu, dále je založeno na faktu, že Řehoř Hrubý přeložil mimo jiné několik humanistických spisů a ze zjištění, že Hrubý svým dílem naplňoval teze obsažené ve Všehrdově výzvě, kterou pozdější badatelé nazvali manifestem národního humanismu.⁸⁹⁵ Ale tyto skutečnosti ještě z Hrubého nedělají automaticky humanistu. V následující pasáži se pokusím nově formulovat jeho vztah k tomuto intelektuálnímu proudu.

Dva nesporné rysy humanismu u Řehoře Hrubého najdeme. Jedním je výborná znalost antiky a organické začlenění narážek na antiku ve vlastních textech, druhým moderní překladatelské postupy v souladu s humanistickými metodami. Vedle toho spis *Napomenutí Pražanům* nese jasné formální znaky humanistického přístupu. Hrubý, přestože byl samouk, měl přehled o antických autorech, o reáliích antického světa i o antické mytologii a uplatňoval ho ve svém díle. Řídké odkazy na antiku samy o sobě nejsou znakem humanismu, to bychom mohli jako humanistu označit už kronikáře Kosmu.

---

⁸⁹⁵ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý, s. 26.

Českému čtenáři ovšem byly starověké reálie vzdálenější, mnohem lépe se orientoval v reáliích biblických, které Hrubý používá jako analogii pro snazší pochopení (Prométheus byl prý předobrazem Adama, Noe následníkem Deukalióna atd.). Přímou u textu v marginálii vysvětloval některé drobné narážky nebo metafory z antického světa,⁸⁹⁶ případně je nahradil některým termínem či obratem běžným v domácím prostředí.⁸⁹⁷ Řehoř Hrubý se stejně jako jiní jeho současníci musel vypořádat s komplikací, kterou způsobovali klasičtí antičtí autoři coby pohané, jejichž názory filozofické a náboženské ovšem nebylo možné ignorovat. V tom případě si pomáhal tichým synkretismem, jako v případě doslovu k Ciceronovým *Paradoxům*.⁸⁹⁸ Najdeme u něho ale i vzácné zmínky konvenující s humanistickou představou, že současná společnost má kořeny ve starověké civilizaci a o významu antického dědictví pro současnost. Příkladem je stávka kutnohorských havířů roku 1502, která mu připomíná protestní secese rané římské obce.⁸⁹⁹ Hluboké a na svou dobu nebývalé přesné znalosti o starověku jsou v dobovém českém utrakvistickém prostředí spíše výjimečným jevem a kontrastují například s kusým a nepřesným obrazem, který ve svých komentářích k Erasmově *Rukověti křesťanského rytíře* podal Oldřich Velenský z Mnichova.⁹⁰⁰ Humanisté se obraceli do minulosti a snažili se najít vzory pro chování a myšlení ve zlatých dobách starověku. Řehoř Hrubý nedokázal překonat tradičně slabou vazbu antiky k českému kulturnímu prostředí, ale i pod vlivem předchozí husitské fáze hledal morální a myšlenkové vzory primárně v rané křesťanské společnosti.

Ve snaze zprostředkovat českým čtenářům bez vyššího vzdělání kvalitní texty patristické či humanistické co nejsrozumitelněji vybrané texty postupoval Hrubý v duchu humanistické překladatelské metody a překládal nikoli doslovně, ale především podle smyslu.⁹⁰¹ Hledal pregnantní ekvivalenty latinských výrazů, a to někdy i za cenu oslabení nebo zesílení jejich významové platnosti vzhledem k originálu. Snažil se tak prý pomoci nejen čtenářům „neučeným a ne velmi vtipným“, ale jak sám říká, pokud by takto text

⁸⁹⁶ „Palladu“ - „múdrost“, „kulhavý kovář“ – „Vulkanus.“ NK, sign. XVII D 38, fol. 134v.

⁸⁹⁷ „pontifex“ – biskop“, „sumpta virili toga“ – „jsa již dospělého věku“.

⁸⁹⁸ „Ačkoli pak tyto řeči Cicerovy člověka křesťanstvie neučie, učie však, kterak by měl živ býti ... lidsky, totiž vedlé rozumu a přirozenie, odkudž nevelmi daleká a nevelmi nesnadná jest k křesťanství pravému cesta.“ NK, sign. XVII D 38, fol. 76r.

⁸⁹⁹ NK, sign. XVII D 38, fol. 465v.

⁹⁰⁰ NEŠKUDLA, Bořek: Český překlad Erasmovy Rukověti křesťanského rytíře. Bibliotheca Strahoviensis 10, 2011, s. 91-104.

⁹⁰¹ „Já jistě daleko více v tom svém překládání zatruhuji a zapáchám jeho smysly nebo rozomy nežli slovy a jejich složením.“ NK, sign. XVII D 38, fol. 127v. Detailní rozbor překladů z Cicero prokázal, jak brilantně si Hrubý poradil i s klasickou latinskou periodou. FLUSS, Viktor: Zur Alttschechischen Cicero-Uebersetzung des Řehoř Hrubý von Jelení. Reichenberg 1930.

neupravil, mohl by být těžko srozumitelný i vzdělanému čtenáři.⁹⁰² Ze stejného důvodu opatřil své rukopisné překlady vedle obsáhlých komentářů za textem marginálními vpisky, které podávají čtenáři první a nejnütnější pomocnou ruku. Často vkládá poznámky, které vedou čtenáře ke správnému pochopení a orientaci ve složitém textu.⁹⁰³ V marginálním aparátu jsou zopakovány osoby či subjekty z předchozích vět, na něž odkazují vztažná či ukazovací zájmena, přestože dotyčné subjekty jsou zmíněny jen o několik řádků výše. Editor vede čtenáře doslova za ruku. Hrubý svou učenost a pilné šíření cizí humanistické tvorby prostřednictvím obsáhlých poznámek věnoval především osvětové práci, která byla v jádru reformační a reformátorská. Jeho komentáře nejdou do hloubky a nepátrají po kořenech filologických, filosofických či historických. Stále jsou to především nabádavé proklamace, jak má čtenář využít předkládaný text ke zlepšení svého morálního profilu a stát se tak lepším členem ideální společnosti, často s pomocí analogií z Bible nebo Církevních otců.

Pražákův pokus srovnat význam Řehoře Hrubého s Erasmem Rotterdamským⁹⁰⁴ je velmi odvážný, protože samotný fakt, že oba byli vzdělaní samoukové s podobným zájmem, je jistě nestaví na stejnou úroveň. Podstatný rozdíl je v prostředcích, jimiž intelektuálně působili. Zatímco Erasmus psal původní pojednání a hlavně vyhledával společnost dalších vzdělavců a humanistů, Řehoř se omezil v podstatě jen na komentované překlady a zprostředkování činnosti jiných autorů. V tomto smyslu je příhodnější Pražákovo přirovnání Řehoře Hrubého k jinému českému učenici, Tomáši ze Štítneho.⁹⁰⁵ Mimoto Erasmus nejenže vrchovatou měrou využíval možností nového média, tedy tisku, ale dokonce se podílel na vývoji podoby knihy a knižní kultury. Naproti tomu pro Řehoře Hrubého nebyl knihtisk s tehdejšími v Čechách dostupnými možnostmi nástrojem vhodným pro šíření jeho díla. Hrubý ovšem shledával v Erasmovi člověka duševně spřízněného s českou reformací a je velmi pravděpodobné, že právě v jeho okruhu vznikla myšlenka na kontakt s Erasmem.⁹⁰⁶ Asi nejlépe dokládá rozdíl mezi oběma tvůrci charakteristika, kterou Hrubý humanistu

⁹⁰² NK, sign. XVII D 38, fol. 127v-128r.

⁹⁰³ V Pontanově *Charonovi* se tak ve výčtu národů objeví Češi mezi těmi národy, které byly vždy pro Itálii hrozbou („Ne od Azii nebo od řeckých zemí, totiž od Turkuov, ale od Francúzuov a od Němcuov a Čechuov vždycky jest se pohromy bála vlaská země“ NK, sign. XVII D 38, fol. 208v). V originále pochopitelně Češi chybějí. Nebo na jiném místě Slované s Charváty vystupují mezi národy v podsvětí, ač o nich není v originále žádná zmínka („Toto množstvie diel jest z Slovákuov a z Charvátuov, diel z Vlachuov“ NK, sign. XVII D 38, fol. 193r. V originále „manus ista partim Illyrica est, partim Italica.“).

⁹⁰⁴ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý, s. 49.

⁹⁰⁵ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý, s. 10.

⁹⁰⁶ „Přeložil sem pak tu řeč o bláznovství z nabádanie přátel mých některých, ale více jistě z horlivého mého milování pravd těch křesťanských, kteréž tu ten Erasmus jistí a kteréž Čechové věrní s Moravany věrnými zjevně sami vyznávají v těchto zemích západních a vedle své možnosti se jich přidržie, mnohá a těžká pro ně snášejíce od strany římské protivensťvie.“ NK, sign. XVII D 38, fol. 126v.

Erasma svým čtenářům představuje. Hrubý sám se snaží Erasmusovi připodobnit, protože on také musí snášet odpor a ústřky církve pro své názory odhalující pečlivě skrývané nepravosti katolíků (odpustky, uctívání obrazů svatých a vůbec jejich nadměrné vzývání a ztráty času na poutích) a kritizující církve v područí Antikrista, která místo skutečného pokání hledá vytáčky, čáry a pověry. Proto se také nejvíce dovolává Erasma jako autority podporující kališnické názory ve sporu s katolickou církví.⁹⁰⁷ Hrubý se ale nedokázal zcela odpoutat od kotvy hluboké zbožnosti a přenést přes srdce Erasmovskou nadsázku vůči přehnané, ale prázdné devótnosti.⁹⁰⁸

Přínejmenším v raném tvůrčím období je to patrné výběrem textů, kde stojí vedle sebe patristický traktát Jana Zlatoústého a Petrarkovo *De remediis*. Petrarkův spis, který byl ve své době velmi oblíbený a čtený, je naplněn humanistickou učeností, jeho kořeny však vyrůstají ze středověkého postoje, protože ústředním motivem je marnost pozemského bytí. Člověk se musí především vyrovnat s tím, že mu pozemské bytí přinese obtíže a neštěstí. Lékem je pokorný přístup k dalšímu životu a zdůraznění pomíjivosti všeho pozemského dobra a zla.⁹⁰⁹ Petrarca svým dílem udělal na knižním trhu terno. „Kniha s morálně filosofickým obsahem podložená argumenty, které autor shromáždil textů antických klasiků, Církevních otců a vlastních názorů byla v té době něčím zcela novým.“⁹¹⁰ Petrarcova etika, především *De remediis a De vita solitaria* pro svůj asketický obsah se mohla šířit i bez ohledu na humanismus. Přitom antické prameny nabízejí zprostředkování, které potřebuje latinsky píšící autor, aby mohl šířit moudrost mezi vzdělance 14. století. Úspěch knihy byl tak obrovský, že Jan ze Středy již na počátku roku 1362 žádá autora, aby mu při své druhé návštěvě Prahy přivezl další. V dalších 3 stoletích vyšlo přes 50 překladů do 9 jazyků, mezi nimi 13 do němčiny, přičemž latinský originál se dočkal 18 tištěných vydání mezi 1474 a 1756.⁹¹¹

Nábožensky morální pojmání humanismu u Řehoře Hrubého ukazují i záměry, které svými překlady sledoval. Hrubý v předmluvě k Vallovo spisu *O neprávě uvěřeném a smyšleném Konstantinovu papeži nadání* dává čtenáři na vědomí, že Valla rozpoznal

⁹⁰⁷ zejména NK, sign. XVII D 38, fol. 472r-474r.

⁹⁰⁸ Je pro něj nepochopitelné, že Erasmus „oznamuje to zbláznění, kteréž jest nad běh lidský přirozený a z milosti Ducha svatého pocházie. Ó blaze tomu, ktož se tak zblázní! Neb se v tom bláznovství okazuje i zdajšie i onoho světa blahoslavenství.“ NK, sign. XVII D 38, fol. 128v.

⁹⁰⁹ KRISTELLER, Paul O.: Osm filosofů italské renesance. Praha 2007, s. 21. O přijetí Petrarcova spisu v Čechách PELÁN, Jiří: De remediis di Francesco Petrarca e la sua fortuna in Boemia. In: Petrarca e l'unita della cultura europea (edd. M. Febbo, P. Salwa). Warszawa 2006, s. 339-352.

⁹¹⁰ PETRARCA, Francesco: Heilmittel gegen Glück und Unglück (= De remediis utriusque fortunae. Ed. Eckhard Kessler). München 1988, s. 25.

⁹¹¹ PETRARCA, Francesco: Heilmittel gegen Glück und Unglück, s. 36.

závažné nedostatky v jazykové stavbě podvrhu.⁹¹² Podstatné ovšem pro něho není hledisko vědecké, tedy v pravém smyslu humanistické. Dílo ho nepřitahuje kvůli Vallovu novému přístupu k interpretaci historických faktů a humanistické ediční metodě, ale slouží především jako východisko k prvoplánovému útoku proti současnému papežství.⁹¹³ Pražákova úvaha, že překladem do lidového jazyka nabylo dílo charakteru vědecké publicistiky a poprvé i schopnosti vyvolat řetězovou reakci v myšlení lidí,⁹¹⁴ je sporná. Nemáme totiž doloženy ohlasy a široká publicita u díla, které nebylo vydáno tiskem a dokonce bylo určeno jen pro omezenou klientelu ve sborníku pro pražské patricie, se ani nedala očekávat. Naopak lze pesimisticky soudit, že i případná tištěná podoba by stejně v soudobém českém prostředí hlubší zájem o humanistická studia nevyvolala.

Proto Hrubý, pokud chtěl seznámit své krajany s humanismem a zajistit jeho rozšíření v českých zemích, musel nejprve své obecnstvo seznámit s humanistickou látkou pomocí komentovaných překladů. Pražák sice správně poznamenává, že skupina kolem Všehrda se soustředila na „prostředkování humanistické kultury“ širokému českému obecnstvu.⁹¹⁵ Je nutno nově kriticky doplnit, že Všehrd sám pro etablování humanismu nic neznamenal a že jeho „družinu“ tvořila vlastně jen výjimečná osobnost Řehoře Hrubého. Jejich počínání zjevně reagovalo na uzavřený spolek kolem Hasištejnského, který pěstoval humanismus v skutečné podobě, ale jehož vliv na kulturu a morálku české společnosti byl malý, a to zcela plánovitě. Snaha Všehrdova a Řehoře Hrubého vycházela z poznání, že jazykově české publikum pro humanismus nemá dostatečnou průpravu, jak ukazuje podrobný poznámkový aparát Hrubého překladů. Snahou bylo v první fázi pomocí překladů připravit půdu pro své následovníky, kteří díky českým překladům získali základní povědomí o zájmech a myšlení humanistů a mohli se pak snáze sami ponořit do studia humanismu přímo. Píle a nadšení Řehoře Hrubého je hybnou silou studijní cesty jeho syna Zikmunda v doprovodu Václava Píseckého, kteří již byli skutečnými tvůrci humanisty,

---

⁹¹² „Podiví se také každý rozomný, čta tyto knihy, jak s těmi Valla pohrává a zacházia, kterýž jest to privilegium, nebo na to nadanie, ten hamfest falešný vymyslił a sepsal slovy nemotornými, bláznovými, netrefnými a nelatinskými. V kterémž hamfestu nic se k ničémuž netrefuje. Podiví se, jak i ten jeho hamfest dvorně, uměle, vtipně a duvodně kárá a hatle, kterýž hamfest ještě sem já rozomnějie, nežli jest v latině, přeložil.“ NK, sign. XVII D 38, fol. 217v.

⁹¹³ „A ještě tak sú to opatřili, že ktož by koli kde co proti tomu nadání mluvil, jsa v jich moci nebo v poddanosti, nelze mu ujiti velikého a nebezpečného protiventstvie. Jakož pak papež Pavel Druhý ... za našeho věku v kteréš krajně vlaské mnoho lidí jakožto kacieře velikým kázal trápit protiventstvím ne z jiné než z této příčiny, že toto zjevně i vyznávali i jistili, že nemá papež panovati a bohatým býti, ale že má v chudobě a v ponížení Pána Krista, jehož jest náměstek, následovati, jakož sú to činili oni první a světi římští za mnoho věkuov biskupové“ NK, sign. XVII D 38, fol.217v.

⁹¹⁴ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý, s. 31.

⁹¹⁵ PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý, s. 21.

jimž nešťastné okolnosti zamezily dosáhnout většího vlivu ve společnosti a dalšího šíření humanismu. Václav Písecký totiž v cizině předčasně zemřel a Zikmund Hrubý se po krátkém působení odebral někdy na přelomu 20. a 30. let definitivně do ciziny, kde mohl naplno rozvinout své skutečné humanistické zájmy. Nicméně Zikmund je vedle Hasištejnského nejvýznamnějším českým humanistou, jehož věhlas překročil hranice Čech.

Pokus o reformu pražské univerzity a její přiblížení moderním trendům působením Václava Píseckého narazil na odpor konzervativních profesorů a neuspěl. Stejně tak bez dalšího ohlasu zapadlo dílo Řehoře Hrubého. O skutečném úspěchu Hrubého snažení nemáme žádné doklady nebo ohlasy. Skutečný dosah Řehořova díla je totiž omezený v samém základu, protože jeho převážná část zaležela v rukopise, což samo o sobě omezilo počet příjemců a snaha o oslovení širšího obecnstva tak nemohla být úspěšná. Máme pro to i doklady. Porovnání s jiným rukopisným překladem Ciceronových *Paradox* od Šimona Gelenia Sušického (†1599) prokázalo, že Gelenius Hrubého překlad neznal.⁹¹⁶ Mimo to neexistuje jediný doklad, že by dedikační exemplář obou sborníků Řehořových překladů byly později opisovány, ba dokonce čteny. Naopak příklad Bartoše Písaře potvrdil, že vzdělanější část měšťanských vrstev se obracela na originální texty a v případě potřeby si dokázala pro vlastní potřebu části díla sami přeložit.⁹¹⁷

Pokusy o zprostředkování humanismu do českého prostředí pomocí překladů pokračovaly jen sporadicky. Česká humanistická tvorba se až po polovinu 16. století nerozvinula vůbec. Překryl ji reformní zájem o patristickou literaturu, po jejímž zprostředkování volal především Všehrd. Řehoř Hrubý se této hlavní linii poněkud vymyká, protože častěji si vybíral k překladu látky humanistické. Prudký nástup čerstvé luterské reformace (1520), která již pro šíření své původní tvorby aktivně využívala nové médium knihtisku, spolehlivě překryl pokus o masové působení překladové tvorby tak, jak ho Všehrd zamýšlel a Hrubý pilně rozvinul. Iniciátorský přínos Hrubého tím zůstal nezužitkován a tendenčně ho aktualizovala až doba národního obrození. Čeští literární historikové konce 19. a první poloviny 20. století se pokusili Všehrdovy a Hrubého literární aktivity naroubovat zároveň na národně obrozenecké hnutí i na nadnárodní humanismus vykonstruováním českého národního humanismu jako určitého předobrození. Silné národnostní citění tak překrylo původní záměr zejména Hrubého tvorby, která měla na

⁹¹⁶ SVOBODA, Karel: Šimona Gelenia Sušického překlad a výklad Ciceronových *Paradox*. *Listy filologické* 43 (1917), s. 334.

⁹¹⁷ ŠIMÁK, Josef V.: *Bartoš písař*, s. 394.

Řehoř Hrubý z Jelení a jeho příspěvek k české knižní kultuře

zřeteli především obrození morální a duchovní v duchu reformace s použitím humanistických prvků.

10. Závěr

Studiu knižní kultury, tedy vlivu společenské atmosféry a historických událostí na podobu knihy a její čtenáře, je v našem prostředí věnována pozornost teprve v posledních letech. Proto jsem v předchozích kapitolách nabídl některé aspekty tohoto bádání zaměřeného na neurastenické období druhé poloviny 15. století a první poloviny 16. století. Na knižní kulturu zapůsobily nezávisle dva jevy, jejichž dopady však měly v některých případech souběžný efekt. První, vnější či obecný jev představuje samotný knihtisk, který především masovostí pronikavě změnil vztah čtenářů k textům. Usnadnil jim přístup k psané literatuře a po zvládnutí technických možností začal měnit vizuální stránku textu a celé knihy. Jako silný vnitřní determinant musíme považovat soudobé české prostředí, v němž se snoubila reformní nálada s komplikovanými vztahy vůči svému nejbližšímu okolí. Husitské války a následný vývoj výrazně omezily obchodní i kulturní kontakty českých zemí se zahraničím. Napětí mezi utrakvisty a katolickým okolím vytvořilo v českém prostředí ostražitě postoje vůči novinkám, které pocházely z ciziny. Kvůli tomu se převážně utrakvistické Čechy stavěly vůči novému médiu rezervovaně. Brzký nástup reformního husitství a následné udržování utrakvismu jako vlajkové lodi středoevropské reformace navedl českou společnost až do nástupu luterství ve 20. letech 16. století mimo hlavní evropské kulturní proudy.

Na rozhraní těchto dvou vlivů působila předchozí domácí tradice. Jak ukázal průzkum dochované rukopisné produkce pohusitského období, literární dědictví obsahovalo jen slabou původní složku. Pevně se tradovaly osvědčené texty biblické, patristických autorit a zejména díla středověká, rovněž původem zahraniční. Svoje místo si uchovaly i spisy husitských autorit, na něž navazovali sporadicky utrakvističtí intelektuálové a duchovní. Nevýrazná byla krásná literatura, zejména beletrie, kterou zastupovaly převážně původní či transformované texty notoricky známých příběhů starověkých či středověkých, případně sbírky mravně naučných příběhů a podobenství. U poezie se setkáváme především s duchovními skladbami. Zcela výjimečné jsou texty naukové či odborné, které v podstatě zanikají s úpadkem pražské univerzity. Odtud vycházely jen polemiky či apologie utrakvistické víry a pravidelné kalendáře jako komerční náhražka vědecké činnosti.

Rukopisná produkce knih v letech 1450 – 1550 rychle ustupovala a po roce 1500 byla v některých oborech zcela nebo téměř úplně nahrazena tiskem (bible, polemiky, beletrie, aktuality). Ne vždy však měly tyto substituce domácí původ, neboť většina z nich byla dovezena ze zahraničí. Velké obliby došla literatura s nábožensky a mravně výchovnou

tematikou, poněvadž do určité míry mohla a musela nahradit zábavnou literaturu. Z praktických reprodukčních důvodů nadále přetrvávala i rukopisná produkce liturgické literatury.

Vymírání rukopisné produkce se však vzepřelo lékařství a právo. U obou kategorií je pokles rukopisné produkce takřka nepatrný. Jejich potřeba neustávala a domácí tištěná produkce nedostačovala. Nabízí se zde jasná souvislost s propadem pražského univerzitního studia. Pražská univerzita v pohusitské době existovala v okleštěné podobě jediné artistické fakulty. Teologické, právnické ani lékařské studium nebylo obnoveno. Oslabená univerzitní činnost se projevila poklesem obecné vzdělanosti a ztrátou odborné činnosti. Specializované obory práva a lékařství tak trpěly nedostatkem podnětů pro seriózní akademickou činnost. Juristické texty jsou proto pouze kodifikační a zcela mezi nimi schází právní a notářská teorie. Rovněž u lékařských spisů narážíme na tutéž absenci naukové složky, neboť mezi zachovanými dílky přicházejí jen rukopisně tradované recepty lidového lékařství a ranhojičství.

Slabý potenciál akademické obce nemohl proto aktivizovat rozvoj sériové knižní produkce, která přecházela v tiskovou tak plynule a důrazně, jak známe z jiných univerzitních prostředí. Knihtisku jako novému médiu se v Čechách zpočátku stavěly do cesty však ještě další vnitřní překážky. Musíme vzít v úvahu vliv vlastní poptávky po novém médiu, tedy zájem domácí čtenářské obce. Z průzkumu rukopisné produkce a konečně i z průzkumu edičního programu raného knihtisku vyplývá, že centrem čtenářského zájmu byla především bible, případně četba jiných textů úzce souvisejících s každodenním náboženským životem. Výklady, traktáty a jiné náboženské památky předhusitského období byly zacíleny především na řadové příslušníky farního duchovenstva, řeholníky a učitele nižších škol jakožto nejsilnější gramotné skupiny. Ty pak měli za úkol texty prostředkovat svým svěřencům především hlasitou četbou. Zvýšená poptávka po náboženské orientaci života se přenesla i do pohusitského období. Samostatná tvorba utrakvistických duchovních ovšem nebyla dostačující a stále trvala potřeba doplňovat nabídku původních textů překlady, a to zejména církevních Otců (tradice překladů do českého jazyka sahá ostatně už do doby husitství, kdy reformní zápal vyžadoval znalost bible, která mohla být lépe prostředkována jen národním jazykem). Četba poučující širokou veřejnost praktickým a osvětovým směrem byla stále jen okrajová (právní svody, příručky lékařské, veterinární nebo hospodářské či jazykové) a zábavnou četbu, jak již bylo poznamenáno, suplovala nábožensky mravní literatura.

Tato orientace na jazykově české texty s výrazně omezeným žánrovým rozsahem vydělila z gramotné skupiny významnou část představovanou řadovým farním klérem. Naopak další potenciální skupina, tedy městské vrstvy, se zatím nemohly plně gramotně rozvinout. Oslabená výuka na jediné univerzitě neměla potenciál jiných soudobých univerzit, které se postupně pod vlivem humanismu začaly zaměřovat na výuku směrem k laické veřejnosti. Nižší školy, především vázané na oslabenou farní strukturu, k tomu také nemohly valnou měrou přispět.

Musíme připomenout, že odchod utrakvistických adeptů vzdělanosti na zahraniční katolické akademie byl z konfesních důvodů obtížně akceptovatelný a docházelo k němu jen zřídka. Odchod do zahraničí, ať už do Německa nebo Itálie, byl naopak faktickou nutností pro katolíky, protože v Čechách nemohli dosáhnout vyššího vzdělání. Vzdělanci zběhlí v latině vyhledávali ovšem knižní produkci především v latinském jazyce, tedy ze zahraničí. Ta byla často kvalitnější nejen věcně, ale i typograficky byla lépe uzpůsobena pro soukromou četbu.

Český knihtisk a knižní kultura v období raného humanismu proto nesou některé specifické rysy, které je odlišují od vývoje v sousedních zemích. Příchod knihtisku do českých zemí byl opatrný, provázený počáteční nedůvěrou, která se projevovala slabým zájmem o místní knižní produkci. Tu oslabovaly jednak silné importy z ciziny a jednak slabý potenciál literární obce i nedostatečně připravené domácí obecnost. Na kvalitní latinskou produkci místní knihtisk nemohl vůbec reagovat ani svou kvalitou ani odbytem. Tiskařské řemeslo přišlo do Čech skrze katolické prostředí, které se rychleji adaptovalo na novou technologii a dovedlo ji využít pro své bezprostřední potřeby. Utrakvistické prostředí se vyvíjelo pomaleji. Knihy pro formování a šíření svých názorových postojů začíná více používat až od přelomu 15. a 16. století. I proto je pochopitelný zdánlivý paradox, že knihtisk jako novinka vstoupila do Čech skrze katolické prostředí, které by mělo tíhnout spíše ke středověku, a nikoli skrze utrakvistický proud, který v sobě nesl některé pokrokové prvky nadcházející reformace. Místní tradice i společenská mentalita to totiž nedovolily.

Česká tištěná produkce byla převážně jazykově česká a jen pomalu se zbavovala pozdně gotických reminiscencí a jen zvolna se adaptovala na renesanční umělecký názor. Právě jazykově česká produkce se zdá být jednou z velkých předností, které tehdejší rukopisná i tištěná knižní kultura přináší. Musíme se ovšem ptát, jak dalece byla vynucena importem cizojazyčného zboží z ciziny a jak se jí široce i hluboko dařilo pronikat mezi

čtenáře? Na tyto otázky odpovídá silný nárůst knihvazačských dílen v Čechách od 80. let 15. století a naopak slabý výskyt domácí jazykově české produkce v soukromých či institucionálních knihovnách téže doby. Důraz na národní jazyk byl ovšem vykoupen odtržením od nadnárodních humanistických a renesančních tendencí a jen nedostatečně nahrazoval citelně chybějící tvorbu původní.

Čeští utrakvističtí intelektuálové si totiž vytkli za cíl obrodu křesťanské společnosti. Prostředkem měl být návrat k ideálům prvotní církve v souladu s božími příkázáními a boží morálkou. K pěstování obecného dobrého měly napomoci původní texty nejen biblické, ale i křesťanští Otcové, opět v převodu do českého jazyka. Doplnkově byli překládáni současní autoři, zejména italští, ale také Erasmus Rotterdamský (díky tomu se česká literatura může pochlubit několika časnými překlady humanistických děl do národního jazyka). Tiskařská mravoučná linie respektovala evangelický styl pohusitské nostalgie, a živila se tak více příklady z bible než starověkou moudrostí, kterou bylo nutno adaptovat tak, aby literární forma a množství aluzí zaručily příznivé přijetí i u humanismem nedotčeného a protipohansky zaměřeného měšťanského čtenáře (většinou se tak stávalo prostřednictvím výběrových antologií). Proto stála stranou „vyšší“ literatura klasického antického starověku, neboť její autoři pořád ještě převyšovali utrakvistické myšlení - tradice a nepřehlédnutelná vlna postupného objevování antiky přinesla i zde jednotlivé překlady vybraných antických autorů, opět ovšem se zřetelem na morální hloubku textu a podporu obecného dobrého. Můžeme tak říci, že české prostředí se nevymykalo zcela humanistickým tendencím, které hledaly vzory jednání, chování a myšlení ve starověku. Pouze si našlo svoji cestu, která se díky tradici a místním konfesijním a vzdělávacím podmínkám neobracela ke starověku řecko-římskému, ale svoje vzory hledala v pozdně starověké patristické literatuře. Cesta tak měla blíže k reformaci než k renesančnímu humanismu.

Přitom nesmí zůstat bez povšimnutí, jak byl knihtisk druhé poloviny 15. století úzce časově svázán s obdobím humanismu a jak oba fenomény existovaly do značné míry paralelně. Je proto zřejmé, že předpoklady, které se podílely na pomalém pronikání knihtisku v českých zemích, měly limitující vliv i na příchod humanismu. Ke společenské izolaci utrakvistické společnosti a k jejímu lpění na reformních teologických zásadách musíme opět přiřadit faktor uzavřenosti jazykově českého prostředí. Mimo to humanismus opírající se o antické dědictví měl do českých zemí ztížený přístup kvůli předchozí velmi omezené recepci antické moudrosti. Zaměření české společnosti na duchovní témata se projevovalo především studiem bible a církevních Otců. I proto české reformní hnutí

hledalo svůj vzor paralelně s humanismem v rané křesťanské společnosti a nikoli v antice. Stále přetrvávající příklon k teologické a mravně náboženské literatuře především překladové dovoloval jen pozvolné setkávání s antikou i humanismem. Blíže k humanismu měli vzdělanci z katolického prostředí, a to jednak díky jejich otevřenějšímu postoji k cizím vlivům a vlastním studijním cestám, ale také díky tomu, že jejich vzdělání probíhalo v latině, podobně jako humanistický diskurz obecně.

Přesto i v utrakvistické české literatuře se setkáváme s opatrným seznamováním s humanistickou a antickou literaturou. Nejde o zájem badatelský ani o projevy vědecké textové kritiky, ale o přejímání této literatury prostřednictvím latinských překladů mravně naučných textů (Petrarca, Campano, Erasmus Rotterdamský). Tato recepce ale stále zůstává v menšině, nehledě na to, že její podstatná část se váže k dílu neúnavného překladatele Řehoře Hrubého z Jelení. Obrozenecká tradice české literární historie spojila dohromady mimořádně plodnou Hrubého činnost s výzvou Viktorina ze Všehrd, aby se v Čechách více překládaly kvalitní texty a posílila se jimi mravní síla společnosti. Všehrd ovšem měl v úmyslu zprostředkovávat texty patristické, na které byla ostatně česká společnost zvyklá a které měly blíže ke starokřesťanskému ideálu. Řehoř Hrubý na tuto tendenci navázal, ale díky svému rozhledu ji obohatil o překlady humanistické literatury. Snaha českých literárních historiků po zařazení české literatury na roveň jiných literatur, zejména německé, vedla k vytvoření konceptu takzvaného národního humanismu. Vědomí, že skutečný humanismus se zejména na přelomu 15. a 16. století pěstoval velmi omezeně a ještě navíc mezi katolickými vzdělanci, vedlo k přenesení termínu humanismus na reformní a vzdělávací snahy Všehrda a Hrubého.

Nejnovější bádání ukazuje, že pokus o prokázání humanismu v takzvaném humanismu národním není udržitelný. Při bližším zkoumání najdeme v národním humanismu jen pramálo humanismu jako takového (a to ještě v jeho pokleslejší podobě). Spíše bychom měli uvažovat o specificky úzkém vzdělaneckém proudu, který se s humanismem začal teprve seznamovat a jeho výsledky opatrně šířil mezi české zájemce. Vzhledem ke konfesijnímu rámci, v němž tento proud povstal, je jeho orientace více reformační než humanistická a posléze renesanční. Úsilí o nalezení humanismu téměř za každou cenu bylo ovšem pro pojetí české raně novověké minulosti spíše kontraproduktivní, neboť ke škodě věci zůstal zastřen skutečný přínos této literární etapy. Je jím s příchodem knihtisku rozvoj česky psané, byť především překladové literatury. Tato snaha o emancipaci národního jazyka skutečně nemá nikde jinde obdobu. Bez ohledu na to, že byla do značné

míry vynucena neschopností českých tiskařů konkurovat zahraniční produkci a udržována izolací domácího obecnstva od cizích vlivů, máme před sebou vzdělanecký proud, jehož docenění by možná bylo hodnotnější, než hledání neexistujících paralel s hnutím, k němuž právě tento proud zaujal problematický postoj.

Ukazuje se také, že pomalu mizí doba hledání paralel místních kulturních proudů s velkými globálními tendencemi, které vznikaly v odlišném prostředí. Humanismus a renesance vzešly z italské společnosti, která měla jiné kořeny a odlišnou společenskou dynamiku než společnosti zaalpské, a zejména česká s jejím husitským dědictvím. Proto se zde nabízejí nové možnosti zkoumání domácího kulturního a myšlenkového prostředí právě s vědomím jeho odlišnosti, ale bez pocitu studu, že z humanismu se k nám dostal jen slabý závan. Humanismus jako kulturní a myšlenkový směr vytvořil předpolí reformace, která se rozvinula v Evropě 16. století. V českých zemích jsme přistoupili k reformaci dříve, bez hlubšího vlivu humanismu, a dali jsme tak reformaci její zvláštní podobu, která inspirovala i tak významného reformátora, jakým byl Martin Luther.

11. Použitá literatura

Seznam použité literatury shrnuje především sekundární literaturu použitou pro vyhotovení práce. Vzhledem k bilančnímu charakteru práce jim věnuji větší pozornost. V oddíle rukopisů a starých tisků jsou jen častěji používané texty v jednotlivých kapitolách, pokud měly význam pro primární výzkum.

Rukopisy

Sborník překladů a výkladů Řehoře Hrubého z Jelení věnovaný obci (tzv. Velký sborník), Národní knihovna České republiky, signatura XVII. D. 38.

Sborník překladů (tzv. Malý sborník), Národní knihovna České republiky, signatura XVII. H 13.

Životy svatých otců, kteří obývali na poušti (Vitae patrum), Národní knihovna České republiky, signatura XVII. A. 2.

Staré tisky

IOANNES CHRYSOSTOMUS, S., [O napravení padlého; Žádný nemůže být od jiného než sám od sebe]. CYPRIANUS, Thascius Caecilius, S.: [O potupení světa; Pravý a gruntovní výklad na modlitbu Páně]. [Plzeň] 1501, Knihopis 3581.

PETRARCA, Francesco, Kniehy dvojce o lékařství proti Štěstí a Neštěstí. Praha 1501, Knihopis 7049.

Soupis rukopisů použité v 5. Kapitle

BARTOŠ, František Michálek: Soupis rukopisů Národního musea v Praze, díl I. a II., Praha 1926 - 1927.

BRODSKÝ, Pavel – HRADLOVÁ, Marta – PETR, Stanislav – TOŠNEROVÁ, Marie: Průvodce po rukopisných fondech v České republice II. Rukopisné fondy archivů v České republice. Praha 1998.

BRODSKÝ, Pavel – HRADLOVÁ, Marta – PETR, Stanislav – TOŠNEROVÁ, Marie: Průvodce po rukopisných fondech v České republice III. Rukopisné fondy muzeí a galerií v České republice. Praha 2001.

BRODSKÝ, Pavel – HRADLOVÁ, Marta – PETR, Stanislav – TOŠNEROVÁ, Marie: Rukopisné fondy centrálních a církevních knihoven České republiky. Průvodce po rukopisných fondech v České republice. Díl IV. Praha 2004.

ČÁDA, František: Rukopisy knihovny Státního zámku v Kynžvartě, Praha 1965.

DOKOUPIL, Vladislav – ŠTACHOVÁ, Naďa: Soupis rukopisů zámecké knihovny hrabat Chorinských z Veselí nad Moravou, Brno 2011.

DOKOUPIL, Vladislav: Soupis rukopisů z knihovny minoritů v Brně, františkánů v Moravské Třebové a premonstrátů v Nové říši. Brno 1959.

KOSTLÁN, Antonín – PETR, Stanislav – TOŠNEROVÁ, Marie: Průvodce po rukopisných fondech v České republice I. Rukopisné fondy zámeckých, hradních a palácových knihoven. Praha 1995.

LINDA, Jaromír: Soupis rukopisů studijní a vědecké knihovny Plzeňského kraje, Plzeň 2004.

LINDA, Jaromír: Soupis rukopisů Západočeského muzea v Plzni, Plzeň 2004.

PATERA, A. – PODLAHA, A: Soupis rukopisů Knihovny Metropolitní kapituly pražské I-II, Praha 1910, 1922.

PETR, Stanislav: Soupis rukopisů knihovny při farním kostele svatého Jakuba v Brně, Praha 2007.

- PRAŽÁK, Jiří: Rukopisy křivoklátské knihovny, Praha, 1969.
- RYBA, Bohumil: Rukopisy biskupské knihovny v Českých Budějovicích, České Budějovice 1974.
- RYBA, Bohumil: Soupis rukopisů Strahovské knihovny III-V, Praha 1979.
- RYBA, Bohumil: Soupisy rukopisů a starých tisků z fondu Státní vědecké knihovny v Českých Budějovicích, České Budějovice 1987.
- SPUNAR, Pavel: Soupis rukopisů prelátské knihovny, státního archivu, okresního musea a okresního archivu v Českém Krumlově, Praha 1958.
- SPUNAR, Pavel: Soupis rukopisů prelátské knihovny, státního archivu, okresního musea a okresního archivu v Českém Krumlově, Praha 1958.
- SVOBODOVÁ, Milada: Katalog českých a slovenských rukopisů sign. XVII získaných Národní (Universitní) knihovnou po vydání Truhlářova katalogu z roku 1906. Praha 1996.
- TRUHLÁŘ, Josef: Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in C. R. Bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur I-II. Pragae 1905-1906.
- TRUHLÁŘ, Josef: Katalog českých rukopisů c. k. veřejné a universitní knihovny pražské. Praha 1906.
- TŘÍŠKA, Josef: Soupis rukopisů Kaplanské knihovny v Českém Krumlově, Praha 1958.
- WEBER, Jaroslav: Soupis rukopisů Státního archivu v Třeboni, Praha 1958.
- ZACHOVÁ, Irena – PETR, Stanislav: Soupis sbírky rukopisů bývalého Františkova muzea v Brně, Praha 2010.

Literatura

- A Potencie of life. Books in society. (The Clark Lectures, 1986-1987 (ed. Nicolas Barker). London 1993.
- ADAMS, David – ARMSTRONG, Adrian: Print and power in France and England. 1500 - 1800. Aldershot 2006.
- ADAMS, Thomas R. – BARKER, Nicolas: A New Model for the Study of the Book. In: A Potencie of life. Books in society. (The Clark Lectures 1986-1987. Ed. Nicolas Barker). London 1993, s. 5–43.
- ALSTON, Robin C.: Books with Manuscript. London 1994.
- ANDERSEN, Jennifer – SAUER, Elizabeth: Current Trends in the History of Reading. In: Books and Readers in early Modern England. Material Studies (edd. Jennifer Andersen, Elizabeth Sauer). Philadelphia 2002, s. 1–20.
- Annotation and its Texts (ED. Stephen A. Barney). Oxford 1991.
- Antika a česká kultura (ed. Ladislav Varcl). Praha 1978.
- Antiquitas graeco-romana ac tempora nostra (ed. Jan Burian, Ladislav Vidman). Pragae 1968.
- AQUILON, Pierre: Le livre conquérant. Du moyen âge au milieu du 17. siècle. (Histoire de l'édition française, T. 1.). Paris 1983.
- ARMSTRONG, Adrian: Technique and Technology. Script, Print and Poetics in France, 1470-1550. Oxford 2000.

- BAĐUROVÁ, Anežka – BOHATCOVÁ, Mirjam – HEJNIC, Josef: Frekvence tištěné literatury 16. století v Čechách a na Moravě. In: FHB 11, 1987, s. 321–334.
- BARBIER, Frédéric: L'Europe de Gutenberg. le livre et l'invention de la modernité occidentale (XIIIe-XVIe siècle). Paris 2006.
- BARKER, Nicolas: Form and meaning in the history of the book. Selected essays. (The British Library studies in the history of the book.) London 2003.
- BARTÁK, J. – KRAUS, V.: Typografové 1468-1939, Praha 1996.
- BARTOŠ, František Michálek: Počátky české Bible. Praha 1941.
- BARTOŠ, František Michálek: Dantova Monarchie, Cola di Rienzo, Petrarka a počátky reformace a humanismus u nás. Věstník Královské české společnosti nauk, 1951.
- BARTOŠ, František Michálek: Německý bohoslovec husitský na Karlově universitě, Sborník historický 4, 1956, s. 65-70.
- BEC, Christian: Les Livres des Florentins (1413-1600). Florence 1984.
- BEČKA, Vladimír – URBÁNKOVÁ, Emma: Katalogy knihoven Karlovy univerzity. Praha 1948.
- BENEŠ, Zdeněk: Historický text a historická kritika. Studie o principech českého humanistického dějepisectví. Praha 1992.
- BENEŠ, Zdeněk: Humanistický obraz dějin vlasti. Češi a Němci na hranicích Imperia Romana. Folia Historica Bohemica 18, 1997, s. 7–18.
- BENNETT, H. S. Bennett, English books and readers. 1475 to 1557. Cambridge 1969.
- Bible a český národ. Brno 1935.
- Bibliotheken und Bücher im Zeitalter der Renaissance. Vorträge gehalten anlässlich der 7. Jahrestagung des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Bibliotheksgeschichte (ed. Werner Arnold). Wiesbaden 1997.
- BISTRICKÝ, Jan: K otázce knihovny Augustina Olomouckého. Historická Olomouc a její současné problémy. Olomouc 1980.
- BLACK, Robert: Humanism and education in medieval and Renaissance Italy. Tradition and innovation in Latin schools from the twelfth to the fifteenth century. Cambridge 2001.
- BOHÁČEK, Miroslav: Rukopisná sbírka učeného právníka a biskupa Bohuše ze Zvole v univerzitní knihovně olomoucké. Sborník historický 7, 1960, s. 79–122.
- BOHATCOVÁ, Mirjam: Počátky publikační činnosti Jednoty bratrské. In: Archív pro bádání o životě a díle J. A. Komenského 21, 1962, s. 44–60.
- BOHATCOVÁ, Mirjam: Život a práce Pavla Olivetského, prvního tiskaře v Litomyšli. In: Časopis Národního muzea - oddíl věd společenských 131, 1962, s. 205–218.
- BOHATCOVÁ, Mirjam: Předmluva v českých předbělohorských tiscích. In: Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory. Sborník prací k 500. výročí českého knihtisku (edd. Josef Polišenský, František Šmahel). Praha 1970, s. 83–106.
- BOHATCOVÁ, Mirjam: Česko-německá konverzace pro kupce. K počátkům tištěných učebnic (1531, 1540). Sborník Národního muzea v Praze C/XXI, 1976, s. 117–143.

- BOHATCOVÁ, Mirjam: Vydavatel a tiskař Mikuláš Klaudyán. Časopis národního muzea - řada historická 148, 1979, S. 33–67.
- BOHATCOVÁ, Mirjam: První český tisk z oboru zvěrolékařství. (Plzeň, Jan Pekk 1527). Minulostí Západočeského kraje 17, 1981, s. 145–152.
- BOHATCOVÁ, Mirjam: Knihtiskařská linie Olivetských. Časopis národního muzea - řada historická 151, 1982, s. 129–160.
- BOHATCOVÁ, Mirjam: Otázky nad publikační činností pražských Severinů. Listy filologické 109, 1986, s. 97–115.
- BOHATCOVÁ, Mirjam: Das Verhältnis der tschechischen und fremdsprachigen Drucke in Böhmen und Mähren vom 15. Jahrhunderts bis zum Jahre 1621. In: Gutenberg-Jahrbuch, 1988, s. 108–115.
- BOHATCOVÁ, Mirjam: Hayd-Haden-Had: Tři jména jednoho tiskaře? Bibliotheca Strahoviensis 1, 1995, s. 77-106.
- BOHATCOVÁ, Mirjam: The Book and the Reformation in Bohemia and Moravia. In: The Reformation and the book. (St. Andrews studies in Reformation history. Ed. Jean-François Gilmont, Karin Maag). Aldershot 1998, s. 385–409.
- BOHATCOVÁ, Mirjam: Unbekannte, in Regensburg entdeckte Pilsner Drucke aus dem 16. Jahrhundert. In: Germanoslavica 1, 1994, s. 11–22.
- Bohuslav Hasištejnský - Epistulae de re publica scriptae (edd. Jan Martínek, Dana Martínková). Leipzig 1960.
- Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic. Carmina selecta (edd. Helena Businská Dana Martínková). Praha 1996.
- BOK, Václav: Zum deutschsprachigen Buchdruck des 16. Jahrhunderts in den böhmischen Ländern. In: Studien zum Humanismus in der böhmischen Ländern (edd. Hans-Bernd Harder, Hans Rothe). Köln-Wien 1988.
- BOK, Václav: Německá literatura v jižních Čechách do konce 15. století. In: Nadnárodní kontexty. Nadnárodní kultury. Ed. Marie Havránková. České Budějovice 2004.
- BOLDAN, Kamil – URBÁNKOVÁ, Emma: Rekonstrukce knihovny Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic. Katalog inkunábulí roudnické lobkovické knihovny. Praha 2009.
- BOLDAN, Kamil: Bibliofil Hanuš z Kolovrat († 1483). In: Pater familias. Sborník příspěvků k životnímu jubileu Prof. Dr. Ivana Hlaváčka (Edd. Jan Hrdina, Eva Doležalová, Jan Kahuda). s. 97–114.
- BOLDAN, Kamil: České a anglické prvotisky a jejich čtenáři. Srovnání produkce prvních tiskařů. In: K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. České Budějovice 2009, s. 9–20.
- BOLDAN, Kamil: Dva neznámé plzeňské tisky Jana Pekka. Minulostí Západočeského kraje 42, 2005, s. 93–104.
- BOLDAN, Kamil: Knihovna Jana Zajíce z Házmburka (1496-1553). In: K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. Čtenář a jeho knihovna. (Editio universitatis Bohemiae Meridionalis. Opera Romanica 4. Ed. Jitka Radimská). České Budějovice 2003, s. 41–108.
- BOLDAN, Kamil: Záhada Kroniky trojanské. Počátek českého knihtisku. Praha 2010.

- BOLDAN, Kamil: Filigranologie a datace nejstarších plzeňských tisků. *Minulostí západočeského kraje* 46, 2011, 28-59.
- BOLDAN, Kamil – NEŠKUDLA, Bořek – VOIT, Petr: *Europa Humanitica – Bohemia and Moravia. Volume I. The Reception of Antiquity in Bohemian Book Culture from the Beginning of Printing until 1547*. Turnhout, Brepols 2014 (v tisku).
- BOLGAR, Robert Ralph: *The classical heritage and its beneficiaries*. London 1954.
- Book and Text in France, 1400 - 1600. Poetry on the Page* (ed. Adrian Armstrong). Aldershot 2007
- Books and Readers in Early Modern England. Material Studies* (edd. Jennifer Andersen, Elizabeth Sauer). Philadelphia 2002.
- BOUREAU, Alain – CHARTIER, Roger – COCHRANE, Lydia G.: *The Culture of print. Power and the Uses of Print in Early Modern Europe*. Princeton 1989.
- Der Briefwechsel des Konrad Celtis* (ed. H. Rupprich). München 1934.
- BUCK, August: *Christlicher Humanismus in Italien*. In: *Studien zu Humanismus und Renaissance. Gesammelte Aufsätze aus den Jahren 1981 - 1990*. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 11. Edd. August Buck, Bodo Guthmüller, Karl Kohut, Oskar Roth) Wiesbaden 1991, s. 366–380.
- Buch und Text im 15. Jahrhundert. Arbeitsgespräch in der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel vom 1. bis 3. März 1978; Vorträge = Book and text in the fifteenth century*. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 2. Edd. Lotte Hellinga, Helmar Härtel). Hamburg 1981.
- BUZAS, Ladislaus: *Deutsche Bibliotheksgeschichte der Neuzeit. (1500-1800)*. Wiesbaden 1976.
- CAMPANA, Augusto: *The Origin of the Word 'Humanist'*. *Journal of the Warburg and Courtauld Studies* IX, 1946, s. 60–73.
- CARLSON, David R.: *English Humanist Books. Writers and Readers, Manuscript and Print. 1475-1525*. Toronto 1993.
- CASPARI, Fritz: *Humanism and the Social Order in Tudor England*. 1954.
- CEJPEK, Jiří – HLAVÁČEK, Ivan – KNEIDL, Pravoslav Kneidl: *Dějiny knihoven a knihovnictví v Českých zemích a vybrané kapitoly z obecných dějin*. Praha 1996.
- CEKOTA, Vojtěch: *Olomoučtí humanisté z 1. pol. 16. století. Rozdílné cesty latinského a národního humanismu*. *Studia Comeniana et historica* 20, 1990, s. 63-68.
- CLANCHY, Michael T.: *From Memory to Written Record. England 1066-1307*. Oxford 1993.
- COPPENS, Christian: *A Canon's Library. Jan de Hondt, Courtrai (1571)*. In: *Printers and readers in the sixteenth century. Including the proceedings from the colloquium organised by the Centre for European Culture, 9 June 2000*. (Bibliologia, 21. Ed. Christian Coppens). Turnhout 2005, s. 61–320.
- CORNIER, Raymond: *Wild Margins, Tame Text: Inventing the Vernacular in the Gutters of Virgil's Aeneid*. *French Literature Studies* 20 (1993), s. 1-10.
- CORSTEN, Severin: *Universität und Buchdruck in Köln*. In: *Buch und Text im 15. Jahrhundert. Arbeitsgespräch in der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel vom 1. bis 3. März 1978; (Edd. Lotte Hellinga, Helmar Härtel)*. Hamburg 1981.
- CRESSY, David: *Literacy and the Social Order. Reading and Writing in Tudor and Stuart England*. Cambridge 1980.

- CRONIA, Arturo: Boccaccio v českém písemnictví. Praha 1949.
- ČAPEK, J. B.: Místo Všehrdovo ve vývoji českého a evropského humanismu. Právněhistorické studie 7, 1961, s. 59–76.
- ČECHURA, Jaroslav: České země v letech 1437-1526. I. díl, Mezi Zikmundem a Jiřím z Poděbrad (1437-1471), Praha 2010.
- Česká kniha v proměnách staletí (ed. Mirjam Bohatcová), Praha 1990.
- ČORNEJ, Petr – BARTLOVÁ, Milena: Velké dějiny země Koruny české, 1437-1526. Praha 2007.
- ČORNEJ, Petr: Rozhled, názory a postoje husitské inteligence v zrcadle dějepisceví 15. století. Praha 1986.
- D'AMICO, John F.: Humanism and pre-reformation theology. In: Roman and German humanism : 1450-1550 (ed. Paul F. Grendler), Aldershot 1993.
- DAŇHELKA, Jiří: Litomyšlská vydání Husových spisů. In: Pocta dr. Emmě Urbánkové. Spolupracovníci a přátelé k 70. narozeninám (red. Pavel R. Pokorný). Praha 1979, s. 35-52.
- DARNTON, Robert: What is the History of the books. In: Books and society in history. Papers of the Assoc. of College and Research Libraries Rare Books and Manuscripts Preconference, 24 - 28 June, 1980 (ed. Kenneth E. Carpenter), Boston- New York 1983, s. 3–26.
- Dějiny Univerzity Karlovy I (ed. Michal Svatoš). Praha 1998.
- DLABAČ, Bohumír Jan: Kurzgefasste Nachricht von der noch unbekanntenen Buchdruckerei zu Altenberg in Böhmen. Neuere Abhandlungen der Königlich Böhmisches Gesellschaft der Wissenschaften. Praha 1797.
- DOBROVSKÝ, Josef: O zavedení a rozšíření knihtisku v Čechách. Spisy a projevy Josefa Dobrovského, sv. 19 (k vydání připravila Mirjam Daňková [Bohatcová]), Praha 1954.
- DOKOUPIL, Vladislav: Neznámé brněnské prvotisky. Zpráva o nálezů. In: Knihotisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory. Sborník prací k 500. výročí českého knihtisku (edd. Josef Polišenský, František Šmahel). Praha 1970, s. 61–82.
- DOKOUPIL, Vladislav: První tiskaři a některá příbuzná povolání v Brně v 15. století. In: Knihotisk v Brně a na Moravě. Sborník z konference Brno – 4. září 1486. Brno 1987, s. 16–18.
- Dva listáře humanistické: I. Dra Racka Doubravského. II. M. Václava Píseckého s doplňkem listáře Jana Šlechty ze Všehrd (ed. Josef Truhlář). Praha 1897.
- EBERHARD, Winfried: Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478 - 1530. Wien-München 1981.
- EISENSTEIN, Elisabeth: The Printing Press as an Agent of Change, Cambridge 1973
- EISENSTEIN, Elizabeth L.: The printing revolution in early modern Europe. Cambridge 1983.
- ELBEL, Petr: Testamentum meum de libris meis. Knihovna olomouckého biskupa Bohuše ze Zvole (1454-1457) opět v centru pozornosti. In: Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska 2005. Architektura knihy (forma, obsah a jejich tvar): sborník z 14. odborné konference, Olomouc 22.11.-23.11.2005 (ed. Rostislav Krušínský). Brno - Olomouc 2006, s. 85–119.

- ELBEL, Petr: Knihovna olomouckého probošta mistra Pavla z Prahy ve světle testamentu z 1. 2. 1441. In: *Ad vitam et honorem. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám* (edd. Tomáš Borovský, Libor Jan, Martin Wihoda). Brno 2003, s. 595–610.
- ENGELSING, Rolf: "Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit. Das statische Ausmass und die soziokulturelle Bedeutung der Lektüre", *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 10, 1969.
- Erazima Roterodamského *Encomium moriae*, čili, Chvála bláznovství (ed. J. Hanuš). Praha 1864.
- FEJTOVÁ, Olga Fejtová – PEŠEK, Jiří: Gramatiky a slovníky v měšťanských knihovnách před Bílou horou. *Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny v Praze* 10, 1993, s. 339–368.
- FERNÁNDEZ, Eduardo: Český utrakvistický humanismus v literárním díle Mikuláše Konáče z Hodiškova 2009.
- FIALOVÁ, Anděla – HEJNIC, Josef: Z korespondence Hilaria Litoměřického, Jindřicha Egerze, Bartoloměje z Roudnice a Václava z Rokycan 1466-1470. *Strahovská knihovna* 16-17, 1981-1982, s. 75–99.
- FISCHER: Steven Roger: *A history of reading*. London 2003.
- FLODR, Milan: *Die griechische und römische Literatur in tschechischen Bibliotheken im Mittelalter und der Renaissance*. Brno 1966.
- FLOSS, Karel: Humanismus a reformace ve vztahu k antice. *Studia Comeniana et historica* 20, 1990, s. 9–23.
- Forms and Meanings. Texts, Performances and Audiences from Codex to Computer* (ed. Roger Chartier). Philadelphia 1995.
- GELDNER, Ferdinand: Das Rechnungsbuch des Speyrer Druckherrn, Verlegers und Grossbuchhändlers Peter Drach, *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel – Frankfurter Ausgabe*, 18. Jg., Nr. 42a, 1958.
- GELDNER, Ferdinand: *Die deutschen Inkunabeldrucker. Erster Band: Das Deutsche Sprachgebiet*. Stuttgart 1968.
- GILMONT, Jean-François: Les Humanistes face à l'Ars Impressoria. In: Gilmont, Jean-François (Ed.), *Le livre & ses secrets. (Cahiers d'Humanisme et Renaissance, 65)* Genève 2003, s. 45–57.
- GINZBURG, Carlo: Microhistory. Two or Three Things I Know About It. *Critical Inquiry* 20, 1993, s. 21.
- GINZBURG, Carlo: *Sýr a červi*, Praha 2000
- GRAFTON, Anthony: *Commerce with the classics. Ancient books and Renaissance readers. (Jerome lectures, 20.)* Ann Arbor 1997.
- GRAFTON, Anthony: Is the History of Reading a Marginal Enterprise? Guillaume Budé and his Books. In: *Papers of the Bibliographical Society of America* 91, 1997, s. 139–157.
- GRAFTON, Anthony: *Joseph Scaliger. A Study in the History of Classical Scholarship*. Oxford 1983.
- GREGOROVIČOVÁ, Eva: Knihovna mistra Stanislava z Velvar. *AUC-HUCP* 18, 1978, s. 107–127.

- GROLIG, Moriz: Die Bibliothek des Ladislaus v. Bozkowicz (1485-1520) in Mährisch-Trübau, Mitteilungen des Österreichischen Vereines für Bibliothekswesen 7, 1903, s. 149-158.
- HADRAVOVÁ, Alena: Claris verbis, claris imaginibus aneb Antická inspirace středověku slovem i obrazem. In: V zajetí středověkého obrazu. Kniha studií k jubileu Karla Stejskala (edd. Klára Benešová, Jan Chlíbač). Praha 2011, s. 13–24.
- HEJNIC, Josef – MARTÍNEK, Jan: O rozsahu a časovém rozložení naší humanistické literatury. Zprávy jednoty klasických filologů, 1965, s. 93–97.
- HEJNIC, Josef: Dva humanisté v roce 1547. Rozpravy ČSAV. Řada společenskovední 67, 1957
- HEJNIC, Josef: Českokrumlovská latinská škola v době rožmberské. In: Rozpravy ČSAV 82-2, 1972, s. 51–56.
- HEJNIC, Josef: Filip Melanchthon, Matouš Collinus a počátky měšťanského humanismu. Listy filologické 87, 1964, s. 361–379.
- HEJNIC, Josef: Zu den epikureisch-lucrezischen Nachklagen bei den böhmischen Humanisten. Listy filologické 90, 1967, s. 50–58.
- HEJNIC, Josef: O knihovně Václava z Rovného. Sborník Národního Muzea v Praze řada A 22, 1968, s. 229–356.
- HEJNIC, Josef: Knihovna Václava z Rovného jako historický pramen. In: Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory. Sborník prací k 500. výročí českého knihtisku (edd. Josef Polišenský, František Šmahel). Praha 1970, s. 169–189.
- HEJNIC, Josef: Latinská literatura v Čechách od konce doby husitské do Bílé hory. Zprávy jednoty klasických filologů 17, 1974 (správně 1975), s. 24–49.
- HEJNIC, Josef: Plzeňská latinská škola v období humanismu (1450-1620). In: Minulostí západočeského kraje 14, 1978, s. 111–135.
- HEJNIC, Josef: Latinská škola v Plzni a její postavení v Čechách (13.-18. století). In: Rozpravy ČSAV 89-2, 1979, s. 12–19.
- HEJNIC, Josef: Počátky renesančního humanismu v okruhu latinské školy v Plzni. In: Minulostí západočeského kraje 9, 1983, s. 117–135.
- HEJNIC, Josef: Hilaria Litoměřického Hystoria Civitatis Plznensis, její prameny a literární význam. Listy filologické 107, 1984, s. 240–245.
- HEJNIC, Josef: Jáchymovská škola v 16. století. Problémy a úkoly. In: Sborník Národního Muzea v Praze 39, 1986, s. 30–32.
- HEJNIC, Josef: Vzdělanost a knižní kultura. In: Gotika v západních Čechách (1230-1530). Praha 1995.
- HELLINGA, Lotte: Printing History as Cultural History. In: Gutenberg Jahrbuch 1988, s. 20–26.
- HELLINGA, Lotte: The Codex in the Fifteenth Century. Manuscript and Print. In: A Potencie of life. Books in society. (The Clark Lectures 1986-1987. Ed. Nicolas Barker). London 1993, s. 63–88.
- HIGMAN, Francis M.: Lire et découvrir. La circulation des idées au temps de la Réforme. Genève 1998.
- HIGMAN, Francis M.: Piety and the People. Religious Printing in French. 1511-1551. (St. Andrews studies in Reformation history.). 1996.

- HIRSCH, Rudolf: *Printing, Selling and Reading, 1450-1530*. Wiesbaden 1967.
- HIRSCH, Rudolf: *The printed word. Its impact and diffusion (primarily in the 15th-16th centuries)*. London 1978.
- HLAVÁČEK, Ivan: *Alexius Třeboňský a katalog jeho knihovny z konce 15. století*. Sborník historický 6, 1959, s. 223–250.
- HLAVÁČEK, Ivan: *K typologii středověkých soupisů knih a knihoven na příkladu českých zemí*. In: *Seminář a jeho hosté*. Sborník prací k 60. narozeninám doc. dr. Rostislava Nového (edd. Zdeněk Hojda, Blanka Zilynská, Jiří Pešek). Praha 1996, s. 63–68.
- HLAVÁČEK, Ivan: *Knihovna litoměřického probošta Jana Žáka*. *Listy filologické* 88, 1965, s. 308–321.
- HLAVÁČEK, Ivan: *Matyáš Škorně z Jehnědna - český bibliofil 15. věku*. In: *Z českých dějin*. Sborník prací in memoriam prof. dr. V. Husy. Praha 1966, s. 97–106.
- HLAVÁČEK, Ivan: *Středověké soupisy knih a knihoven v českých zemích. Příspěvek ke kulturním dějinám českým*. (*Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica. Monographia*, 11.). Praha 1966.
- HLAVÁČEK, Ivan: *Příspěvky k předbělohorským dějinám chebských institucionálních knihoven*. In: *Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory*. Sborník prací k 500. výročí českého knihtisku (edd. Josef Polišenský, František Šmahel). Praha 1970, s. 191–217.
- HLAVÁČEK, Ivan: *Pronikání cizích prvotisků do českých knihoven*. In: *Knihtisk a Universita Karlova. K 500. výročí knihtisku v českých zemích*. Praha 1972, s. 86–94.
- HLAVÁČEK, Ivan: *Hussens Bücher. Einige Überlegungen zu Hussens Bibliothek und Buchbenutzung*. In: *Jan Hus. Zwischen Zeiten, Völkern, Konfessionen. Vorträge des internationalen Symposions in Bayreuth vom 22. bis 26. September 1993*. (*Veröffentlichungen des Collegium Carolinum*, 85. Ed. Ferdinand Seibt). München 1997, s. 113–119.
- HLAVÁČEK, Ivan: *Zur Stratifikation und zur inhaltlichen Zusammensetzung der böhmisch-mährischen Bibliotheken des 16. Jahrhunderts*. In: *Bibliotheken und Bücher im Zeitalter der Renaissance. Vorträge gehalten anlässlich der ... Jahrestagung des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Bibliotheksgeschichte*. (*Wolfenbütteler Arbeitskreis für Bibliotheksgeschichte*, 7. Ed. Werner Arnold). Wiesbaden 1997, s. 9–30.
- HLOBIL, Ivo – PETRŮ, Eduard: *Humanismus a raná renesance na Moravě*. Praha 1992, s. 99.
- HOLINKOVÁ, Jiřina: *Městská škola na Moravě v předbělohorském období. Příspěvek ke kulturním dějinám Moravy*. (*Acta Universitatis Palackianae Olomucensis - Facultas Philosophica*, 45 - *Historica XII*). Praha 1967.
- HOLINKOVÁ, Jiřina: *Čtyři kapitoly z dějin městské školy u sv. Mořice v Olomouci* (*Acta Universitatis Palackianae Olomucensis - Facultas Philosophica, Historica 16*), Praha 1970.
- HORÁK, František: *Pět století českého knihtisku*. Praha 1968.
- HOŘEC, Jaromír: *Počátky české knihy*, 2003.
- HRABÁK, Milan: *Dějiny české literatury I*. Praha 1959.
- HRADLOVÁ, Marta: *Knihovna kapitulního děkana Václava z Krumlova*. In: *K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven. Čtenář a jeho knihovna*. (*Editio universitatis Bohemiae Meridionalis. Opera Romanica 4*. Ed. Jitka Radimská). České Budějovice 2003, s. 31–40.

- HUDSON, Anne – BILLER, Peter: Heresy and Literacy. 1000-1530.
- CHARTIER, Roger: Les usages de l'imprimé, XVe-XIXe siècle. Paris 1987.
- CHARTIER, Roger: The Cultural Uses of Print in Early Modern France. Princeton 1987
- CHARTIER, Roger: Text, Printing, Reading. The New Cultural History. Ed. Lynn Hunt, Berkeley 1989, s. 174.
- JACKSON, Heather J.: Marginalia. Readers writing in books. New Haven, Conn. 2001.
- JAKUBEC, Jan: Dějiny literatury české od nejstarších dob do probuzení politického II, Praha 1911.
- JANÁČEK, Josef: České dějiny. Doba předbělohorská. Kniha 1, 1526-1547. Díl 1 a 2, Praha 1971-1984.
- JARDINE, Lisa – GRAFTON, Anthony: 'Studied for Action'. How Gabriel Harvez Read his Livy. Past and Present, 1990, s. 30–78.
- JENSEN, Kristian: Rhetorical Philosophy and Philosophical Grammar. Julius Caesar Scaliger's Theory of Language. München 1990.
- JOHNS, Adrian: Nature of the Book. Print and Knowledge in the Making. Chicago 1997.
- JUNGMANN, Josef: Historie literatury české, (2. vyd.) Praha 1849.
- KADLEC, Jaroslav: Die Bibliothek des M. Prokop aus Kladrub. Mediaevalia Bohemica I-2, 1969, s. 315–320.
- KALISTA, Zdeněk: Tři staré šlechtické libráře. Časopis Společnosti přátel starožitností 36, (1928), s. 145-160.
- KALIVODA, Robert: Husitství a jeho vyústění v době předbělohorské a pobělohorské. Studia Comeniana et historica XIII/25, 1983, s. 3–44.
- KALLENBORG, Craig: Virgil and the myth of Venice. Books and readers in the Italian Renaissance. Oxford 1999.
- KAŠPAROVÁ, Jaroslava: Lire pour vivre. French Cultural History of Reading and Its Reception in Recent Czech Historiography. Acta Comeniana 20-21, 2007.
- KEJŘ, Jiří: Stát, církve a společnost v disputacích na pražské univerzitě v době Husově a husitské. Praha 1964.
- KNEIDL, Pravoslav: Vimperská tiskařská tradice 1484-1984. Vimperk 1984.
- Knihopis československých tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. ... Díl I. Prvotisky (do r. 1500). Red. Z. V. Tobolka. Praha 1925. Díl II. Tisky z let 1501-1800. Red. Z. V. Tobolka a F. Horák. Praha 1939-1967.
- Knihotisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory. Sborník prací k 500. výročí českého knihotisku (edd. Josef Polišenský, František Šmahel). Praha 1970.
- Knihotisk a Universita Karlova. K 500. výročí knihotisku v českých zemích. Praha 1972.
- KOLÁR, Jaroslav: Vztah české literatury 14.-16. století k italské kultuře humanismu a renesance. Slavia 52, 1983, s. 24–34.
- KOLÁR, Jaroslav: K typologii české historické prózy z období humanismu. Folia Historica Bohemica 11, 1987, s. 345–364.

- KOLÁR, Jaroslav: Překlad Řehoře Hrubého z Erasmových Adagií. *Listy filologické* 111, 1988, s. 103–109.
- KOLÁR, Jaroslav: Poznámky k nejstaršímu českému překladu Historie české Eneáše Silvia. In: *Husitství - reformace – renesance. Sborník k 60. narozeninám Františka Šmahela*. Praha 1994, s. 807–813.
- KOLÁR, Jaroslav: O mezidruhových kontextech v české literatuře husitské doby. In: *Návraty bez konce* (ed. Lenka Jiroušková). Brno 1999, s. 17–32.
- KOLÁŘ, Antonín: *Kosmovy vztahy k antice*. Bratislava 1925.
- KOPECKÝ, Milan: *Literární dílo Mikuláše Konáče z Hodiškova*. Praha 1962.
- KOPECKÝ, Milan: *Pokrokové tendence v české literatuře od konce husitství do Bílé hory*. Brno 1979.
- KOPECKÝ, Milan: "Historie" a "kronika" jako žánry renesanční literatury. *Sborník prací FF brněnské univerzity (D)* 27, 1980, s. 51–60.
- KOPECKÝ, Milan: *Literárněhistorický význam našich prvotisků*. In: Kubíček, Jaromír (Ed.), *Knihy v Brně a na Moravě*. Brno 1987, 83–89.
- KOPECKÝ, Milan: *Český humanismus*, Praha 1988.
- KOPECKÝ, Milan: *Humanismus, renesance a reformace v českých zemích*. *Studia Comeniana et historica* 20, 1990, s. 29–39.
- KOROLEC, Jerzy Bartłomiej: *Repertorium commentariorum medii aevi in Aristotelem Latinorum quae in Bibliotheca olim Universitatis Pragensis nunc Státní knihovna ČSR vocata asservantur*. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1977.
- KOŘÁN, Ivo: *Knihovna mistra Jeronýma Pražského*. *Český časopis historický* 94, 1996, s. 590–600.
- KRÁL, Josef: *Literární činnost humanistických profesorů University karlovy mezi r. 1409-1622*. *Listy filologické* 36, 1909, s. 401–427.
- KRAMÁŘ, Josef: *Překlad Ciceronova Laelia pořizený od Řehoře Hrubého z Jelení*. In: *Výroční zpráva gymnasia v Písku 1904 a 1905*. Písek 1905.
- KRISTELLER, Paul Oskar: *The European Diffusion of Italian Humanism*. *Italica* 39, 1962, s. 1–20.
- KRISTELLER, Paul Oskar: *Renaissance Thought and Its Sources*. New York 1979.
- KRISTELLER, Paul Oskar: *Osm filosofů italské renesance*. Praha 2007.
- KROFTA, Kamil: *O spisech Václava Korandy mladšího z Nové Plzně*. *Listy filologické* 39, 1912, s. 122–215.
- KRZENCK, Thomas: *Bücher in böhmischen Bürger Testamenten des Spätmittelalters*. *Táborský archiv* 11, 2002, s. 39–65.
- KYAS, Vladimír: *Česká Bible v dějinách národního písemnictví*. Praha 1997.
- LABARRE, Albert: *Livre dans la vie amiénoise du seizième siècle. l'enseignement des inventaires après décès, 1503-1576*. Paris 1971.
- LAMBRECHT, Karen: *Die Funktionen der bischöflichen Zentren Breslau und Olmütz im Zeitalter des Humanismus*. In: *Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*. Bd. I. Hrsg. von Klaus Garber. Tübingen 2005.

- LAMPING, Antonie Jan: Ulrichus Velenus (Oldřich Velenský) and his Treatise against Papacy. Studies in Medieval and Reformation Thought edited by H. A. Obermann, Vol. XIX. Leiden 1976.
- LEVÝ, Jiří: České teorie překladu 1. Vývoj Překladatelských teorií a metod v české literatuře. Praha 1996 (2. vydání).
- Le livre & ses secrets. (Cahiers d'Humanisme et Renaissance, 65. Ed. Jean-François Gilmont). Genève 2003.
- Le livre voyageur. Constitution et dissémination des collections livresques dans l'Europe moderne (1450 - 1830); actes du colloque international organisé par l'École Nationale Supérieure des Sciences de l'Information et des Bibliothèques (ENSSIB) et le Consortium of European Research Libraries (CERL) à la Bibliothèque Municipale de Lyon et à l'ENSSIB les 23 et 24 mai 1997. (Cahiers d'histoire du livre, 4. Ed. Dominique Bougé-Grandon). Paris 2000.
- LUDVÍKOVSKÝ, Jaroslav: Václav Písecký a náš národní humanismus. Písek 1948.
- MACEK, Josef: Italská renesance. Praha 1965.
- MACEK, Josef [podepsána Milada Nedvěďová]: Jagellonská čítanka antické moudrosti. In: Jan Češka, Řeči a naučení hlubokých mudrců (ed. Milada Nedvěďová). Praha 1982, s. 7–26.
- MACEK, Josef: Hlavní problémy renesance v Čechách a na Moravě. Studia Comeniana et historica 18, 1988, s. 8–43.
- MACEK, Josef: Jagellonský věk v českých zemích (1471 - 1526). 1-4. Praha 1992-1998.
- MACEK, Josef: Víra a zbožnost jagellonského věku. Praha 2001
- MACHÁČKOVÁ, Veronika: Církevní správa v době jagellonské (na základě administrátorských akt). In: FHB 9, 1985, s. 235–290.
- MACHILEK, Franz: Der Olmützer Humanistenkreis. In: Der polnische Humanismus und die europäischen Sodalitäten. Hrsg. von Stephan Füssel und Jan Pirożyński. Wiesbaden 1997, s. 118-120.
- Marks in Books, Illustrated and Explained (ed. Roger Stoddard). Cambridge 1985.
- MARTIN, Henri Jean – PELOU, Pierre: Le livre et la civilisation écrite. Paris 1968-1970.
- MARTIN, Henri Jean: Histoire du livre. Paris 1964.
- MARTIN, Henri Jean: Livre, pouvoirs, et société a Paris au XVIIe siècle. 1969.
- MARTIN, Henri Jean: La Naissance du livre moderne. XVe-XVIIe siècle. Paris 2000.
- MARTÍNEK, Jan: Drobné literární útvary za humanismu. Zprávy jednoty klasických filologů 7, 1965, s. 10–23.
- MARTÍNEK, Jan: O knihovně Jana st. Hodějovského. In: Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory. Sborník prací k 500. výročí českého knihtisku (edd. Josef Polišenský, František Šmahel). Praha 1970, s. 219–238.
- MARTÍNEK, Jan: Zkoumání vztahů německých humanistů k českým zemím. In: Listy filologické 94, 1971, 69–79.
- MARTÍNEK, Jan: De Conrado Celte et Bohuslao Hassensteinio. Listy filologické 101, 1978, s. 84–93.
- MARTÍNEK, Jan: Bohuslaus von Lobkowicz und die Antike. Listy filologické 103, 1980, s. 24–30.

- MARTÍNEK, Jan: Humanistická škola na Hasištějně. In: AUC-HUCP 21, 1981, s. 23–47.
- MARTÍNEK, Jan: Starší období Všehrdovy literární činnosti. Listy filologické 104, 1981, s. 90–101.
- MARTÍNEK, Jan: Výzva Pražanům z roku 1493 přičítaná Všehrdovi. Listy filologické 104, 1981, s. 53–65.
- MARTÍNEK, Jan: Invektivy proti Všehrdovi z let 1494-1509. Listy filologické 107, 1984, s. 246–254.
- MARTÍNEK, Jan: Předbělohorské školství a humanistické literární zvyklosti. In: AUC-HUCP 24, 1984, s. 7–26.
- MARTÍNEK, Jan: Humanisté a mecenáši. Listy filologické 110, 1987, s. 25–31.
- MARTÍNEK, Jan: Die Einstellung der böhmischen Humanisten zu den Nationalsprachen. In: Studien zum Humanismus in der böhmischen Ländern (edd. Hans-Bernd Harder, Hans Rothe). Köln-Wien 1988, s. 291–302.
- MARTÍNKOVÁ, Dana: Ohlas vynálezu knihtisku v naší latinsky psané literatuře. In: Knihotisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory. Sborník prací k 500. výročí českého knihtisku (edd. Josef Polišenský, František Šmahel). Praha 1970, 151–167.
- MARTÍNKOVÁ-PĚNKOVÁ, Dana: Antičtí autoři v traktátech Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic o správě státu. Listy filologické 89, 1966, s. 299–303.
- MATL, Jiří: K vztahům Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic a Viktorina ze Všehrd. Listy filologické 101, 1978, s. 17–26.
- McKENZIE, David F.: The Cambridge University Press, 1696-1712: A Bibliographical Study. Cambridge, 1966.
- MENCHI, Silvana Scheidel: Erasmo in Italia 1520-1580. Torino 1987.
- MOLNÁR, Amedeo: Husovo místo v evropské reformaci. Československý časopis historický 14, 1966, s. 1-14.
- MOLNÁR, Amedeo: K otázce reformační iniciativy lidu. Svědectví husitského kázání. In: Acta Reformationem bohemicam illustrantia 1978, s. 5–44.
- MORSE, Ruth: Truth and Convention in the Middle Ages. Rhetoric, Representation and Reality. Cambridge 1991.
- MOSS, Ann Moss: Printed Commonplace-books and the Structuring of Renaissance Thought. Oxford 1999.
- MÜLLER, Gregor: Mensch und Bildung im italienischen Renaissance-Humanismus. Vittorino da Feltre und die humanistischen Erziehungsdenker. (Saecula spiritalia 9) Baden-Baden 1984.
- MÜLLER, Rainer: Humanismus und Universität im östlichen Mitteleuropa. In: Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation. (Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands 28. Edd. Winfried Eberhard, Alfred A. Strnad). Köln 1996, s. 245–272.
- NEDDEMEYER, Uwe: Von der Handschrift zum gedruckten Buch. Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter in der frühen Neuzeit. Quantitative und qualitative Aspekte. (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem deutschen Bucharchiv München.) Wiesbaden 1998.

- NECHUTOVÁ, Jana: Humanismus před humanismem. *Studia Comeniana et historica* 20, 1990, s. 24–28.
- NELLES, Paul: Three audiences for religious books in sixteenth-century France. In: *The sixteenth-century French religious book*. (St. Andrews studies in Reformation history. Ed. Andrew Pettegree) Aldershot 2001, s. 256–285.
- NEŠKUDLA, Bořek: Strahovská knihovna v době švédského vpádu v roce 1648. In: *Od konfesijní konfrontace ke konfesijnímu miru*. Sborník z konference k 360. výročí uzavření vestfálského míru. Ústí nad Orlicí, Oftis 2008, s. 249-264.
- NEŠKUDLA, Bořek: Český překlad Erasmovy Rukověti křesťanského rytíře. *Bibliotheca Strahoviensis* 10, 2011, 91–104.
- NEŠKUDLA, Bořek: Czech National Humanism. *Sborník Národního muzea v Praze, řada C – literární historie*, vol. 57/3, 2012, 35–40.
- NEŠKUDLA, Bořek: Řehoř Hrubý z Jelení a takzvaný národní humanismus. *Česká literatura* 2014 (v tisku).
- NEŠKUDLA, Bořek: Obtíže přechodu od rukopisu k tištěné knize na příkladu Řehoře Hrubého z Jelení. *Sborník z konference Rukopisná kultura raného novověku* (Plzeň 2013; v tisku).
- NICHOLS, Stephen G.: On the Sociology of Medieval Manuscript Annotation. In: *Annotation and its Texts* (ed. Stephen A. Barney). Oxford 1991.
- NICHOLS, Stephen G.: The whole book. *Cultural perspectives on the medieval miscellany*. Ann Arbor 1996.
- NODL, Martin: Česká reformace. In: *Umění české reformace* (edd. Kateřina Horníčková, Michal Šroněk). Praha 2011, s. 17–40.
- NOE, Alfred: Das Buch in der Gesellschaft der Renaissance. In: *Renaissance*. (Geschichte der Buchkultur. Bd. 6. Ed. Otto Mazal). Graz 2008.
- NOVÁK, Arne: Příspěvky k dějinám českého humanismu, *Listy filologické* 36, 1909, s. 209-230.
- NOVÁK, Jan V.: *Staročeská Gesta Romanorum*. Praha 1885.
- NOVÁK, Jan V.: Rektorská řeč M. Řehoře Pražského r. 1476. *Věstník Královské české společnosti nauk*, 1898.
- NOVÁK, Jan V.: České překlady tzv. Catonových dvojverší. *Listy filologické* 42, 1915, s. 354–369.
- NOVOTNÝ, Matěj: Obraz starých Řeků v Carionově kronice. Příspěvek k dějinám recepce antiky. In: *Theatrum historiae*. Sborník prací Katedry historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice. Pardubice 2007, s. 27–70.
- PÁNEK, Jaroslav: Stavovství v předbělohorské době, *Folia Historica Bohemica* 6, Praha 1984, s. 163-215.
- PARENT-CHARON, Annie: *Les métiers du livre a Paris au XVIe siècle (1535-1560)*. Genève 1974.
- PATSCHOVSKY, Alexander: *Der italienische Humanismus auf dem Konstanzer Konzil (1414–1418)*. Konstanz 1999.
- PELÁN, Jiří: Petrarkův spis *De remediis* a jeho česká recepce. *Česká literatura* 54, 2006, s. 1–19.
- PEŘINKA, František Václav: Dějiny města Kroměříže, Díl I. obsahující dobu po rok 1620, *Kroměříž* 1913, s. 121 a 132-133.

- PEŠEK, Jiří: Měšťanská vzdělanost a kultura v předbělohorských Čechách 1547 - 1620. Všední dny kulturního života. Praha 1993.
- PEŠEK, Jiří: Některé otázky dějin univerzity pražské jagellonského období (1471-1526). In: AUC-HUCP 18, 1978, s. 129–171.
- PEŠEK, Jiří – ZILYNSKI, Bohdan, Městský stav v boji se šlechtou na počátku 16. století, *Fontes Rerum Bohemicarum* 6, 1984, s. 137–161.
- PETRÁŇ, Josef: Stavovské království a jeho kultura v Čechách. In: HOMOLKA, Jaromír aj.: Pozdně gotické umění v Čechách (1471-1526). Praha 1985, s. 13-72.
- PETRARCA, Francesco: Heilmittel gegen Glück und Unglück (= De remediis utriusque fortunae. Ed. Eckhard Kessler). München 1988.
- PETRŮ, Eduard: Jan Dubravius a jeho Theriobulia. Praha 1983.
- PETRŮ, Eduard – HLOBIL, Ivo: Humanismus a raná renesance na Moravě. Praha 1992.
- PETRŮ, Eduard: Literární Olomouc v 15. století. In: *Querite primum regnum Dei*. Sborník příspěvků k poctě Jany Nechutové. Brno 2006, s. 567–570.
- PETRŮ, Eduard: Metodologická východiska zkoumání humanistické literatury v českých zemích. In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Philologica* 40, 1977, s. 37–46.
- PETRŮ, Eduard: Metodologické problémy zkoumání humanismu ve slovanských literaturách. In: *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu*. Praha 1978, s. 71–78.
- PETRUCCI, Armando: *Writers and Readers in Medieval Italy, Studies in the History of Written Culture*. New Haven 1995.
- PIPER, A. J.: Thomas Swalwell. Monk of Durham, Archivist and Bibliophile (d. 1539). In: *Books and collectors, 1200 - 1700. Essays Presented to Andrew Watson* (ed. James P. Carley, Colin G. C. Tite, Andrew Watson). London 1997, s. 71–100.
- PIROZYŃSKI, Jan: Krakau und Prag als Zentren des Buchdrucks im 15. und 16. Jahrhundert. Versuch eines Vergleiches. In: *Krakau, Prag und Wien. Funktionen von Metropolen im frühmodernen Staat* (edd. Marina Dmitrieva, Karen Lambrecht). Stuttgart 2000.
- PLETZER, Karel: Českobudějovický pisar Jan Petřík z Benešova. Příspěvek k dějinám české literatury XVI. století. *Jihočeský sborník historický* 28, 1959, s. 17–47.
- PODLAHA, Antonín: *Hilaria Litoměřického List králi Jiřímu z Poděbrad*. Praha 1931.
- POLÍVKA, Miloslav: Některé aspekty vývoje stavovství v české společnosti předhusitské a husitské doby. *FHB* 6, Praha 1984, s. 17-56.
- POWITZ, Gerhardt: Text und Kommentar im Buch des 15. Jahrhundert. In: *Buch und Text im 15. Jahrhundert* (edd. Hellmar Härtel, Lotte Hellinga). Hamburg 1981, s. 35-45.
- PRAŽÁK, Emil: České humanistické překlady z Marsiglia Ficina. *Listy filologické* 82, 1959, s. 320–324.
- PRAŽÁK, Emil: Český překlad Platonovy Politeie z 15. století. *Listy filologické* 84, 1961, s. 102–108.
- PRAŽÁK, Emil: Místo Řehoře Hrubého ve vývoji českého humanismu. *Československá literatura* 9, 1961, s. 29–48.

- PRAŽÁK, Emil: Český humanismus a husitská tradice. *Studia z dawnej literatury czeskiej, slowackiej i polskiej*. Warszawa - Praha 1963, s. 50–59.
- PRAŽÁK, Emil: Řehoř Hrubý z Jelení. Praha 1964.
- PRAŽÁK, Emil: Oldřich Velenský a cesta českého humanismu k světovosti. *Československá literatura* 14, 1966, s. 443-458.
- Printing the written word. The social history of books, circa 1450 – 1520 (ed. Sandra Hindman). Ithaca 1991.
- Readers and Reading (ed. Andrew Bennett). London 1995.
- Reading and literacy. In the Middle Ages and Renaissance. (Arizona studies in the Middle Ages and the Renaissance 8. Ed. Ian Frederick Moulton). Turnhout 2004.
- REJCHRTOVÁ, Noemi: Jan Bechyňka - kněz a literát. In: *Acta reformationem bohemicam illustrantia* 3, 1984.
- RICHARDSON, Brian: Print culture in Renaissance Italy. The editor and the vernacular text, 1470 - 1600. (Cambridge studies in publishing and printing history.) Cambridge 1996.
- RICHARDSON, Brian: Printing, writers and readers in Renaissance Italy. Cambridge 1999.
- RICHARDSON, Brian: Inscribed Meanings. Authorial Self-Fashioning and Readers' Annotations in Sixteenth-Century Italian Printed Books. In: *Reading and literacy. In the Middle Ages and Renaissance*. (Arizona studies in the Middle Ages and the Renaissance 8. Ed. Ian Frederick Moulton). Turnhout 2004, s. 85-104.
- ROUSE, Mary A. – ROUSE, Richard H.: *Authentic Witness, Approaches To Medieval Texts and Manuscripts*, Notre Dame 1992, s. 449-465.
- RYBA, Bohumil: Filip Beroaldus a čeští humanisté. Zpráva o činnosti městského muzea v Č. Budějovicích za léta 1932 a 1933. *České Budějovice* 1934, s. 1–39.
- RYBA, Bohumil: Horatius v Čechách předhumanistických. *Listy filologické* 63, 1936, s. 1–34.
- RYBA, Bohumil: *Jana z Rabštejna Dialogus*. Praha 1946.
- RYBA, Bohumil: K biografii humanisty Jana z Rabštejna. *Český časopis historický* XLVI, 1940, s. 260–272.
- RYBA, Bohumil: Latina a kritická interpretace staročeských textů. *Listy filologické* 87, 1964, 346–360.
- SAENGER, Paul: *Space between words. The origins of silent reading*. Stanford 1997.
- SEIBT, Ferdinand: Gab es einen böhmischen Frühhumanismus? In: *Studien zum Humanismus in der böhmischen Ländern* (edd. Hans-Bernd Harder, Hans Rothe). Köln-Wien 1988, s. 1–18.
- SHARPE, Kevin M.: *Reading revolutions. The politics of reading in early modern England*. New Haven 2000.
- SHERMAN, William H.: *John Dee. The politics of reading and writing in the English Renaissance*. (Massachusetts studies in early modern culture.) Amherst 1995.
- SHERMAN, William H.: What Did Renaissance Readers Write in Their Books? In: *Books and Readers in early Modern England. Material Studies* (edd. Jennifer Andersen, Elizabeth Sauer). Philadelphia 2002, s. 119–137.

- SHERMAN, William H.: Towards a History of the Manicule. In: Owners, annotators and the signs of reading (edd. Robin Myers, Michael Harris, Giles Mandelbrote). New Castle 2005, s. 19–48.
- SCHINDLING, Anton: Utváření konfesí, konfesionalizace a multikonfesionalita jako základní problém evropských dějin v 16. a 17. století. Nová německá literatura k problematice. Český časopis historický 106, 2008, s. 80–107.
- SPUFFORD, Margaret: First Steps in Literacy. The Reading and Writing Experiences of The Humblest Seventeenth-Century Spiritual Autobiographers. Social History 4, 1979, s. 407–435.
- SPUNAR, Pavel: Geneze české bastardy, Listy filologické 78, 1955, s. 34–51.
- SPUNAR, Pavel: Několik doplňků k rekonstrukci knihovny Václava Korandy ml. Listy filologické 91, 1968, s. 147–150.
- SPUNAR, Pavel: Literární činnost utrakvistů doby poděbradské a jagelonské. In: Acta Reformationem bohemicam illustrantia 1978, s. 165–269.
- STALLYBRASS, Peter: Books and Scrolls. Navigating the Bible. In: Books and Readers in early Modern England. Material Studies (edd. Jennifer Andersen, Elizabeth Sauer). Philadelphia 2002.
- STORCHOVÁ, Lucie: Humanistická komunikace a její sociální rozměr. Příspěvek k interpretaci českého renesančního humanismu. Časopis Matice Moravské 122, 2003, s. 61–97.
- STORCHOVÁ, Lucie: Paupertate styloque connecti. Utváření humanistické učenecké komunity v českých zemích. Praha 2011.
- SVATOŠ, Michal: Humanismus an der Universität Prag im 15. und 16. Jahrhundert. In: Studien zum Humanismus in der böhmischen Ländern (edd. Hans-Bernd Harder, Hans Rothe). Köln-Wien 1988, s. 195–206.
- SVATOŠ, Michal: Univerzitní kniha před husitstvím a po něm. (bilance dosavadního výzkumu). In: Documenta Pragensia X, 1990, s. 119–130.
- ŠAŠKOVÁ, G.: Jednota bratrská a konsistoř podobojí v době administrátorství M. Václava Korandy. In: Věstník Královské české společnosti nauk, 1925, s. 1–81.
- ŠIMÁK, Josef V.: Bartoš písař. Český časopis historický VII, 1901, s. 310–326; 393–407.
- ŠIMEČEK, Zdeněk: Geschichte des Buchhandels in Tschechien und in der Slowakei. Wiesbaden 2002.
- ŠIMEK, František: Příběhy římské. Staročeská Gesta Romanorum. Praha 1967.
- ŠMAHEL, František: Počátky humanismu na pražské univerzitě v době poděbradské. AUC-HUCP I, 1960, s. 55–90.
- ŠMAHEL, František: Přehled českého bádání o renesanci a humanismu. Československý časopis historický 9, 1961, s. 265–279.
- ŠMAHEL, František: Humanismus v době poděbradské. Rozpravy ČSAV 73, 1963.
- ŠMAHEL, František: Ceny rukopisných knih v Čechách do roku 1500. Sborník historický 14, 1966.
- ŠMAHEL, František: Ars artificialiter scribendi. In: Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory. Sborník prací k 500. výročí českého knihtisku (edd. Josef Polišenský, František Šmahel). Praha 1970, s. 5–14.
- ŠMAHEL, František: Pramen Jeronýmovy chvály svobodných umění. Strahovská knihovna V–VI, 1970–71, s. 169–180.

- ŠMAHEL, František: *Idea národa v husitských Čechách*. České Budějovice 1971.
- ŠMAHEL, František: Epilog hustiské revoluce. Pražské povstání 1483. In: *Acta reformationem Bohemicam illustrantia* 1, Praha 1978, s. 45-127.
- ŠMAHEL, František: Role Olomouce v ideových svárech druhé poloviny 15. století. In: *Historická Olomouc a její současné problémy III*. Olomouc 1980, s. 207-223.
- ŠMAHEL, František: Regionální původ, profesionální uplatnění a sociální mobilita graduovaných studentů pražské univerzity v letech 1433-1622. In: *Zprávy AUK* 4, 1982, s. 3-28.
- ŠMAHEL, František: Od středověku k novověku: modi legendi et vivendi. *Umění* 32, 1984, s. 318-330.
- ŠMAHEL, František: Pražské povstání 1483. *Pražský sborník historický* 19, 1986, s. 35-102.
- ŠMAHEL, František: Nástin proměn stavovské skladby Českého království od konce 14. do počátku 16. století. In: *Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v českých zemích (1500-1619)*, Praha 2001, s. 71-84.
- ŠMAHEL, František: Gramotnost lidových vrstev v Čechách ve 14. a 15. století. In: Šmahel, František (Ed.), *Mezi středověkem a renesancí*. Praha 2002, s. 54-71.
- ŠMAHEL, František: Počátky humanismu v Čechách. Črta k historické fresce. In: *Mezi středověkem a renesancí* (ed. František Šmahel). Praha 2002, s. 332-353.
- ŠMAHEL, František: Svět antiky a česká vzdělanost ve 14. a 15. století. In: *Mezi středověkem a renesancí* (ed. František Šmahel). Praha 2002, s. 285-314.
- ŠMAHEL, František: *Basilejská kompaktáta*. Praha 2011.
- ŠMAHEL, František – TRUC, Miroslav: Studie k dějinám univerzity karlovy v letech 1433-1622. In: *AUC-HUCP* 4, 1963, s. 7-46.
- ŠMERAL, Jiří: Ladislav Černohorský z Boskovic – čtenář nebo sběratel. In: *Problematika historických a vzácných knižních fondů 2004*. Sborník z 13. odborné konference. Olomouc, 23.-24. listopadu 2004. Brno 2005, s. 125-130.
- ŠVÁB, Miroslav: Některé vztahy naší Alexandreidy k soudobé latinské vzdělanosti v Čechách. *Sborník Vysoké školy pedagogické v Plzni. Jazyk a Literatura II* 1959, s. 71-96.
- The Myth of Print Culture. Essays on Evidence, Textuality and Bibliographical Method*. (Studies in Book and Print Culture. Ed. Joseph A. Dane). Toronto 2003.
- THOMAS, Keith: *The Meaning of Literacy in Early Modern England*. In: *The written word. Literacy in transition*. (Wolfson College lectures, 1985. Ed. Gerd Baumann). Oxford 1986, s. 97-131.
- TOBOLKA, Zdeněk Václav: *Český slovník bibliografický. Díl I. České prvotisky (až do r. 1500)*. Praha 1910.
- TOBOLKA, Zdeněk Václav: *Dějiny československého knihtisku v době nejstarší*, Praha 1930.
- TOBOLKA, Zdeněk Václav: *Kniha. Její vznik, vývoj a rozbor*. Praha 1949.
- TRUC, Miroslav: *Pražská universita a humanistická vzdělanost v českých zemích*. In: *Humanistická konference* (ed. Ladislav Varcl). Praha 1966, s. 144-160.
- TRUHLÁŘ, Antonín: *O českých překladech z antických básníkův latinských a řeckých za doby střední (XV-XVIII. st.) [Částka první]*. Praha 1885.

- TRUHLÁŘ, Antonín: O českých překladech z antických básníkův latinských a řeckých za doby střední (XV-XVIII. st.) [Částka druhá]. Praha 1887.
- TRUHLÁŘ, Josef: M. Václav Písecký. Obraz z dějin osvěty v Čechách na počátku XVI věku. Časopis českého museum 50, 1876, s. 83–96.
- TRUHLÁŘ, Josef: Sigismundus Gelenius, jeho život a působení vědecké. Český časopis historický 40, 1886, 27-47, 210-224.
- TRUHLÁŘ, Josef: Počátky humanismu v Čechách. Praha 1892.
- TRUHLÁŘ, Josef: Listář Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic. Praha 1893
- TRUHLÁŘ, Josef: Humanismus a humanisté v Čechách za krále Vladislava II. Rozpravy ČAVU 3, 1894.
- URBÁNEK, Rudolf: České Dějiny, díl 3., část I-IV. Věk poděbradský. Praha 1915-1962.
- URBÁNEK, Rudolf: Jednota bratrská a vyšší vzdělání až do doby Blahoslavovy. In: Spisy Filosofické fakulty Masarykovy university v Brně 1923.
- URBÁNEK, Rudolf: Český mesianismus ve své době hrdinské. 1930.
- URBÁNEK, Rudolf: Tři Janové z Rabštejna. Sborník filologický 11, 1936-1939, s. 199–238.
- URBÁNEK, Rudolf: První utrakvistický humanista Šimon ze Slaného. Listy filologické 65, 1938, s. 200-228, 335-347.
- URBÁNKOVÁ, Emma: K prvním českým tiskům Kompaktát. In: Kovář, Bl (Ed.), Docentu PhDr. Františku Horákovi k šedesátinám. Praha 1971, s. 33–41.
- URBÁNKOVÁ, Emma: Zbytky knihovny M. Václava Korandy ml. v Universitní knihovně v Praze. Ročenka Universitní knihovny v Praze 1956, 1958, s. 135–161.
- URBÁNKOVÁ, Emma: Zbytky knihovny snad Jana Šindela v Universitní knihovně. Ročenka Universitní knihovny v Praze 1960-1961, 1962, s. 87–97.
- URBÁNKOVÁ, Emma: Prvotisky českých sněmovních artikulů. Ročenka Universitní knihovny v Praze 1966, s.136–153.
- URBÁNKOVÁ, Emma: Nejstarší prvotisky českého původu. In: Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory. Sborník prací k 500. výročí českého knihtisku (edd. Josef Polišenský, František Šmahel). Praha 1970, s. 15–60.
- URBÁNKOVÁ, Emma: Soupis prvotisků českého původu. Praha 1986.
- VÁLKA, Josef: Stavovství a krize českého státu ve druhé polovině 15. století, Folia Historica Bohemica 6, Praha 1984, s. 65-98.
- VANĚČEK, V.: Mistr Viktorin Cornelius ze Všehrd a další vývoj českého právnictví. Rozpravy ČSAV 70, 1960.
- VAŠICA, Josef: Staročeský překlad bible. In: Bible a český národ. Brno 1935, s. 122–138.
- Ve znamení nové doby. První dvě století tištěné knihy v Čechách (edd. Miroslava Hejnová, Julius Uhlíř, Zdeněk Hůlek). Praha 2000.
- VIDMANOVÁ, Anežka: Antika v literatuře středověkých Čech. In: Laborintus. Latinská literatura středověkých Čech. Praha 1994, s. 172–185.

- VIDMANOVÁ, Anežka: Přínos středolatinšské filologie ke studiu antiky. In: Laborintus. Latinská literatura středověkých Čech. Praha 1994, s. 7–19.
- VIDMANOVÁ, Anežka: Staročeská Gesta Romanorum a jejich latinská předloha. Listy filologické 95, 1972, s. 65–92.
- VIDMANOVÁ-SCHMIDTOVÁ, Anežka: Burleyovy Životy starých filosofů a jejich české překlady. Praha 1962.
- VINAŘICKÝ, Karel: Sebrané spisy Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic. Praha 1893.
- Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v českých zemích (1500 – 1619). (ed. Karel Malý - Jaroslav Pánek). Praha 2001.
- VLČEK, Jaroslav: Dějiny české literatury, I, Praha 1940 (3. vyd.).
- VOBR, Jaroslav: První brněnská tiskárna (1486-1499). In: Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400-1550. II. Brno (ed. Kaliopi Chamonikola). Brno 1999, 524–535.
- VOIGT, Mikuláš Adaukt: Beiträge zur Geschichte der Buchdruckerkunst in Böhmen, Neue Literatur Oktober-Dezember 1771, s. 129-135, 209-213 a 273-279.
- VOIT, Petr: K dějinám cenzury v předbělohorské době. Folia historica Bohemica 11, 1987, s. 305–320.
- VOIT, Petr: Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí I. Severinsko – kosořská dynastie 1488 až 1557. Praha 2013.
- VOIT, Petr: Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století. Praha 2006.
- VOIT, Petr: Limity knihtisku v Čechách a na Moravě 15. a 16. století. Bibliotheca Strahoviensis 8–9, 2007, s. 113–140.
- VOIT, Petr: Počátky renesanční typografie v Čechách a na Moravě. Listy filologické 132, 2009, pp. 125–135.
- VOIT, Petr: Role Norimberku při utváření české a moravské knižní kultury první poloviny 16. století. Documenta Pragensia 29, 2010, s. 389–457.
- VOIT, Petr: Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století. Bibliotheca Strahoviensis 10, 2011, s. 105–202.
- VOIT, Petr: Udržet pravý okraj stránkové sazby (od literární historie k samostudiu). Česká literatura 49, 2011, s. 242–260.
- VOIT, Petr: Plzeňsko – norimberský vliv na český knihtisk počátku 16. století. Minulostí Západočeského kraje 47, 2012, s. 7–21.
- VOIT, Petr: Spravedlnost pro Severinovy bible. Knihy a dějiny (zvláštní číslo věnované PhDr. Anežce Baďurové) 2012, s. 70–86.
- VOIT, Petr: Vliv české pozdně gotické typografie na konstituování čtenářské obce. Studia Bibliographica Posoniensia 7, 2012, s. 42–51.
- VOIT, Petr: Konfesionální flexibilita a česká knižní kultura první poloviny 16. století. Documenta Pragensia 2013 (v tisku).
- VOIT, Petr: Rozpaky nad českou literární a čtenářskou obcí přelomu 15. a 16. století. In: Libri magistri muti sunt. Pocta Jaroslavě Kašparové (edd. Alena Císařová Smítková, Andrea Jelínková a Milada Svobodová). Praha 2013, s. 35–41.

VOIT, Petr: Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí I. Severinsko-kosořská dynastie 1488-1557, Praha 2013, s. 373.

VOLF, M.: Knihovna Hilaria z Litoměřic. Český časopis historický LXXXI, 1907, s. 131–133.

WINTER, Eduard: Frühhumanismus. Seine Entwicklung in Böhmen und deren europäische Bedeutung für die Kirchenreformbestrebungen im 14. Jahrhundert. Berlin 1964.

WINTER, Zikmund: Měšťanské libráře v XV. a XVI. věku. Časopis muzea království Českého 66, 1892, s. 128-156.

Ze Starých letopisů českých (edd. Jaroslav Kašpar, Jaroslav Porák). Praha 1980.

ZEMON DAVIS, Nathalia: The Gift in Sixteenth-Century France. Oxford 2000.

ZILYNSKIJ, Bohdan: Postavení utrakvistické a katolické konfese na Novém Městě pražském v letech 1436-1459. (Úvodní poznámky). In: Documenta Pragensia 9, 1991, s. 389–405.

ŽŮREK, Jiří: Komplementarita tisků a rukopisů v oblasti českého kostelního jednohlasu. In: Rukopisná kultura raného novověku (konferenční sborník – v tisku).

Tabulka 1

PŘEHLED RUKOPISNÉ PRODUKCE 1450-1550

		homiletika	dogmatika	liturgika	exegetika	polemika	kanonické právo	apokryfy a parafráze bible	bible	hagiografie	náboženská a mravní výchova	filosofie	lékařství	astronomie	aktuality	historie	beletrie
	latinsky	189	203	58	113	91	63	31	22	17	328	189	50	26	69	30	23
	česky	4	3	3	0	4	0	9	12	5	57	0	6	2	2	3	4
	ostatní	4	0	1	1	0	0	1	1	1	2	0	2	1	0	0	1
1450-1480	celkem	197	206	62	114	95	63	41	35	23	389	169	58	29	71	33	28
	latinsky	24	26	58	16	6	6	23	10	4	41	39	18	5	6	4	5
	česky	4	3	3	4	1	0	6	11	7	29	0	28	3	0	0	5
	ostatní	9	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	1	0	0	0	1
1481-1500	celkem	37	29	61	20	7	6	29	21	11	72	39	47	8	6	4	11
	latinsky	215	332	147	160	122	99	63	35	32	476	219	80	79	146	49	28
	česky	7	6	6	5	6	0	16	24	12	87	0	42	5	2	5	9
	ostatní	14	0	2	1	0	0	1	1	1	4	0	9	4	1	0	2
1450-1500	celkem	336	338	157	166	128	99	80	60	45	557	219	131	88	149	54	39
	latinsky	7	1	19	3	4	5	2	0	2	29	3	1	1	1	1	0
	česky	8	1	4	0	5	0	6	0	1	67	1	22	0	0	6	0
	ostatní	0	0	0	0	0	0	0	0	1	3	0	0	0	0	0	0
1500-1520	celkem	15	2	23	3	9	5	8	0	4	99	4	23	1	1	7	0
	latinsky	6	2	18	5	1	1	1	0	0	5	0	3	1	0	2	0
	česky	6	6	2	7	0	0	1	1	4	10	1	15	0	0	2	0
	ostatní	1	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	9	1	0	1	0
1521-1550	celkem	13	8	22	12	1	1	2	1	4	15	1	26	2	0	5	0
	latinsky	31	9	52	12	6	10	15	2	3	48	8	7	14	0	3	0
	česky	13	9	16	8	7	1	9	0	6	85	2	80	1	0	8	0
	ostatní	1	0	8	0	0	0	0	1	1	3	0	16	1	0	1	0
1501-1550	celkem	45	18	76	20	13	11	24	3	10	136	10	103	16	1	12	0